

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГРИЦЕНКО Аліна Анатоліївна

УДК 32-027.21:327:351.746.1(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ**

052 — Політологія

Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А.А.Гриценко

Науковий керівник:
Капітоненко Микола Геннадійович,
кандидат політичних наук, доцент

Київ — 2023

АНОТАЦІЯ

Гриценко А.А. Стратегічне планування зовнішньої політики держави: теоретичні та концептуальні аспекти. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 — Політологія. — Навчально-науковий інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

Дисертаційну роботу присвячено дослідженню теоретичних та концептуальних засад планування зовнішньої політики.

У дослідженні детально проаналізовано феномен стратегічної культури та еволюцію вивчення цього феномену. Систематизовано погляди науковців на феномен стратегічної культури. Визначено що під стратегічною культурою прийнято розуміти комплекс історично сформованих та успадкованих концепцій, спільних переконань, які утворюють колективну ідентичність народу, цінності, що визначають державні інтереси, та норми, що впливають на вибір державою засобів, за допомогою яких вона може найкраще реалізувати свої цілі. Ці складові елементи є основними факторами, які впливають на поведінку держави на світовій арені.

Продемонстровано зв'язок стратегічної культури та стратегічного мислення. Зазначено, що світогляд створює тип мислення, характерний для індивідуума зокрема і для народу в цілісності. Мислення на державному рівні проявляється у стратегічному мисленні, результатом якого є прийняття адекватного стратегічного рішення. Стратегічне мислення відображається на поведінці: формулюванні національних інтересів, процесі прийняття рішень, постановці цілей і реагуванні на кризові ситуації. Тобто, стратегічне мислення є основою системи державного стратегічного планування, завдяки якій держава вибудовує основні напрямки політики національної безпеки.

Іншими словами, певний тип мислення відображається на певній моделі поведінки, яка і є втіленням стратегічної культури.

Запропоновано авторське визначення терміну “стратегічна культура” як моделі поведінки, яка базується на певному типі мислення, світогляді та традиціях, характерних для географічно окресленого співтовариства безпеки, притаманна політичному істеблішменту держави, відповідальному за визначення цілей національної безпеки, розробку стратегій їх досягнення та їх реалізацію.

Запропоновано авторське визначення стратегічного мислення як інтелектуальної технології або інструментарію, який дозволяє спроектувати предметний образ майбутнього держави. Результатами стратегічного мислення є візія (стратегічне бачення) та макроціль (end-state), інструментами реалізації та досягнення яких є планування та управління.

Визначено, що в основні стратегічного мислення — міркування про майбутнє, ідентифікація можливостей, розвиток глобальних мегатенденцій, аналіз та оцінка результатів стратегічних досліджень (експертні висновки, прогнозування, моделювання тощо).

Удосконалено термін стратегічного планування, як процесу аналітичних та синтетичних дій, під час якого визначаються довгострокові/середньострокові цілі та пріоритети держави (національна безпека, зовнішня політика та інші) одночасно з механізмом їх впровадження. Стратегічне планування спрямоване на визначення можливих майбутніх сценаріїв, розробку варіантів та підготовку відповідей на можливі загрози та виклики. Процес стратегічного планування дозволяє внести елемент визначеності щодо подальшого розвитку міжнародних відносин, забезпечуючи достатнє розуміння їх розвитку і надаючи альтернативи для контрольованого впливу на політичні процеси, події та явища, що є засобом подолання нестабільності у зовнішній політиці.

Удосконалено структуру та етапи процесу стратегічного планування. Визначено засади стратегічного політичного планування, зокрема, комплексність та повнота, реалістичність (адекватність),

багатоальтернативність, системність та науковість, безперервність, закінченість, дієвість та ефективність, перевірюваність результатів, гнучкість, гласність і легітимність.

Стратегічне планування досліджено через призму теорії хаосу Стівена Манна та теорії систем. Обґрунтовується значущість процесу стратегічного планування зовнішньої політики через хаотичність, динамічність та нелінійність системи міжнародних відносин, що визначають її непередбачуваність. Доведено, що теорія хаосу може допомогти роз'яснити, чому в міжнародних відносинах можуть виникати нелінійні та непередбачувані ситуації, а також як навіть незначні зміни можуть суттєво вплинути на глобальну динаміку. Розуміння хаосу в контексті міжнародних відносин може сприяти більш глибокому аналізу та стратегічному плануванню у сфері зовнішньої політики держави.

Висвітлено характеристики, які мають зовнішня політика та міжнародні відносини як динамічна система, зокрема, чутливість до початкових умов та непередбачуваність, перехідність та біфуркації, фрактальна структура/ природа, гнучкість і адаптація, структурний динамізм, емерджентність, множинність атракторів. Зазначається, що теорія хаосу надає нові інструменти та методи для аналізу, планування та прийняття рішень у сфері зовнішньої політики. Застосування її принципів може допомогти стратегам краще розуміти динамічну та складну природу світової арени та адаптувати свої підходи до мінливої реальності міжнародних відносин.

Проведено дослідження таких понять як “чорний лебідь” Нассіма Ніколаса Талеба, “сірий носоріг” Мішель Вукер, “ефект метелика” та обґрунтовано значення цих термінів для процесу стратегічного планування зовнішньої політики, оскільки стратегічне планування зовнішньої політики має враховувати можливість появи різного роду ризиків та загроз і включати підготовку до таких рідкісних, несподіваних і часом катастрофічних подій і має бути спрямоване на підготовку та адаптацію до потенційних кризових ситуацій.

Розроблено авторську схему процесу стратегування, де продемонстрований зв'язок між усіма досліджуваними феноменами стратегічної культури, стратегічного мислення, стратегічного планування.

Детально проаналізовано термін “стратегія”, який є центральним в контексті зовнішньополітичного планування, оскільки являє собою кінцевий продукт процесу стратегування. Досліджено різноманітні школи думки та підходи до розуміння “стратегії” та виокремлено три основні підходи до розуміння терміну “стратегія”. Бізнес термінологія конвертована та адаптована під рамки політичної науки.

Запропоновано визначення зовнішньополітичної стратегії як поєднання концептуальних засад і практичних дій держави, спрямованих на забезпечення національних інтересів. Визначено основні характеристики зовнішньополітичної стратегії серед яких довгостроковість, глокалізм та композитність. Визначено етапи розробки зовнішньополітичної стратегії.

Окремо досліджено термін “гранд-стратегія” та визначено різницю з терміном “зовнішньополітична стратегія”, а також запропоновано визначення терміну “зовнішньополітична доктрина”.

Оцінено та доведено значущість аналітичного забезпечення процесу розробки зовнішньополітичної стратегії та стратегування. Важливість аналітичного забезпечення зовнішньої політики розглянуто через призму понять “інтелектуальний капітал”. Виокремлено експертні групи, які безпосередньо беруть участь у виробленні зовнішньополітичних рішень на державному рівні, зокрема, державні органи, МЗС, структури зовнішньої розвідки, громадські експертні, дискусійні групи, наукові експертні колективи та аналітичні центри, а також описано основні функції кожної з груп.

Досліджено процес прогнозування міжнародних відносин як ключової діяльності для розробки зовнішньополітичної стратегії через проблематику футурології. Зазначено, що прогнозування як спроба передбачити й оцінити майбутні події існувало в різних виявах ще у Давньому Греції, де була поширена мантика та передбачення оракулів. В цьому контексті

пропонуються варіанти розмежування термінів “пророцтво” “передбачення”, “прогноз”, “foresight”, “forecast”, “prediction”.

Запропоноване визначення прогнозування як процесу отримання науково обґрунтованих імовірнісних оцінок можливих шляхів розвитку системи. Зазначається, що в контексті зовнішньої політики прогнозування можна розглядати як розробку уявлення про стан, функціонування та напрями еволюції системи міжнародних відносин у різні періоди майбутнього.

Запропоновано визначати політичний прогноз як ймовірнісне, науково обґрунтоване судження про можливі стани політичних систем, процесів і суб’єктів у майбутньому, тенденцій їх розвитку. Наголошено на необхідності розмежувати політичний прогноз у теоретичній та прикладній політології, оскільки теоретична політологія розглядає прогнози перш за все як прогнозування політичної макрокартини однієї держави або навіть усього світу, тобто як можливі шляхи розвитку однієї чи декількох політичних систем на тривалий період.

Доведено, що прогнозування зовнішньополітичного середовища є фундаментом стратегічного планування зовнішньої політики, оскільки воно надає інформацію та аналіз, необхідних розробки цілеспрямованих і адаптивних стратегій. Сформульовано основні функції зовнішньополітичного прогнозування, серед яких інформативна, управлінська, орієнтаційна, аналітична, стратегічна, запобіжна. Також систематизовано основні види політичних прогнозів за різними характеристиками, а також виокремлено 10 основних етапів розробки та впровадження зовнішньополітичного прогнозу та визначено принципи та методи політичного прогнозування.

Досліджено моделювання міжнародних відносин як детермінант зовнішньополітичного прогнозування.

Практичне значення одержаних результатів полягає у систематизації знань щодо процесу стратегічного планування зовнішньої політики, що в подальшому може бути покладено в основу системи розробки зовнішньополітичного курсу держави.

Ключові слова: зовнішня політика, стратегічне планування, національна безпека, політичне планування, моделювання міжнародних відносин, аналіз зовнішньої політики, стратегія, велика стратегія, зовнішньополітична стратегія, політичне прогнозування, зовнішньополітична діяльність, політичне рішення, зовнішньополітична ідентичність, сценарії майбутнього

ABSTRACT

Hrytsenko A. State Foreign Policy Strategic Planning: Theoretical and Conceptual Aspects. — Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis is devoted to the study of the theoretical and conceptual framework of foreign policy planning.

The study analyses in detail the phenomenon of strategic culture. The thesis systematises the views of scholars on the phenomenon of strategic culture. It was determined that strategic culture is understood as a complex of historically formed and inherited concepts, common beliefs that form the collective identity of the people, values that determine state interests, and norms that influence the state's choice of means by which it can best realise its goals. These constituent elements are the main factors that influence the state's behaviour on the world stage.

The relationship between strategic culture and strategic thinking is studied. It is noted that a worldview creates a specific type of thinking which is characteristic of an individual in particular and of the nation as a whole. This specific type of thinking at the state level is manifested in strategic thinking, the result of which is the adoption of an adequate strategic decision. Strategic thinking is reflected in behaviour: the formulation of national interests, the decision-making process, setting goals and addressing crisis situations. That is, strategic thinking is the basis of the state strategic planning system due to which the state builds the main directions of the national security policy. In other words, a certain type of thinking is reflected in a certain model of behaviour, which is the embodiment of strategic culture.

The author's definition of the term "strategic culture" is proposed as a model of behaviour that is based on a certain type of thinking, worldview and traditions characteristic of a geographically defined security community, inherent in the political establishment of the state, responsible for defining the national security goals, developing strategies for their achievement and implementation.

The author's definition of strategic thinking as an intellectual technology or toolkit that allows projecting an objective image of the future of the state is proposed. The results of strategic thinking are a vision (strategic vision) and a macro-goal (end-state), the tools for the implementation and achievement of which are planning and management.

It was determined that the main elements of strategic thinking are thinking about the future, identifying opportunities, developing global megatrends, analyzing and evaluating the results of strategic research (expert conclusions, forecasting, modelling, etc.).

The term strategic planning has been improved as a process of analytical and synthetic actions, during which the long-term/medium-term goals and priorities of the state (national security, foreign policy, and others) are determined simultaneously with the mechanism of their implementation. Strategic planning is aimed at identifying possible future scenarios, developing options and preparing responses to possible threats and challenges. The process of strategic planning allows to introduce an element of certainty regarding the further development of international relations, providing sufficient understanding of their development and providing alternatives for controlled influence on political processes, events and phenomena, which is a means of overcoming instability in foreign policy.

The structure and stages of the strategic planning process have been improved. The principles of strategic political planning are defined, in particular, complexity and completeness, realism (adequacy), multi-alternativeness, systematicity and scientificity, continuity, completeness, effectiveness and efficiency, verifiability of results, flexibility, publicity and legitimacy.

Strategic planning is explored through the lens of Stephen Mann's chaos theory and systems theory. The importance of the process of strategic planning of

foreign policy is substantiated due to the chaotic, dynamic and non-linearity of the system of international relations, which determine its unpredictability. It has been proven that chaos theory can help explain why non-linear and unpredictable situations can arise in international relations, as well as how even small changes can significantly affect global dynamics. Understanding chaos in the context of international relations can contribute to deeper analysis and strategic planning in the field of the state's foreign policy.

The characteristics of foreign policy and international relations as a dynamic system are highlighted, in particular, sensitivity to initial conditions and unpredictability, transitivity and bifurcations, fractal structure/nature, flexibility and adaptation, structural dynamism, emergence, multiplicity of attractors. It is noted that chaos theory provides new tools and methods for analysis, planning and decision-making in the field of foreign policy. Applying its principles can help strategists better understand the dynamic and complex nature of the world arena and adapt their approaches to the changing reality of international relations.

Concepts such as the “black swan” of Nassim Nicholas Taleb, the “grey rhinoceros” of Michele M. Wucker, the “butterfly effect” were studied and the meaning of these terms for the process of strategic planning of foreign policy was substantiated, since strategic planning of foreign policy should take into account the possibility of the appearance of various risks and threats and include preparation for such rare, unexpected and sometimes catastrophic events and should aim to prepare for and adapt to potential crisis situations.

An author's scheme of the strategizing process has been developed, which demonstrates the connection between all the studied phenomena of strategic culture, strategic thinking, and strategic planning.

The term “strategy”, which is central in the context of foreign policy planning, is analysed in detail, as it is the final product of the strategizing process. Various schools of thought and approaches to understanding “strategy” were studied and three main approaches to understanding the term “strategy” were singled out. Business terminology is converted and adapted to the framework of political science.

The definition of foreign policy strategy is proposed as a combination of conceptual principles and practical actions of the state aimed at ensuring national interests. The main characteristics of the foreign policy strategy are defined, including durability, glocalism and compositeness. The stages of foreign policy strategy development are defined.

The term “grand strategy” was separately researched and the difference with the term “foreign policy strategy” was determined, as well as the definition of the term “foreign policy doctrine” was proposed.

The importance of analytical support for the process of developing a foreign policy strategy and strategizing has been evaluated and proven. The importance of analytical support of foreign policy is considered through the prism of the concept of “intellectual capital”. Expert groups that directly participate in the development of foreign policy decisions at the state level are singled out, in particular, state bodies, the Ministry of Foreign Affairs, foreign intelligence structures, public expert, discussion groups, scientific expert collectives and analytical centres, and the main functions of each of the groups are also described.

The process of forecasting international relations as a key activity for the development of a foreign policy strategy through the problems of futurology is studied. It is noted that forecasting as an attempt to predict and assess future events existed in various forms even in Ancient Greece, where mantics and predictions by oracles were widespread. In this context, variants of the terms “prophecy”, “prediction”, “foresight”, “forecast” are offered.

The proposed definition of forecasting as a process of obtaining scientifically based probabilistic estimates of possible ways of system development. It is noted that in the context of foreign policy, forecasting can be considered as the development of an idea about the state, functioning and directions of evolution of the system of international relations in different periods of the future.

It is proposed to define a political forecast as a probabilistic, scientifically based judgment about possible states of political systems, processes and subjects in the future, trends in their development. The need to distinguish between political

forecasting in theoretical and applied political science is emphasised, since theoretical political science considers forecasts primarily as forecasting the political macro picture of one state or even the whole world, that is, as possible ways of development of one or more political systems for a long period.

It has been proven that forecasting the foreign policy environment is the foundation of strategic foreign policy planning, as it provides information and analysis necessary for the development of purposeful and adaptive strategies. The main functions of foreign policy forecasting are formulated, including informative, managerial, orientational, analytical, strategic, preventive. Also, the main types of political forecasts are systematised according to various characteristics, as well as 10 main stages of development and implementation of foreign policy forecasts are singled out, and the principles and methods of political forecasting are defined.

Modelling of international relations as a determinant of foreign policy forecasting has been studied.

The practical significance of the obtained results lies in the systematisation of knowledge about the process of strategic planning of foreign policy, which can later be used as a basis for the development of the state's foreign policy course.

Key words: foreign policy, strategic planning, national security, political planning, international relations modelling, foreign policy analysis, strategy, grand strategy, foreign policy strategy, political forecasting, political decision, foreign policy identity, future scenarios

Список публікацій здобувача:

1. Стратегічна культура як детермінант політики національної безпеки: основні характеристики стратегічної культури України, Стратегічна панорама, №1-2, 2020. С.14-20;
2. Роль стратегічного мислення у зовнішньополітичному плануванні та управлінні, Актуальні проблеми політики, №68, 2021. С.96-105;
3. Зовнішньополітичні інструменти захисту національної безпеки, Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії, №2 (10), 2021. С.5-23;

4. Стратегічне планування зовнішньої політики як складова системи національної безпеки, *Politicus* №1, 2022. С.39-43;
5. *Strategic Foreign Policy Planning: Conceptual Framework*, Регіональні студії №30, 2022. С. 54-61;
6. Зовнішньополітична стратегія як результат стратегічного зовнішньополітичного планування, Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління № 2 (62), 2022. С.54-59;
7. Роль стратегічного мислення у зовнішньополітичному плануванні та управлінні, Міжнародна науково-практична конференція “Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук”, Київська наукова суспільнознавча організація, 4-5 лютого 2022, Київ. С.51-54;
8. Стратегічна культура як детермінант політики національної безпеки: основні характеристики стратегічної культури України, Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі”, ТНУ ім. В. І. Вернадського, 11-12 лютого 2022, Київ. С.54-58;
9. Зовнішньополітична стратегія як результат стратегічного зовнішньополітичного планування, Міжнародна наукова конференція “Дослідження актуальних проблем сучасного суспільства з позицій історії, політології, соціології та філософії”, ISMA University of Applied Sciences, 30-31 серпня 2022, Рига. С.48-52.

ЗМІСТ

Вступ.....	1
I. Концептуальні засади стратегічного зовнішньополітичного планування.....	6
1.1 Стратегічна культура.....	6
1.2 Стратегічне мислення.....	25
II. Стратегічне планування в системі прийняття зовнішньополітичних рішень.....	37
2.1 Зовнішньополітичне планування.....	37
2.2 Зовнішньополітичні стратегії.....	78
III. Аналіз та прогнозування зовнішньої політики на стратегічному рівні...	102
3.1 Аналітичне забезпечення зовнішньополітичних стратегій.....	102
3.2 Прогнозування зовнішньополітичного середовища.....	119
3.3 Моделювання міжнародних відносин	169
Висновки.....	187
Список використаних джерел.....	191

ВСТУП

Планування є основою державної політики і основний детермінант державного управління. Стратегічне планування є обов'язковою умовою ефективного функціонування органів державної влади, оскільки саме завдяки цьому процесу визначаються цілі, засоби, строки та послідовність їх досягнення, а також ресурси, необхідні для реалізації поставлених політичних завдань.

Актуальність дослідження зумовлюється потребою комплексного дослідження теоретико-методологічних засад стратегічного планування зовнішньої політики держави для їх систематизації та впровадження у практичну діяльність.

Зовнішньополітичне планування на стратегічному рівні — це формування плану реалізації цілей зовнішньої політики, яке базується на прогнозуванні в галузі міжнародних відносин і зовнішньої політики.

Сутність прогнозування полягає в аналізі подальшого розвитку існуючих, актуальних трендів і тенденцій, та в передбаченні появи нових, перспективних. Прогнозування дозволяє сконструювати альтернативні моделі майбутнього, підготуватися до ймовірного розвитку подій і вплинути на нього, оптимізувати процес прийняття рішень органами виконавчої і законодавчої влади та політичними організаціями (партіями, рухами).

Аналіз зовнішньої політики на стратегічному рівні передбачає проєктування та концептуалізацію збалансованої зовнішньої політики в рамках визначеного часового горизонту, що, в свою чергу, покладається в основу формування політики національної безпеки.

Ефективність стратегічного планування, як фундаменту формування політики національної безпеки, забезпечується передусім наявністю збалансованого законодавства, яке визначає розподіл відповідальності в органах державної влади та державних наукових установах щодо здійснення процесу зовнішньополітичного планування, можливість залучення

експертного товариства та іноземної консультативно-дорадчої допомоги, а також систему стратегічних документів і порядок їх формування.

Законодавство має ґрунтуватись на наукових розробках, як зарубіжних дослідженнях, так і вітчизняних здобутках. На даному етапі українські науковці, які займаються проблематикою стратегічного планування, враховуючи дослідження західних фахівців, зосереджують увагу переважно на комплексному дослідженні та аналізі феномену національної безпеки та теоретико-методологічних аспектах планування політики національної безпеки в комплексі або окремих її складових, часто залишаючи поза увагою сферу зовнішньої політики.

Процес стратегічного планування вивчався дослідниками, зокрема, за часів Холодної війни з точки зору військової складової національної безпеки. Дослідники стратегічної культури як Джек Снайдер, Колін Грей та ін. намагалися передбачити подальші кроки тієї чи іншої держави в контексті розвитку воєнних доктрини. Загалом підвалини стратегічного політичного планування заклали саме американські дослідники, як аналітики, які розробляли різні методи планування, прогнозування, моделювання (Джон Х. Стюарт II, Вільям Оверхолт, Вільям Ашер), так і політичні діячі (Збігнєв Бжезинський), які намагалися довести доцільність стратегічного планування в контексті зовнішньої політики без конкретизації методології. Так само і стратегія як кінцевий продукт стратегічного планування мало вивчався в контексті зовнішньої політики. Більшість наукових здобутків щодо дослідження поняття “стратегії” стосуються переважно національної безпеки, воєнної сфери, а також бізнесу та менеджменту (Генріх Мінцберг, Майка Постер та ін.). Українські дослідники, зокрема, Володимир Горбулін, Анатолій Качинський, Андрій Семенченко також тримають фокус уваги своїх досліджень переважно на системі національної безпеки загалом, не виокремлюючи складові такі, як зовнішня політика.

Отже, ступінь наукової розробленості теми дисертації є достатньо низькою та зумовлює потребу в нарощенні та зміцненні теоретичного підґрунтя, оскільки за наявності змістовної теорії прикладні технології та

методології застосування стратегічного планування в сфері зовнішньої політики стають досконалішими, а законодавча база набуває когерентності та монолітності. Це позитивно впливає на формування цілісної політики національної безпеки, яка є базовою умовою функціонування держави.

Об'єктом дослідження виступає механізм формування зовнішньої політики держави.

Предмет дослідження — планування у сфері зовнішньої політики на стратегічному рівні.

Мета роботи полягає в обґрунтуванні теоретичних засад, систематизації та виробленні методології стратегічного зовнішньополітичного планування.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення наступних завдань:

уточнити сутність стратегічного зовнішньополітичного планування;

удосконалити понятійно-категоріальний апарат, зокрема терміни

“стратегічна культура”, “стратегічне мислення”, “стратегічне планування”;

обґрунтувати теоретичні засади зовнішньополітичного прогнозування, визначити типологію, етапи, цикли прогнозування, оцінити спектр методів і методик, що можуть застосовуватись в рамках стратегічного зовнішньополітичного планування;

запропонувати визначення зовнішньополітичної стратегії та поетапну методику розробки стратегії з урахуванням специфіки системи міжнародних відносин;

визначити ключові засади моделювання міжнародних відносин, основні методи моделювання та обґрунтувати доцільність їхнього застосування у стратегічному зовнішньополітичному плануванні;

оцінити значущість аналітичного забезпечення процесу зовнішньополітичного планування;

дослідити діяльність державних та недержавних структур, що покликані здійснювати стратегічне зовнішньополітичне планування держави.

Методологічною основою дисертації є сукупність способів наукового пізнання та загальнонаукових принципів проведення дослідження, які ґрунтуються на фундаментальних положеннях політології та міжнародних

відносин. Характер предмету дослідження обумовив застосування міждисциплінарного підходу. В роботі використовуються, зокрема, елементи теорії хаосу для дослідження меж і можливостей прогнозування; а також теорія систем для аналізу динаміки складних міжнародно-політичних процесів. Крім того, проведено контент-аналіз робіт, що стосуються проблематики стратегічного планування; застосовано моделювання для розкриття окремих складових терміну “стратегія”.

Метод порівняльного аналізу застосовано для визначення закономірностей, принципів, механізмів зовнішньополітичного планування, а моделювання; методи систематизації, узагальнення та формалізації — для узагальнення теоретичних положень, встановлення причинно-наслідкових зв'язків і формування висновків. Також застосовувались спеціальні наукові методи, зокрема метод групування для визначення основних підходів до розуміння стратегічного мислення, стратегії, класифікації видів політичних прогнозів та графічний метод для розробки схеми процесу стратегування. Очікувана наукова новизна полягатиме у створенні теоретично обґрунтованої методології стратегічного зовнішньополітичного планування, яка базуватиметься на запропонованій моделі самої системи стратегічного зовнішньополітичного планування. Методологія може бути запропонована в якості повноцінного продукту для практичного використання у виробленні концептуальних засад та стратегій національної зовнішньої політики. У цьому полягатиме практична значущість результатів, отриманих в ході роботи над дисертацією.

Особистий внесок здобувача полягає у систематизації теоретичних підходів до розуміння ключових засад стратегічного зовнішньополітичного планування, зокрема, стратегічної культури та стратегічного мислення, удосконаленні понятійно-категоріального апарату, розробці пропозицій щодо терміну “зовнішньополітична стратегія” та методології її формування, систематизації наукових розробок щодо політичного прогнозування та моделювання міжнародних відносин, обґрунтуванні доцільності їх застосування у процесі стратегічного зовнішньополітичного планування.

Матеріали дисертації були апробовані на міжнародних наукових та науково-практичних конференціях та лекціях, зокрема:

1. Роль стратегічного мислення у зовнішньополітичному плануванні та управлінні, Міжнародна науково-практична конференція “Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук”, Київська наукова суспільнознавча організація, 4-5 лютого 2022, Київ.

2. Стратегічна культура як детермінант політики національної безпеки: основні характеристики стратегічної культури України, Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі”, ТНУ ім. В. І. Вернадського, 11-12 лютого 2022, Київ.

3. Зовнішньополітична стратегія як результат стратегічного зовнішньополітичного планування, Міжнародна наукова конференція “Дослідження актуальних проблем сучасного суспільства з позицій історії, політології, соціології та філософії”, ISMA University of Applied Sciences, 30-31 серпня 2022, Рига.

4. 15 листопада 2023 року лекція в ННІ міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка щодо стратегічної культури.

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Перший розділ присвячено концептуальним засадам стратегічного зовнішньополітичного планування, в рамках якого детально висвітлено поняття стратегічної культури та стратегічного мислення. У другому розділі досліджується стратегічне планування в системі прийняття зовнішньополітичних рішень в тому числі сутність зовнішньополітичної стратегії, етапи та принципи її розробки. Також детально обґрунтована необхідність формування системи зовнішньополітичного планування з урахуванням динамічного, нелінійного та хаотичного характеру міжнародних відносин. Третій розділ фокусується на вивченні аналітичного забезпечення зовнішньополітичних стратегій, прогнозуванні зовнішньополітичного середовища та моделюванні міжнародних відносин. Загальний обсяг дисертації з урахуванням вступу та висновків становить 189 сторінок.

I. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТРАТЕГІЧНОГО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ПЛАНУВАННЯ

1.1. СТРАТЕГІЧНА КУЛЬТУРА

Формування стратегічної культури є невід'ємною частиною розвитку зрілої держави, оскільки стратегічна культура тісно пов'язана з такими фундаментальними функціями держави, як безпека, оборона, збереження та захист суверенітету. Фактично стратегічна культура є складовою частиною національної безпеки та тим підґрунтям, на якому базуються основні стратегічні документи та плани у сфері національної безпеки. Стратегічна культура дає змогу уникнути безсистемності, непослідовності державної політики.

Під стратегічною культурою прийнято розуміти комплекс історично сформованих та успадкованих концепцій, спільних переконань, які утворюють колективну ідентичність народу, цінності, що визначають державні інтереси, та норми, що впливають на вибір державою засобів, за допомогою яких вона може найкраще реалізувати свої цілі. Ці складові елементи є основними факторами, які впливають на поведінку держави на світовій арені.

Таким чином, концепція стратегічної культури може надати докладне пояснення щодо поведінки держави, включно й стилю державного управління і навіть методів розроблення національних стратегій.

Хоча вивчення впливу культури на поведінку держави отримало поштовх під час Другої світової війни, коли уряд США залучив велику кількість провідних антропологів до вивчення “національного характеру” ключових держав Осі, щоб проаналізувати їх поведінку у воєнний час, самé значення культури як змінної міжнародної безпеки стало очевидним та нагальним під час “холодної війни”. Ядерне протистояння між США та СРСР слугувало ґрунтом для подальшого вивчення зв'язку між культурою та безпекою, значною мірою через те, що радянський підхід до розробки

ядерної стратегії та використання ядерної зброї видавався американським теоретикам нераціональним і тому малозрозумілим.

Враження від масштабів руйнування, спричиненого ядерним бомбардуванням Хіросіми і Нагасакі в кінці Другої світової війни, сприяло тому, що американські стратеги, зокрема корпорація RAND, розробили теорію раціонального вибору¹, орієнтовану на те, що, оскільки у ядерній війні, по суті, неможливо здобути перемогу, конкуренція в галузі безпеки в ядерну епоху мала б визначатися пошуком інструментів взаємного стримування, а не набуттям асиметричної переваги.

Доречно в цьому контексті згадати “Довгу телеграму” (Kennan, 1946) тимчасового повіреного у справах США в СРСР Джорджа Кеннана, в якій, серед іншого, він дав розгорнуту аналітичну оцінку психології російської держави. Пізніше, на основі цього документу він опублікував у журналі “Foreign Affairs” статтю, яка називалась “Витоки радянської поведінки”, але завдяки псевдоніму Mr.X більш відома як “Стаття X”. Кеннан стверджував, що радянський політичний курс базується на поглядах і поведінці людей, що складають апарат влади, партія, таємна поліція і уряд, а основу цих поглядів складала унікальний історичний досвід (традиційне та інстинктивне для Росії почуття незахищеності) та марксистська ідеологія (Kennan, 1947, с.570). Зміст своєї статті він потім розширив у мемуарах “Ядерна омана. Радянсько-американські відносини в атомне століття” (Kennan, 1982).

Проте, надія на те, що політичне та військове суперництво за наявності ядерної зброї слугуватиме основою для формування більш раціональних та виважених стратегій, була зруйнована, адже Радянський Союз продемонстрував готовність досягти усесторонньої ядерної переваги, інтегрувати сценарії ведення ядерної війни у свої військові операції та брати активну участь у геополітичному протистоянні, яке мало високі ризики ядерного конфлікту.

---

¹ В основі теорії полягало припущення про те, що всі індивіди раціональні, тобто володіють здатністю визначати свої переваги відповідно до своєї максимальної вигоди. При цьому індивіди співвідносять очікувані результати та витрати і, прагнучі максимізувати результат, намагаються одночасно мінімізувати витрати.

Нездатність американських теоретиків передбачити такі результати стала поштовхом для пошуку альтернативних підходів до пояснення радянської поведінки, серед яких значного поширення набув концепт стратегічної культури.

Розробка концепту, підґрунтям якому слугувало поняття “політичної культури”, спиралась на дві фундаментальні теоретичні праці: “Громадянська культура: політичні установки та демократія у п’яти державах” (1963) Габріеля Алмонда та Сідні Верба, та “Інтерпретація Культур” (1973) Кліффорда Гірца.

Алмонд першим запропонував наукову концепцію політичної культури, визначивши її як специфічні форми орієнтації на політичну систему конкретного суспільства і на власну політичну діяльність (тобто позиції щодо ролі кожного індивіда в даній політичній системі (Almond, 1956, с.30). Верба ж доповнив визначення політичної культури, сформулювавши її як систему емпіричних вірувань, експресивних символів, цінностей, які в сукупності і визначають ситуацію, в рамках якої виконується політична дія.

Гірц визначив культуру як “систему втілених у символи значень, яка передається історично; систему успадкованих концепцій, виражених у символічних формах, за допомогою яких люди спілкуються, зберігають та розвивають свої знання про життя та ставлення до нього” (Geertz, 1973, с.89). Під впливом цієї роботи культура почала розглядатися багатьма дослідниками, в тому числі міжнародниками, як соціально встановлена структура сенсу людської діяльності, система символів, за допомогою яких суспільство транслює знання крізь час і простір. Визначення Гірца вважається класичним та використовується всіма дослідниками стратегічної культури.

Історія концепту стратегічної культури умовно поділяється на три етапи. Вперше цей термін у 1977 р. вжив американський дослідник міжнародних відносин Джек Снайдер. Він порівняв радянську та американську ядерні доктрини, вказавши, що радянські еліти мали особливий спосіб мислення та специфічний, відмінний від американського, підхід до

розробки ключових складових доктрини. На формування такого підходу вплинули деякі географічні, історичні, інституційні та політичні чинники.

Снайдер зазначив, що американські доктрини фундаментально відрізнялися від радянських, оскільки розроблювались в інших контекстах, відповідно до різних ситуаційних та технологічних обмежень, а, отже, радянські лідери, які приймають рішення, бачать світ через призму специфічної стратегічної культури, основні риси якої відрізняються від американської. До факторів, які вплинули на формування радянської стратегічної культури Снайдер відносив: (1) унікальне геостратегічне положення; (2) історичну спадщину; (3) ідеологію марксизму-ленінізму; (4) радянську технічну та економічну бази; (5) “високу політику” щодо наступництва керівництва та розподілу ресурсів та (6) “низьку політику”, яка стосується бюрократичних та професійних інтересів, впливу інституційних механізмів на формулювання проблем та вироблення результатів політики (Snyder, 1977, с.8). Унікальний історичний досвід, політичні та інституційні зв’язки створили унікальну суміш переконань та схему стратегічної поведінки, засновану на цих переконаннях (Snyder, 1977, с.38).

Отже, стратегічна культура за Снайдером може бути визначена як сукупність ідей, емоційних реакцій, а також патернів стандартної поведінки, яких члени національного стратегічного співтовариства, що є носіями національної стратегічної культури, набувають шляхом навчання або наслідування. Він також уточнює, що винятковий радянський стиль поведінки у кризових ситуаціях (crisis style) представляє собою складову частину ширшої концепції радянської стратегічної культури (Snyder, 1977, с.13). Іншими словами, стратегічна культура виражається в тому, як держава (в особі керівництва) реагує на кризові ситуації та які методи прийняття рішень використовує для їх подолання. При цьому стратегічна культура розглядається як вираз громадської думки, який транслюється елітами

---

2. Концепція високої політики охоплює всі питання, які мають життєво важливе значення для виживання держави: а саме національну та міжнародну безпеку. Низька політика – це концепція, яка стосується добробуту держави: економіка, соціальні питання, людська безпека.

(Snyder, 1977, с.V). Це позначається, зокрема, у стратегічних документах — концепціях, доктринах тощо.

“Субкультура” — ще одне цікаве поняття, яке Снайдер пропонує взяти до уваги. Стратегічна субкультура визначається Снайдером як підсекція в рамках стратегічного співтовариства. Таким чином, припускається існування в державі кількох стратегічних культур одна з яких розглядатиметься як домінуюча. Субкультурі притаманні досить чіткі переконання та позиції щодо стратегічних питань, чітка та історично простежувана аналітична традиція і більш-менш чіткі моделі соціалізації (Snyder, 1977, с.10). У той же час представники субкультур є також членами ширшої стратегічної культури.

Стратегічно-культурний підхід, таким чином, підтримує припущення про те, що ідентифікуючи конкретний історичний досвід та організаційні впливи, що сформували радянське стратегічне мислення, стратегічно-культурний підхід допомагає пояснити витоки та особливості радянського світогляду, який зовні видається американським аналітикам малозрозумілим та вкрай специфічним (Snyder, 1977, с.38).

Визначення стратегічної культури, розроблене Снайдером, виявилось найбільш значущим протягом багатьох десятиліть та вплинуло на інших аналітиків у сфері політики безпеки.

Серед досліджень послідовників Снайдера однією з найбільш вагомих вважається робота британського теоретика міжнародних відносин Кена Бута “Стратегія та етноцентризм” (1979), в якій продовжують досліджуватись ідейні основи ядерної стратегії та відносини між наддержавами. Бут розділяв ідею, що стратегічна культура впливає на політику та поведінку держав. Він визначив, що культура включає різні способи мислення, неявні та явні моделі поведінки та соціальні звички, символи для набуття та передачі знань, усталені ідеї та цінності, способи адаптації до навколишнього середовища та методи вирішення проблем, а також значні відмінності у всіх цих параметрах відносно тієї чи іншої групи. (Booth, 1979, с.14). Культура є базовим поняттям у політичній та історичній науках, а отже неминуче відіграє важливу роль у стратегії, яка стосується, в першу чергу, військових відносин між групами,

тому різноманітні культурні явища (їх позитивні та негативні прояви) також матимуть велике значення. Одним із таких явищ і є етноцентризм.

Бут висвітлив проблему етноцентризму, заявивши, що цей феномен є джерелом помилок як в теоретизуванні стратегії, так і в практичній її реалізації. У комплексі з іншими механізмами (психологічними, історичними та бюрократичними) етноцентризм може негативно вплинути на важливі аспекти стратегічного мислення, особливо в контексті стратегічного прогнозування (Booth, 1979, с.17).

Ще один американський дослідник Колін Грей розглядав культуру як один з факторів, що визначають політичний вибір і відповідну лінію поведінки. Іншими словами, будь-яка дія знаходиться під впливом певного культурного контексту. Посилаючись на Снайдера, Грей підтримує запропоноване визначення стратегічної культури як сукупності ідей, емоційних реакцій, а також патернів стандартної поведінки. Він погоджується, що американська (та, *ab extensio*, будь-яка інша) стратегічна культура впливає з геополітичних, історичних, економічних та інших унікальних факторів (Gray, 1984, с.27).

Аналізуючи стратегічну культуру США, Грей зупинився на основних стратегічно-культурних факторах, які вплинули на формування унікального американського стилю, таких як: континентальна ізоляваність та віддаленість від справді серйозних загроз безпеці; слабкі сусіди, які не несуть собою загрози; досвід індіанських воєн (освоєння Дикого Заходу); стійкий вплив фундаменталістських релігійних вірувань; характеристика США як “нації мігрантів”/“плавильного котла” (Gray, 1981, с.24).

Таким чином, була висунута гіпотеза про існування аутентичної американської стратегічної культури: культура, що стосується способів мислення та дії щодо питання застосування/незастосування сили, походить від сприйняття національного історичного досвіду, прагнення до самовизначення, самохарактеризації (наприклад, як американець, що я таке? як я повинен почуватися, думати і поводитися?), і з усього багатозначного

американського досвіду (географії, політичної філософії, громадянської культури та способу життя), що характеризує американського громадянина.

У своїх пізніх працях Грей стверджує, що “культура (або культури) містить у собі постійні (хоча і не вічні) ідеї, погляди, традиції, системи мислення, та бажані способи дій, які є специфічними та характерними для певної географічного співтовариства безпеки, що має неодмінно унікальний історичний досвід. Крім того, стратегічна культура може змінюватися з часом, оскільки новий досвід засвоюється, кодується, та інтерпретується в культурному плані. Не існує фіксованої та незмінної російської / радянської стратегічної культури та національного стилю. СРСР 1984 р. явно відрізняється від СРСР 1937-38 рр. Однак, культура змінюється повільно” (Gray, 1999, с.51-52).

Слід зауважити, що дослідники, яких відносять до першого покоління, розробляли та вивчали концепт стратегічної культури через призму реалій холодної війни та протистояння двох наддержав, а отже, основна їхня увага була сфокусована на питанні впливу стратегічної культури при прийнятті рішень щодо застосування сили та використання ядерної зброї.

У 1980-х рр. зросла популярність міждисциплінарних досліджень, що поєднували культуру та політику. Американський соціолог Енн Свідлер запропонувала доволі складну модель зв'язків між культурою та поведінкою держави, сполучною ланкою для якої слугують культурні “стратегії дії”. Свідлер досить широко визначала культуру як “провідник символів, включаючи вірування, ритуальні практики, форми мистецтва та церемонії, а також неформальні культурні практики, такі як мова, плітки, історії та ритуали щоденного життя (Swidler, 1986, с.273). Тобто, культура являє собою “набір інструментів” (toolkit), що складається із символів, історій, ритуалів та світоглядів, які люди можуть використовувати в різних конфігураціях для вибудовування лінії поведінки з метою вирішення різного роду проблем.

Американський політолог Гарі Екстайн використовує ідею про відносну мінливість, нестійкість цінностей або орієнтацій. Він дотримується точки зору, згідно з якою не існує якихось універсальних орієнтацій, а

орієнтації особистості піддаються ситуаційним змінам. Визначаючи такі ситуаційні зміни, як “травматичний соціальний дисконтинуїтет”, Екстайн приходить до висновку, що наслідком радикальних зрушень і порушення соціальної цілісності буде, і втрата цілісності орієнтаційної системи — “культурний дисконтинуїтет”. Процес освоєння нової системи орієнтацій, на його думку, носить кумулятивний характер, що обумовлює поступовий характер формування структурної цілісності культури, в тому числі культури політичної (Eckstein, 1988, с.796). Трансформації представляються, як використання політичної влади для створення перетворених соціальних і політичних структур, а відповідно, і культурних патернів для затвердження в суспільстві і реалізації нового політичного курсу.

Розпочавши роботу всередині 1980-х років, дослідники, яких відносять до другої хвилі, на відміну від першого покоління, виходили з передумови, що існує величезна різниця між тим, що лідери думають або кажуть, що вони роблять, і глибшими мотивами того, що насправді вони роблять — чітке розмежування між стратегічною культурою та поведінкою, а також між декларативною та “справжньою” доктриною.

Найбільш ваговою працею представників другої хвилі вважається стаття Бредлі Кляйна “Гегемонія та стратегічна культура: американська проекція сили та союзницька оборонна політика” (1988). У статті Кляйн визначив стратегічну культуру як “набір культурних аттитюдів, соціальних установок, що базуються на політичних ідеологіях та суспільному дискурсі, та допомагають визначати ситуації, за яких можна застосовувати військове втручання” (Klein, 1988, с.135).

На Кляйна значний вплив мала концепція гегемонії італійського філософа Антоніо Грамші, який стверджував, що суть гегемонії як морального, інтелектуального і політичного панування над суспільством полягає в тому, що свідомість панівного класу, його світогляд, його ідеали повинні сприйматися суспільством як справедливі, істинні. Гегемонія складається в цивільному суспільстві, під яким Грамші розуміє мережу приватних організацій панівного класу, прямо не включених в апарат

державної влади: професійні, культурні, громадські, релігійні, благодійні організації та політичні партії, засоби масової інформації. Через них панівний клас насаджує свою ідеологію, свій світогляд, зміцнює свій політичний вплив, домагається підтримки своєї політики. Втім, механізм влади — не тільки примус, а й переконання. Відтак, держава стоїть на двох китах — силі і згоді. Положення, при якому досягнутий достатній рівень порозуміння, Грамші і називає гегемонією (Грамші, 2014, с.108).

Кляйн був зацікавлений у застосуванні концепції гегемонії в контексті міжнародних відносин і припустив, що продукування владних відносин або відносин домінування на міжнародній арені відбувається на двох рівнях, одне в територіальних межах конкретної держави, а інше — серед держав у рамках більш-менш єдиного гегемонічного світового порядку. Кляйн дійшов висновку, що фокус уваги не повинен обмежуватися вивченням військового потенціалу держави та зовнішньополітичної бюрократії, а повинен бути розширений та включати вивчення соціальної боротьби всередині держави. Для прихильників реалістичної теорії міжнародних відносин гегемонія означає панування наймогутнішої держави. Але для Кляйна “світова гегемонія є зовнішнім розширенням внутрішньої (національної) гегемонії, встановленої домінуючим соціальним класом” (Klein, 1988, с.134).

З огляду на це, стратегічна культура розглядається як інструмент політичної гегемонії у сфері прийняття стратегічних рішень; вона встановлює “орієнтації на насильство та способи, за допомогою яких держава може законно застосовувати насильство щодо можливих ворогів” (Klein, 1988, с.136).

Ці орієнтації підкріплюють декларативну стратегію, яка легітимізує авторитет осіб, відповідальних за прийняття рішень. Натомість оперативна стратегія відображає конкретні інтереси цих осіб. Таким чином, у випадку з американською ядерною політикою, за словами Кляйна, фактична оперативна стратегія наголошувала на необхідності ведення бойових дій з метою захисту інтересів американської гегемонії, тоді як декларативна стратегія використовувалась в якості інструменту політичними елітами, для

формування прийняттого в культурному та мовному сенсі виправдання оперативної стратегії та вгамувати або щоб ввести в оману потенційних політичних опонентів.

В рамках даної теоретичної конструкції стратегічну культуру слід розглядати як культурну гегемонію. Кляйн припускає, що стратегічна культура є продуктом історичного досвіду, але цей досвід відрізняється в різних державах, різні держави відповідно демонструють різні стратегічні культури. Оскільки існує взаємозв'язок між стратегічною культурою та поведінкою, і оскільки остання є відображенням інтересів гегемоністичної групи, стратегічний вибір обмежується цими інтересами, а не стратегічною культурою. Це підіймає питання про природу взаємозв'язку між культурою та поведінкою, які в основному залишаються без відповідей. Наскільки еліти соціалізовані у стратегічну культуру? Наскільки еліти усвідомлюють різницю між декларативною доктриною та “справжньою” доктриною? Як ми можемо оцінити причинно-наслідковий зв'язок стратегічних культур, якщо “справжні” доктрини не є загальнодоступними?

У 1990-х рр. з'явилося третє покоління академічної спільноти США, що займалось вивченням політики національної безпеки. Частково прогрес розвитку теоретичної думки в області теорії стратегічної культури був пов'язаний з підйомом конструктивізму. Важливо коротко проаналізувати вплив конструктивізму на дослідження стратегічної культури, оскільки ця теорія є базисом для робіт дослідників третього покоління.

Конструктивізм визнає важливість міжсуб'єктних відносин, які надають значення матеріальному світові, включаючи норми, культуру, особливості та певні моделі державного поведінки у зовнішній політиці.

У конструктивістському підході все дослідження спрямовані на пошук індивідуальних/унікальних особливостей тієї чи іншої держави, обумовлених її організаційними характеристиками, історією, традиціями і культурою. Американська дослідниця політичних наук Валері Хадсон вважає, що конструктивізм розглядає культуру як систему, що розвивається, яка в найзагальнішому сенсі впливає на сприйняття, комунікації та дії різних

акторів, тобто культура задає рамки поведінки, формує певний каркас (Hudson, 1997, с.28-29). Конструктивісти в своєму системному аналізі основну увагу зосереджують на соціальній структурі, особливо акцентуючи на нормативному аспекті міжнародної безпеки. При цьому норми трактуються як міжсуб'єктні вірування щодо суспільства і світу в цілому, що визначають поведінку акторів, різні тактики їх дій. Вчені, які використовують конструктивістський підхід до міжнародних відносин та досліджень безпеки, вважають, що ідейні, а не матеріальні фактори, пояснюють конкретну політику національної безпеки.

В той час, як перша хвиля дослідників стратегічної культури зосереджувалась на національних стилях як контексті, що формує стратегічні дії, а друга хвиля займалася поясненням того, як сприйманий контекст створюється елітами, які прагнуть зберегти та розширити свою владу всередині та зовні, третя хвиля теоретиків, що виникла в 90-х роках, пішла іншим напрямком.

Стратегічна культура в “Теорії стратегічної культури” (1991) американо-ізраїльського політолога Іцхака Кляйна визначається як “сукупність поглядів і переконань, існуючих у військовому істеблішменті щодо політичної мети війни, найбільш ефективної стратегії та оперативного методу її досягнення” (Klein, 1991, с.3). Іншими словами, стратегічна культура в концепції Кляйна спрямована на зміцнення військової сили, яка використовується для досягнення політичних цілей у війні, де війна є продовженням політики. У цьому випадку слід також розуміти, що переконання, поширені в рамках військовій діяльності країни, відіграють важливу роль у формуванні стратегічної культури країни. Як і Снайдер, Кляйн також заявляє, що кожна країна унікальна та стратегічна культура кожної країни, безумовно, формується на основі цієї внутрішньої унікальності, яка складається з історичних, географічних, культурних, економічних, технологічних та інших характеристик. Виходячи з пояснення Кляйна, можна зробити висновок, що основний фокус уваги в дискурсі

стратегічної культури спрямований на аналіз військових проблем та способів використання військової сили для досягнення політичних цілей війни.

Найбільш амбітним в теоретичному сенсі вважається дослідження стратегічної культури, розпочате в середині 1990-х років американським дослідником Аластаром Джонстоном. Як Грей був для першого, а Кляйн — для другого, Джонстон розглядається як ключовий дослідник третього покоління.

Його праця “Культурний реалізм: стратегічна культура і велика стратегія в китайській історії” (1998) розглядається як найбільш важливе дослідження в рамках третього покоління. Дослідження присвячено вивченню стратегічної культури Китаю, її становленню, сутності та характеру (Johnston, 1998).

Особливу увагу Джонстон фокусує на періоді правління китайської династії Мін (1368-1644). Саме вона видається йому найбільш яскравим прикладом, який допомагає виявити особливості стратегічної культури Китаю. Ця робота являє собою певний проміжний підсумок всього комплексу попередніх досліджень стратегічної культури і спрямована на пошук характерних особливостей китайської стратегічної культури, а також причинно-наслідкових зв'язків із застосуванням військової сили проти зовнішніх загроз.

Висновок Джонстона на підставі аналізу Семи військових канонів Стародавнього Китаю, написаних різними офіційними особами (стратегами, полководцями, військовими теоретиками), полягає в тому, що Китай мав два види стратегічної культури або парадигми, які детермінували прийняття рішень: конфуціансько-менцзианська парадигма, яка надає перевагу пристосовницьким, ненасильницьким стратегіям вирішення конфлікту, і парадигма парабелум, яка передбачає наступальні стратегії, а також концепт “цюань-бянь” (权变, quánbiàn— тимчасові зміни), який позначає абсолютну гнучкість та чутливість до мінливих можливостей (Johnston, 1998, с.275).

В іншій праці “Роздуми про стратегічну культуру” (1995) Джонстон запропонував реконцептуалізувати “стратегічну культуру”, яку він визначив, як “ідейне меню, яке обмежує поведінку (стратегічні вибори)” та дозволяє таким чином робити прогнози щодо можливої поведінки. При цьому стратегічна культура являє собою цілісну “систему символів” (тобто способів аргументації, аналогій, метафор), що створює стійкі та довготривалі “стратегічні переваги” шляхом формування базових уявлень про роль та ефективність військової сили в міждержавних відносинах. Джонстон уточнює, що “стратегічні переваги”, яким служить стратегічна культура, передбачають не тільки військові міркування, але включають всі ті економічні та політичні міркування, які можуть бути задіяні для досягнення національних цілей (Johnston, 1995, с.46).

До третього покоління досліджень можуть бути також віднесені й інші роботи, опубліковані в ті ж роки, особливо книга американського дослідника міжнародних відносин Томаса Бергера “Культури антимілітаризму: національна безпека в Німеччині і Японії” (1998) . За Бергером, культурні переконання і цінності перетворюються на специфічні національні лінзи, що формують перцепцію подій і можливі реакції суспільства на загрози і методи протидії їм. З цієї точки зору, культури мають деякий ступінь автономії і являють собою щось більше, ніж просто суб’єктивну рефлексію реальності.

В інтерпретації історії та визначенні зовнішньої політики беруть участь різні інститути і політичні лідери. Це передбачає формування коаліцій і досягнення консенсусу, в якому беруть участь конкретні політичні актори, при цьому найбільш важливу роль відіграють еліти. Бергер дотримується думки, що стратегічна культура є продуктом “переговорної реальності” в середовищі еліти. Вони самі встановлюють баланс і змінюють традиційні культурні кордони (Berger, 1994, с.11-12).

Однак, як видається, обмежуватися тільки відносинами усередині еліт навряд чи правильно, особливо в демократичних суспільствах. Політичні інститути, включаючи політичні партії, також відіграють важливу роль у

визначенні зовнішньополітичної поведінки. Нарешті, не слід недооцінювати також вплив військової і дипломатичної бюрократії та ЗМІ.

Як можна зробити висновок з огляду наукової літератури, концепція стратегічної культури неподільно пов'язана з характерними рисами національної ідентичності того чи іншого народу. В цьому контексті важливо згадати роботу британської дослідниці Монсеррат Гіберно “Ідентичність народів” (2007). “Національна ідентичність — це колективне почуття, в основі якого лежить віра в приналежність до однієї і тієї ж нації і згода щодо більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй” (Guibernau, 2007, с.11).

При цьому ідентичність має психологічний (усвідомлення близькості, що об'єднує людей на основі приналежності до однієї нації), культурний (цінності, переконання, мова і суспільно-історична практика нації), історичний (гордість нації своїм корінням, яке інтерпретується як ознака стійкості, сили і навіть переваги), територіальний (геополітична ідентифікація нації) і політичний (відношення до сучасної національної держави, спрямованої до лінгвістичної та культурної гомогенізації все більш різноманітного в етнічному та культурному відношенні населення) виміри.

Гіберно посилалась на Семюеля Гантінгтона, який стверджував, що “люди визначають себе, використовуючи такі поняття, як походження, релігія, мова, історія, цінності, звичаї та громадські інститути. Вони ідентифікують себе з культурними групами: племенами, етнічними групами, релігійними громадами, націями та — на самому широкому рівні — цивілізацією.

“Не визначившись зі своєю ідентичністю, люди не можуть використовувати політику для досягнення власних інтересів” (Huntington, 2011, с.21). Ідентичність виходить за рамки національної, і сьогодні вже багато авторів пишуть про регіональну (наприклад, європейську), космополітичну або навіть глобальну ідентичність. Держави є частиною ширших цивілізацій, які об'єднані міцними узами культури, суспільних цінностей, релігії та ідеологій. Метакультурні зв'язки, доведені до

найширшого рівня категоризації, — це цивілізаційні ідентичності, що формують сучасну світову політику.

На початку XXI ст. почастишали спроби використовувати можливості концепту стратегічної культури для поглибленого аналізу таких проблем, як загострення відносин між Росією і США, хаотизація ситуації в Іраку, невдача операції в Афганістані, розвиток війни в Сирії, американо-китайське протистояння, ядерна напруженість з Іраном і війна з терором.

Це зумовило посилення інтересу Державного департаменту і Міністерства оборони США до питання стратегічної культури та її військово-стратегічних аспектів. У 2005-2006 рр. американське Управління з передових систем і концепцій Агентства зі зниження загроз оборони (Defense Threat Reduction Agency Advanced Systems and Concepts Office) спільно з Воєнно-морською аспірантурою (Naval Postgraduate School) підготувало в рамках Проєкту “Компаративні стратегічні культури” ряд теоретичних робіт по стратегічній культурі.

Експерти дійшли єдиного висновку щодо формулювання концепту стратегічної культури та визначили його як “спільні переконання, припущення та способи поведінки, що походять із загального досвіду та прийнятих наративів (як усних, так і письмових), які формують колективну ідентичність та стосунки з іншими групами, і які визначають відповідні цілі та засоби досягнення цілей безпеки” (Comparative Strategic Cultures Workshop — Phase I, 2005).

Методологічно важливою є доповідь американського політолога Джеффри Лентіса “Стратегічна культура: розуміння суті стратегії від Клаузевіца до конструктивізму”, в якому він ставить питання: за яких умов відбувається зміна стратегічної культури? В якості відповіді він просуває на перший план ідею про еволюцію культури та обґрунтовує свою тезу про “стратегічний травматичний шок”, як основний фактор впливу на трансформацію стратегічної культури (Lantis, 2005).

“Екстернальний шок” або серія потрясінь, що мають зовнішнє джерело походження може слугувати потенційними каталізаторами змін стратегічної

культури — драматичні за своїм характером потрясіння (революції, війни, економічні катастрофи), в рамках яких відбувається дискредитація і руйнування сформованої системи цінностей, норм і вірувань. Разом з тим, процес змін супроводжується надзвичайною психологічною напругою, стресом, в силу чого стає нагальним процес ресоціалізації та залучення до нього різноманітних соціальних груп для досягнення компромісу щодо нової системи орієнтацій, що складають основу політичної культури, яка реконструюється.

Різка і драматична переорієнтація дій в галузі забезпечення національної безпеки вимагає моделювання стратегічної культури і розробки відповідних стратегій (Lantis, 2005).

Окрім доповідей, в яких основна увага була сконцентрована на переосмисленні теоретичного фундаменту стратегічної культури, Проект також підготував ряд аналітичних документів, в яких надавалась експертна оцінка стратегічних культур країн, що представляли особливий інтерес для США, серед яких: Росія, Китай, Ізраїль, Пакистан, Північна Корея, Сирія.

Втім, порівняльних досліджень все ще відносно мало. Більшість аналітиків концентрується на окремих країнознавчих дослідженнях, не проводячи регіональних чи міжрегіональних порівнянь.

Роботи європейських дослідників можуть слугувати яскравим прикладом доцільності порівняльного аналізу різних стратегічних культур.

В якості прикладу можна навести спеціальний випуск журналу *Cooperation and Conflict* (40 (1), 2005), присвячений аналізу стратегічних культур Північних країн (Швеції, Данії, Норвегії та Фінляндії). Серед таких слід зазначити статтю датського політолога Міккеля Ведбі Расмуссена “Датська стратегічна культура та застосування збройних сил” (2005). Расмуссен зазначає, що стратегічні дослідження традиційно зосереджуються на великих державах, найбільш потужних військовому плані, і тому незмінно акцентується здатність саме військової сили змінювати співвідношення сил та світового порядку (Rasmussen, 2005, с.69). Вивчаючи стратегічну культуру невеликої держави, можна зосередитись на елементах, які зазвичай

ігноруються у стратегічних дослідженнях орієнтованих на великі держави. Внутрішні справи малих держав краще відображають наслідки змін у світовому порядку, ніж справи великих держав, оскільки, хоча великі держави спричиняють зміни у світовому порядку, зміни змінюються саме малі держави.

Цікавою є також дискусія щодо того, чи може Європейський Союз мати стратегічну культуру. ЄС прийняв загальну Європейську стратегію безпеки (ESS) вперше в своїй історії в грудні 2003 року (під керівництвом Хав'єра Солани). Деякі оцінили це досягнення як відображення спільної європейської стратегічної культури, а інші сумніваються, що країни-члени ЄС коли-небудь зможуть досягнути спільного (пан'європейського) сприйняття загроз. Єврооптимісти, як Пол Корніш та Джеффри Едвардс, стверджують, що “є ознаки того, що європейська стратегічна культура вже розвивається шляхом соціалізації” (Cornish, Edwards, 2005, с.804). Але деякі дослідники не погоджуються з такою точкою зору, як, наприклад, Джуліан Ліндлі-Френч, який стверджує, що Європі не вистачає можливостей і волі щодо встановлення спільної зовнішньої політики та політики безпеки в найближчому майбутньому (Lindley-French, 2002, с.789).

Найбільш ваговим аналітичним здобутком у вирішенні питання пан'європейської стратегічної культури можна назвати роботу британського дослідника європейської та світової політики Крістофа Мейера “Наближення до європейської стратегічної культури” (2005). Він засумнівався в наявності “європейської стратегічної культури” як цілісного феномена і взявся за складне прикладне дослідження — порівняльний аналіз деяких важливих рис мислення або поведінки деяких країн, наприклад, Великої Британії, Німеччини, Франції.

Мейер визначає стратегічну культуру як таку, що включає норми, ідеї та патерни поведінки, джерелом яких є особливості ідентичності, які поширюються серед переважної більшості суб'єктів та соціальних груп у межах співтовариства безпеки, що допомагає сформувати ранжований набір варіантів досягнення цілей безпеки та оборони (Meuer, 2005, с.528). Норми,

ідеї та поведінка не є ізольованими змінними, а радше їх слід розглядати як взаємопов'язані елементи та похідні від всеохоплюючого нарративу ідентичності даної спільноти.

Наприклад, такі країни, як Фінляндія чи Ірландія, схильні розглядати питання використання військової сили лише за виняткових обставин, наприклад, для захисту від зазіхань на власну територію, але не для захисту інших народів від прямих загроз за кордоном, чи для просування певних вірувань та цінностей за кордон. Франція та Велика Британія, навпаки, вважають застосування сили цілком доцільним для захисту цінностей та переконань. Тобто, з одного боку, в ЄС є країни, які схильні принципово уникати застосування сили, і застосовувати її лише в крайньому випадку і максимально обмежено за можливості нападу у відповідь. Прикладом цього також слугують нейтральні країни на кшталт Австрії, а також Німеччина.

Стратегічні норми країн Євросоюзу багато в чому збігаються. Вони дотримуються схожих думок в питаннях зменшення значення оборони територій, проведення гуманітарних інтервенцій, можливості зміцнити роль інститутів ЄС без підриву власного суверенітету, необхідності отримати санкції на застосування сили з боку ООН, перевагу невійськових методів врегулювання конфліктів (Meuer, 2005).

Отже, стратегічна культура містить систему цінностей, з огляду на які приймаються рішення у сфері національної безпеки й зовнішньої політики; визначаються засоби, що застосовують для нейтралізації різних загроз і викликів; формуються погляди на світ, зовнішню політику, ставлення до армії, війни, союзів, інших країн, нових і старих загроз. “Сила держави ... визначається її здатністю розвивати та розповсюджувати власні цінності, культуру та ідеологію... (Капітоненко, 2010, с.22). Стратегічною культурою визначається й ідентифікація національних інтересів, й стиль керівництва країною, й контексти прийняття зовнішньополітичних рішень, й сам стиль поведінки країни на міжнародній арені.

Виходячи з аналізу наукової літератури, можна визначити перелік чинників, які впливають на формування національної стратегічної культури:

територіально-географічні: геостратегічне розташування країни (розміри та конфігурація території, фізико-географічні особливості кордонів, наявність більших чи менших, агресивних чи миролюбних сусідів, розташування щодо основних міжнародних транспортних комунікацій, комплекс природних умов); наявність природних ресурсів та їх доступність, історичні (наявність історичного досвіду участі у війнах (експансіоністських/національно-визвольних) та революціях), політично-інституційні (форма політичного режиму, правління і державного устрою; ступінь ефективності політичної системи; характер партійної системи і наявність політичного плюралізму; місце країни в системі міжнародних відносин), воєнно-стратегічні (рівень боєздатності та боєготовності збройних сил; рівень розвитку військово-промислового комплексу; ефективність системи підготовки військових кадрів;), етнічні (рівень гомогенності (однорідності) і національної консолідації країни; наявність і характер внутрішніх міжнаціональних конфліктів; основні типи національного самовизначення в багатонаціональній країні), релігійні / духовні (основні релігії і конфесії, їх місце і роль в політичній системі країни; ступінь ідеологічної єдності нації, наявність “державної ідеї”; національно-психологічні особливості населення країни). Ці чинники формують національну ідентичність та світогляд, який, включаючи в себе традиції, звички, звичаї, являє собою набір інтересів та преференцій. Світогляд створює тип мислення, характерний для індивідуума зокрема і для народу в цілісності. Мислення на державному рівні проявляється у стратегічному мисленні, результатом якого є прийняття адекватного стратегічного рішення. Стратегічне мислення відображається на поведінці: формулюванні національних інтересів, процесі прийняття рішень, постановці цілей і реагуванні на кризові ситуації. Тобто, стратегічне мислення є основою системи державного стратегічного планування, завдяки якій держава вибудовує основні напрямки політики національної безпеки. Іншими словами, певний тип мислення відображається на певній моделі поведінки, яка і є втіленням стратегічної культури. Відтак, стратегічна культура — це модель поведінки, яка базується на певному типі мислення,

світогляді та традиціях, характерних для географічно окресленого співтовариства безпеки, притаманна політичному істеблішменту держави, відповідальному за визначення цілей національної безпеки, розробку стратегій їх досягнення та їх реалізацію. При цьому теоретично носіями стратегічної культури вважаються як народ держави, так політична еліта, яка також відіграє роль провідника, що транслює національну стратегічну культуру на світовій політичній арені.

Втім, враховуючи припущення американських теоретиків культурних та безпекових досліджень про те, що стратегічна культура еволюціонує, а також враховуючи такі мегатенденції глобального розвитку як глобалізація, розмивання національних кордонів, ерозія суверенітету та універсалізація міграційних потоків, можна стверджувати, що основним носієм стратегічної культури є політична еліта країни, яка дотримується принципів спадкоємності та послідовності у сфері національної безпеки та відіграє роль хранителя національних політичних традицій.

Отже, кожна держава виходить на міжнародну арену зі своїм історичним багажем накопиченого досвіду, переконань, культурних впливів географічних і ресурсних обмежень, що впливає на її поведінку, надаючи, таким чином, підґрунтя для аналізу можливих дій правлячих еліт. Стратегічна культура відтак стає важливим визначником політики національної безпеки.

1.2. СТРАТЕГІЧНЕ МИСЛЕННЯ

Поряд зі стратегічною культурою ще однією важливою категорією зовнішньої та безпекової політики є “стратегічне мислення”.

Не існує загальновизнаного визначення стратегічного мислення, немає згоди серед дослідників щодо його ролі чи важливості у процесі прийняття рішень в сфері національної безпеки, а також не існує стандартизованого переліку ключових характеристик, за якими можна визначити чи володіє

управлінець стратегічним мисленням. Втім, для того, щоб операціоналізувати це поняття, необхідно визначити його ключові компоненти: “мислення” та “стратегія”.

Мислення належить до числа найскладніших наукових проблем, над якими працюють психологи, філософи та культурологи, зокрема, питання визначення його сутнісних механізмів, джерел активності та функціонування, методів розвитку та функціонування. За загальноприйнятим визначенням мислення означає когнітивний процес, вид розумової діяльності, що полягає в пізнанні і відображенні об’єктивної реальності.

У контексті зовнішньої та безпекової “мислення” набуває стратегічного виміру. Це означає, що мислення є орієнтованим на довгострокову перспективу, а також, є цілісним, комплексним. Такий висновок робиться з огляду на те, що під стратегією розуміється загальний задум, інтегрований план досягнення бажаної мети (макроцілі). Таким чином, під стратегічним мисленням слід розуміти не стиль мислення, а спрямованість.

У 1990-і рр. стратегічне мислення вивчалось переважно в рамках бізнес-менеджменту з позицій психології як особлива когнітивна здібність, яка відрізняється концептуальним, цілеспрямованим і креативним характером, а також системним баченням майбутнього в довгостроковій перспективі. Втім існує протилежна точка зору, відповідно до якої стратегічне мислення трактується як процес.

Український дослідник Сергій Тригоб’юк виділяє кілька підходів для розгляду стратегічного мислення (Тригоб’юк, 2008). Перший раціональний підхід ґрунтується на тому, що стратегічне мислення — це аналітичний системний процес, який вимагає послідовного і точного використання логіки та формальних методів. Його прихильниками є американський економіст Ігор Ансофф (Ansoff, 1979).

За другим креативним підходом стратегічне мислення — це здатність використовувати творчі неформальні методи, інтуїцію. Його підтримують представники візіонерської школи такі, як японський фахівець в галузі

стратегічного менеджменту Кеніті Омае (Ohmae, 1991) та американський дослідник, бізнес-консультант Іен Вілсон (Wilson, 1994).

Кеніті Омае у “The Mind Of The Strategist” заявляє, що успішні та ефективні стратегії є результатом не стільки ретельного аналізу, а своєрідним образом мислення, який по великому рахунку є творчим та інтуїтивним, а не раціональним. Розробники стратегій не відмовляються від аналізу, але використовують аналітичні дані для стимуляції творчого, креативного процесу, для тестування, перевірки ідей, пропрацювання нестандартних рішень (“wild” ideas). Омае також зазначає, що існують шляхи, інструменти, які можуть розвивати стратегічне мислення, навіть якщо людині бракує таланту у сфері стратегування (Ohmae, 1991, с.208).

Третій підхід запропонувала професорка бізнес-адміністрування Джин Лідтка (Університет Вірджинії, США), яка представила комплексне бачення категорії “стратегічне мислення” як поєднання аналітичних і творчих підходів та розробила модель стратегічного мислення, що включає 5 елементів (Liedtka, 1998, с.122):

1) системна перспектива або ментальна модель (керівник, який мислить стратегічно, бачить як цілу систему, так і зв’язки серед структурних елементів цієї системи та, що важливо, з різних перспектив);

2) фокус на досягненні цілей (intent-focus);

3) мислення “у часі” (розуміння, що майбутнє є результатом минулого, аналіз та оцінка минулих тенденцій, стратегій, помилок з метою прогнозування майбутнього);

4) висунення гіпотез (під час розробки гіпотези ставиться креативне питання, “що, якщо...?”, а далі слідує тестування, перевірка гіпотези шляхом надання відповіді “якщо...тоді” та оцінкою існуючих аналітичних даних);

5) інтелектуальний опортунізм (сутність цього елемента полягає в ідеї відкритості новим, інноваційним, альтернативним стратегіям).

Професор Мельбурнського королівського технологічного університету Тімоті О’Шеннессі у межах тієї ж концепції поєднання аналітичного й творчого мислення запропонував іншу модель, переформулювавши

запропоновані Лідткою базові складові стратегічного мислення. Він доповнив модель переліками вхідних і вихідних даних, що обробляються стратегічним мисленням й отримуються як результат розумової діяльності. Характерною особливістю розуміння стратегічного мислення О'Шеннессі є його позиція щодо необхідності залучення у процес прийняття стратегічних рішень зовнішніх стейкхолдерів (O'Shannassy, 1999, с.21). Систематизуючи погляди на концептуалізацію стратегічного мислення і на практичні аспекти ефективного стратегічного управління, О'Шеннессі представив стратегічне мислення у вигляді інструменту, який, комбінуючи індивідуальну й групову розумову діяльність, дозволяє вирішувати стратегічні завдання і концептуалізувати майбутнє організації у межах стратегічного управління.

Логіка і формалізовані підходи необхідні для виявлення набору елементів системи взаємозв'язків вирішуваної проблеми, для забезпечення системного переходу від цілей до варіантів рішення, обґрунтованих з урахуванням вибраних критеріїв. Творчість і свобода думки повинні забезпечувати інноваційність і прорив до нових можливостей, інтеграцію цінностей та інтересів, синтез усіх аспектів проблеми і передбачення її наслідків у майбутньому (Тригоб'юк, 2008, с.720).

Канадський фахівець в галузі менеджменту Генрі Мінцберг стверджував, що сутністю стратегічного мислення є інтуїція та креативність (Mintzberg, 1994, с.108). Результатом стратегічного мислення за Мінцбергом має бути інтегрована перспектива, недеталізоване бачення основного напрямку розвитку. Основною функцією стратегічного мислення за Мінцбергом є створення і реалізація адекватної найефективнішої стратегії. Разом з тим Мінцберг і його послідовники звертають увагу на двоєдину природу стратегічного мислення (аналіз і синтез). Стратегічні мислення описувалося як розумовий процес (і абстрактний і раціональний), для здійснення якого необхідні здібності до аналізу і синтезу. Якщо аналіз потрібно з метою збору і осмислення даних, то синтез — для постановки діагнозу на основі зібраних даних, вироблення рішення, яке по суті зводиться до вибору між варіантами дій.

Тригоб'юк підтверджує цю позицію, називаючи стратегічним мисленням особливий тип системного мислення, який об'єднує раціональний і творчий компоненти, об'єктивний і суб'єктивний аспекти, ґрунтується на певних принципах, інтегрує різноманітні концепції і методи у складному процесі стратегічної діяльності. Стратегічне мислення — це здатність думати системно, тобто брати до уваги усі можливі перспективи, які досить часто спочатку здаються недосяжними (Тригоб'юк, 2008, с.720).

Олександр Дроб при аналізі поглядів на стратегічне мислення виділяє основні два аспекти — стратегічне мислення як здатність особи, що бере участь у процесі стратегічного управління, і як процес, результатом якого є прийняття стратегічного рішення (Дроб, 2013).

З позиції першого аспекту стратегічне мислення визначається як здатність: системно й комплексно усвідомлювати можливі варіанти життєдіяльності конкретного об'єкта управління, адекватно оцінювати час та ймовірність виникнення цих варіантів, а також тривалість цих дій (аналогічні характеристики стратегічного мислення формують у своїх дослідженнях; при прийнятті стратегічних рішень мислити всеосяжно, враховувати максимальну кількість зовнішніх і внутрішніх чинників, що дасть змогу мінімізувати вплив невизначеності на імплементацію прийнятих стратегічних рішень; використовувати інструментальний апарат аналітичного й творчого підходів, приймати стратегічні рішення у динамічному невизначеному середовищі для досягнення цілей об'єкта управління.

Як процес стратегічне мислення Дроб пропонує розуміти як суб'єктивний та об'єктно-орієнтований, у результаті якого приймаються стратегічні рішення щодо конкретного об'єкта управління і виконується аналіз ходу їх імплементації, що є частиною процесу корегування минулих чи прийняття нових стратегічних рішень (Дроб, 2013, с.9-10). Суб'єктивність стратегічного мислення проявляється як властивість конкретної особистості (або групи), яка володіє певним набором знань, вмінь, здібностей і яка певним чином вмотивована до прийняття рішень. Об'єктна орієнтація проявляється в тому, що суб'єкт, який приймає рішення, повинен сфокусувати

своє мислення на особливостях конкретного об'єкта управління, щодо якого це рішення приймається, і для нього окремо обрати набір знань, вмінь, здібностей, що можуть сприяти прийняттю ефективного стратегічного рішення.

Тобто, зазначають Ольга Берданова, Володимир Вакуленко та Валерій Тертичка, таке мислення і прийняття стратегічних рішень — це глибоко творчий процес, який має справу із складними багатофакторними проблемами, що погано структуруються і нелегко формалізуються. Стратегічне мислення зорієнтоване на зміну дійсного стану речей, його метою є конструювання бажаного майбутнього. Особливістю стратегічного мислення, на відміну від звичайного (наукового), є його прогностичний та практичний виміри. Стратегічне мислення зорієнтоване на зміну дійсного стану речей, його метою є конструювання бажаного майбутнього для організації, регіону чи населеного пункту та визначення практичних засобів його досягнення (Берданова, Вакуленко, Тертичка, 2008, с.8).

Валерій Тертичка також доповнює, що стратегічне мислення — це системне мислення, тобто бачення радше складної системи, ніж окремих фактів, розуміння причин і наслідків. Стратегічне мислення фактично є особливим типом і підходом у мисленні щодо інноваційного системного перетворення інформації при розв'язанні стратегічних проблем (Тертичка, 2017, с.120).

Тертичка у стратегічному мисленні виокремлює два аспекти:

- 1) ментальний (виявляється у формуванні концептуального погляду на явища);
- 2) інструментально-технологічний (виявляється у формуванні системного алгоритму дій).

Ментальний аспект виявляється через:

- усвідомлення ключових світоглядних аспектів управлінської діяльності, що базується на сучасній концепції суспільного управління;
- орієнтація діяльності на громадянина-споживача управлінських та громадських послуг;

- постійна готовність до змін, усвідомлення шляхів і засобів подолання опору змінам;
- усвідомлення суті “стратегічного” у співвідношенні з “поточним” (орієнтація на пошук найбільш значущих проблем і визначення пріоритетів; розуміння значно більш широкого часового горизонту стратегії);
- комплексне розуміння кінцевого результату управління і його вимірювання;
- розуміння пасток стратегічного планування.

Інструментально-технологічний аспект стратегічного мислення передбачає реалізацію певної логіки дій, а саме етапи:

- концептуального осмислення ситуації й розробки узагальненої моделі подальшого розвитку;
- усвідомлення й коректного формулювання стратегічних проблем;
- планування конкретних дій.

Стратегічне мислення — це інтелектуальна технологія або інструментарій, який дозволяє спроектувати предметний образ майбутнього держави. Стратегічне мислення представляє собою проєктування або концептуалізацію державної політики національної безпеки, що важливо, довгострокової, а відтак становить основу системи державного стратегічного планування. Результатами стратегічного мислення є візія (стратегічне бачення) та макроціль (end-state), інструментами реалізації та досягнення яких є планування та управління. Стратегічне мислення повинно бути спрямоване на уявлення держави в майбутньому та дизайн генерального плану державного розвитку, який би забезпечував реалізацію національних інтересів, те, що називається “pathfinding” — пошук шляху.

Процес стратегічного мислення здійснюється в рамках стратегічного контексту, який можна описати за допомогою VUCA: volatility (мінливість, нестабільність), uncertainty (невизначеність), complexity (складність), ambiguity (неоднозначність). Фактор невизначеності пов’язаний з навичками розробки сценаріїв розвитку та стратегічних альтернатив, оцінки ризиків, а

також з умінням приймати рішення в умовах браку інформації та знань або коли наслідки таких рішень неоднозначні. Відтак, результативне стратегічне мислення вимагає не тільки логіки і дисципліни в застосуванні адекватних аналітичних інструментів, а й інтуїції, інтелектуальної гнучкості та еластичності.

Політична еліта завжди керується культурно-історичним контекстом. Кожен народ в ході свого історичного розвитку формує унікальну ментальність, накопичує ціннісні орієнтації, думки, вірування, що визначають зміст індивідуальної та колективної свідомості і виражаються в особливостях мислення. Політична еліта екстраполює ці особливості при виробленні політики та прийнятті рішень.

Іншим джерелом формування стратегічного мислення є стратегічні знання та досвід. Під стратегічним знанням в даному контексті розуміється комплекс знань у сфері міжнародних відносин та міжнародної безпеки, світової економіки, а також аналізу зовнішньої політики, які дозволять уявити тенденції глобального розвитку та зовнішньої політики.

В основні стратегічного мислення — міркування про майбутнє, ідентифікація можливостей, розвиток глобальних мегатенденцій, аналіз та оцінка результатів стратегічних досліджень (експертні висновки, прогнозування, моделювання тощо). Стратегічні дослідження при цьому можуть бути як відправною точкою стратегічного мислення, оскільки мають проводитись регулярно, так і його результатом, тобто проводитись за запитом, коли виникає потреба у додаткових дослідженнях. В результаті стратегічних роздумів з'являється ясність у формулюванні стратегічних задач політики (як досягти бажаного майбутнього (протягом певного відрізка часу — часового горизонту)), можливих варіантів досягнення бажаного майбутнього та робиться вибір на користь найбільш сприятливого з огляду на стратегічний контекст. Таким чином приймається стратегічне рішення, яке відображається у стратегічній культурі та реалізується шляхом стратегічного планування — розробкою оперативних та тактичних завдань досягнення макроцілі — та стратегічного управління — безпосередньою імплементацією

плану. Осмислення результатів управління (успіхів та помилок) призведе до нових стратегічних роздумів, а відтак, стратегічне мислення — це динамічний процес, який з'єднує між собою минуле, сьогодення і майбутнє.

Таким чином, стратегічне мислення є основою стратегічного планування, завдяки якій держава вибудовує основні напрями політики національної безпеки. Роль стратегічного мислення у виробленні та реалізації політики національної безпеки, особливо у сфері зовнішньої політики, а також у системі державного планування та управління надзвичайно важлива.

Результативна зовнішня політика неможлива без стратегічного мислення. Зовнішньополітична діяльність як інструмент реалізації національних інтересів повинна бути підкріплена цілісним баченням майбутнього, розумінням подальшого розвитку навколишнього стратегічного середовища, що складається з різних держав, часом з незбіжними цілями та інтересами. Від прийнятого рішення щодо взаємодії зі стратегічним середовищем залежить характер відносин між союзниками та суперниками, початок конфліктів або встановлення миру, а часом — існування держави.

Незважаючи на високу значимість стратегічного мислення для управлінців, питання про те як його розвивати, залишається відкритим. У динамічному глобалізованому світі, де відбувається процес побудови нової системи міжнародних відносин, збільшується потреба в новому типі людей, здатних жити в постійно мінливому середовищі, імпровізувати в ситуаціях, які ніколи не виникали раніше. Відтак, політична еліта мала б володіти, окрім високоякісної освіти, стратегічним мисленням, яке становить собою національний актив. Щоб підготувати таких людей, необхідний інститут спеціальної освіти з подачею знань та компетенцій, що сприяють розвитку стратегічного мислення і здатності до стратегування. Уряд має розвивати, просувати та інституціоналізувати культуру стратегічного мислення.

Стратегічне мислення розробників стратегії державної політики у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин першочергово спрямоване на розв'язання безпекових питань, загроз та викликів. Маріан Козуб, доцент Польського національного університету оборони у Варшаві, стверджує, що

забезпечення безпеки слід розуміти не лише як здатність реагувати на загрози за допомогою жорсткої сили (*hard power*), але як багатовимірний спектр діяльності, спрямованої на забезпечення існування, розвитку, стабільності, цілісності, ідентичності, незалежності та відповідного рівня життя. Стратегічне мислення не повинно обмежуватися врахуванням зовнішніх факторів, безпекових загроз та викликів. Виклики та грози повинні розглядатись як можливості, шанси. Стратегічне мислення повинне не тільки знайти шляхи подолання існуючих загроз та викликів, але й перетворити їх на можливості реалізації національних інтересів та цілей (Kozub, 2011, с.33).

Зовнішнє середовище, міжнародна обстановка постійно змінюється, і замість ситуації стратегічного балансу стратег стикається з ситуацією нестабільної, багатовимірної рівноваги (Kozub, 2011, с.35). Таким чином, стратегічне мислення має адаптуватися та розвиватися відповідно до нових умов, мислення стратега має бути гнучким, що підтверджує тезу Омае про творчий, інтуїтивний фундамент стратегічного мислення.

Колін Грей так само зазначав важливість гнучкості та вміння адаптуватись до змін зовнішнього середовища. В цьому контексті доречно навести кейс Карибської кризи 1962 р. та працю Грема Аллісона та Філіпа Зеліка “*Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*” (Allison, Zelikow, 1999). Одна з головних ідей, висунутих Аллісоном, полягає в тому, що стратегічне мислення частково має ґрунтуватися на інтуїції: під час Кубинської кризи, ЕХСОММ не міг повністю дотримуватися раціональної моделі при прийнятті рішення та побудові стратегії через нестачу інформації та високий рівень невизначеності.

Роберт Кенеді, колишній директор Європейського центру дослідження проблем безпеки Джорджа С.Маршалла, професор у Військовому коледжі армії США стверджує, що розробник стратегії завжди враховуватиме не тільки нагальні проблеми, найбільш гострі станом на конкретний момент, але й прогнозуватиме ширші коротко-, середньо- та довгострокові наслідки існуючої проблеми. Розум, мислення стратега має виходити за межі існуючої проблеми, а стратег повинен вміти бачити ширшу перспективу, враховувати

широке коло супутніх деталей. В якості прикладу Кеннеді наводить КНДР. Ракетно-ядерна програма Північної Кореї, модернізація наявних зразків, розробка інших видів озброєння (військовий супутник-шпигун, стратегічний підводний ударний безпілотною, здатний нести ядерну зброю тощо) не лише викликає занепокоєння щодо стабільності ситуації на Корейському півострові, але й становить загрозу для безпеки США безпосередньо, викликає сумнів щодо ефективності функціонування режиму нерозповсюдження, несе загрозу гонки озброєнь та викликає інші питання, які мають бути оброблені та враховані при розробці стратегії щодо КНДР (Kennedy, 2010, с.28).

Стратегічне мислення в зовнішній політиці та міжнародних відносинах — це процес, який передбачає вибір оптимальних стратегій, метою яких є досягнення бажаних результатів та захист національних інтересів. Одним з основних аспектів стратегічного мислення в зовнішній політиці є аналіз зовнішнього середовища та визначення загроз та можливостей для країни. Це може включати аналіз геополітичної ситуації, розподіл сил на міжнародній арені, конфлікти, економічні та екологічні загрози тощо. Такий аналіз дозволяє країні визначити свої переваги та недоліки та розробити ефективну стратегію, яка б дозволила досягти своїх цілей. Крім того, стратегічне мислення в зовнішній політиці має орієнтуватися на досягнення довгострокових цілей та розробку тактичних планів на випадок непередбачуваних ситуацій. Наприклад, це може включати розробку стратегій для взаємодії з іншими країнами в рамках дипломатичної місії, розробку політики у сфері торгівлі та економіки, а також планування військових дій у разі виникнення конфліктів. Стратегічне мислення в зовнішній політиці та міжнародних відносинах також включає аналіз конкурентів та їхніх дій на міжнародній арені. Це може допомогти країні визначити потенційних союзників та противників, їхні мотивації та можливості.

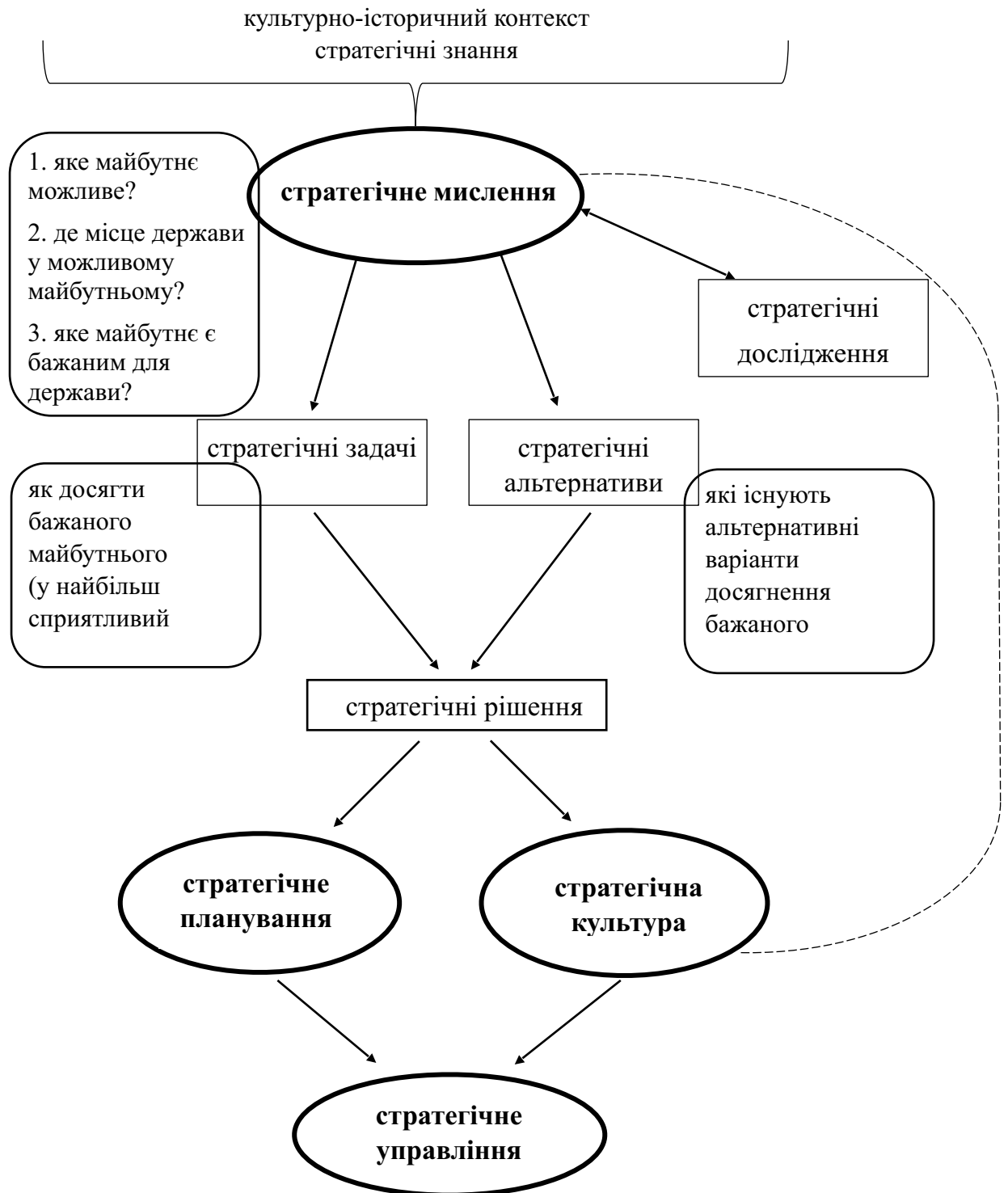

Рисунок 1

Крім того, стратегічне мислення передбачає розробку тактик і стратегій, які б дозволили країні ефективно взаємодіяти з іншими країнами, а також протистояти ворогам. Нарешті, стратегічне мислення в зовнішній політиці та міжнародних відносинах передбачає постійну оцінку результатів і корекцію стратегій відповідно до змін у зовнішньому середовищі. Для цього країни повинні мати ефективну систему моніторингу та оцінки ситуації на

міжнародній арені. У загальному, стратегічне мислення є ключовим елементом для успішної зовнішньої політики та міжнародних відносин. Воно дозволяє країнам прогнозувати та адаптуватися до змін в зовнішньому середовищі, розробляти ефективні стратегії та тактики, а також досягати своїх національних інтересів на міжнародній арені.

II. СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ В СИСТЕМІ ПРИЙНЯТТЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ

2.1 ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНЕ ПЛАНУВАННЯ

Стратегічна культура та стратегічне мислення є вхідними умовами для стратегічного планування. На основі культурно-історичного контексту, який акумулює стратегічна культура, та результатів стратегічного мислення формується візія (стратегічне бачення) та макроціль (end-state) зовнішньої політики, які своєю чергою відображають бажане майбутнє держави.

В комплексі з аналізом та оцінкою результатів стратегічних досліджень стає можливим конкретизувати стратегічні задачі зовнішньої політики, які є відповідями на питання як досягти макроцілі та реалізувати візію.

Стратегічне планування можна позначити як процес аналітико-синтетичної діяльності результатом якої є стратегія. Цей процес починається з визначення проблеми, продовжується постановкою цілей на конкретну перспективу та завдань, визначенням методів досягнення і завершується формалізацією стратегії.

Українські дослідники Володимир Горбулін та Анатолій Качинський визначають стратегічне планування як докладний опис мети, завдань і комплексу заходів щодо реалізації фундаментальних цілей стратегії національної безпеки (Горбулін, Качинський, 2010. с.15).

Валерій Тертичка наводить ключові відмінності між стратегічним та оперативним плануванням (Тертичка, 2017, с.241):

<i>Стратегічне планування є:</i>	<i>Оперативне планування є:</i>
Передбачливим	Реактивним
Зосередженим на конкретних цілях	Із загальними цілями
Зі спільною стратегією	Спільна стратегія відсутня
Комплексним і складним	Простим і елементарним
Із залученням експертів	З інформуванням учасників
Довгостроковим (понад 3 роки)	Короткостроковим (до 1 року)

Ключова відмінність стратегічного і звичайного (повсякденного) оперативного планування: — звичайне (повсякденне) планування здійснюється “від теперішнього” (сучасного); — стратегічне планування здійснюється “від майбутнього”.

Стратегічне планування здійснюється вищим керівним органом, тобто радою керівників або іншим обраним “центром” — окреслюються довгострокові цілі і визначається вектор політики організації. Планування вищого рівня більше орієнтується на результати для всієї організації, ніж на досягнення окремих структурних одиниць (департаментів). Стратегічне планування майже завжди довгострокове і тісно пов’язане з довгостроковими цільовими настановами. Зазвичай його характеризують як компонент планування діяльності, який відповідає на запитання “що?” (Тертичка, 2017, с.113).

Відповідальність за планування на цьому рівні покладається на керівників вищої ланки. Іноді планування другого рівня називають “тактичним”. За аналогією зі стратегічним плануванням, яке покликане дати відповідь на запитання “що?”, тактичне планування зорієнтоване на пошук відповіді на запитання “як?”. Це означає, що тактичне планування відповідає за розподіл використання ресурсів для досягнення більшого успіху організації. Тактичне планування передусім і не лише пов’язане з довгостроковим плануванням. Однак за своєю природою воно існує і розглядає діяльність, організації, порівняно з стратегічним плануванням, у коротких відтинках часу. Це зумовлено тим, що тактичне планування,

зазвичай, зосереджене на послідовному досягненні організацією своїх головних цілей. Таким чином, довгострокові плани вищого рівня сегментуються. Тактичне планування швидше орієнтоване на певні функції та діяльність окремих департаментів, ніж на організацію загалом.

Його часто називають плануванням “операцій” або “дій”. Планування третього рівня зводиться до короткострокових дій, включаючи оперативну роботу департаменту та виконання співробітниками індивідуальних завдань, а в деяких випадках — здійснення контролю над діяльністю працівників.

Планування є інтелектуальною діяльністю, оскільки передбачає стратегічне мислення. Стратегічне планування — це спосіб думати про майбутнє, думати про національні цілі та інтереси, думати про середовище, з яким, ймовірно, доведеться зіткнутися під час досягнення цілей, і проектувати альтернативні середовища, а також думати про шляхи досягнення цілей — розробка стратегія, курс дій. Таким чином, мета планування зовнішньої політики полягає в тому, щоб злити думку з дією (Brzezinski, 1969, с.52), іншими словами, створити стратегію зовнішньої політики, яка є результатом стратегічного мислення, підкріпленого стратегічними дослідженнями та заснованого на стратегічному культурному контексті (Рисунок 1).

Стратегічне планування не обов’язково передбачає довгострокове планування. Процес планування політики називають стратегічним, коли вирішуються стратегічно важливі політичні завдання. Однак з точки зору зовнішньої політики стратегічне планування можна прирівняти до середньо-/довгострокового планування через нестабільність міжнародних відносин, а також через регулярну зміну влади. Більшість урядовців обіймають посади протягом відносно короткого періоду часу і, як правило, мають “горизонти планування”, які загалом відповідають строку каденції. Кожна нова адміністрація ставить нові цілі зовнішньої політики, для досягнення яких потрібна стратегія. При цьому також допускається спадкоємність і еволюція цих завдань. Отже, основною функцією планування у зовнішніх справах є проектування.

Процес стратегічного зовнішньополітичного планування має специфічну структуру, яка починається з визначення цінностей.

Наступним етапом є визначення ключових національних інтересів у зовнішньополітичному контексті. Збігнев Бжезінський підкреслює, що інтереси визначаються усталеними традиціями, межами географії та ресурсами. Історична спадкоємність і чітко визначені пріоритети дозволяють більш точно визначити фундаментальні принципи, які забезпечують концептуальну структуру, в якій діє стратег, дозволяючи зосередитися на тому, що є найбільш важливим (Brzezinski, 1969, с.52).

Третім кроком є формулювання цілей і завдань, які відображають бачення (як правило, сформульоване в Стратегії національної безпеки) і відповідають національним інтересам, а також визначення методів їх досягнення. Варто зазначити, що цілі та завдання мають відповідати критеріям S.M.A.R.T, серед яких “R” — релевантний/реалістичний — є найважливішим.

Як будь-який інтелектуальний процес, стратегічне планування можна розглядати як процес вирішення проблеми. Таким чином, стратегічне планування передбачає вибір і формулювання проблеми, збір і відсіювання відповідних даних, розробку гіпотетичних рішень і висновок з найоптимальнішим рішенням. Таким чином, четвертим кроком є діагностика проблем, які можуть перешкодити досягненню визначених цілей, і теоретично можливих проблем, які можуть виникнути. Стратегічне планування завжди орієнтоване на дію, тому стратегічні проблеми слід формулювати як завдання, які можуть бути виконані інструментами влади.

П’ятим кроком буде аналіз стратегічних досліджень, які дають прогноз перспектив розвитку міжнародних відносин, а також варіанти розвитку подій — цей крок можна назвати “аналізом стратегічних альтернатив”. Також оцінюється найбільш бажаний варіант осяжного майбутнього.

Результатом аналізу є вибір можливих дій для кожного запропонованого варіанту прогнозу. Процес стратегічного планування закінчується формалізацією зовнішньополітичної стратегії. Важливим

елементом стратегічного планування є регулярний аналіз прогресу реалізації стратегії, який Лінкольн Блумфілд називає “post mortems” (Bloomfield, 1978, с.389).

Звичайно, навряд чи існує єдиний правильний метод стратегічного планування. Натомість є різноманітні методи та інструменти, які допомагають систематично думати про майбутнє та організовувати думки у послідовний план дій. Ці інструменти варіюються від простої інтуїції до складних математичних моделей, призначених для оцінки впливу змін у сотнях змінних одночасно.

Вільям Ашер і Вільям Оверхолт, автори праці “Стратегічне планування та прогнозування: політичні ризики та економічні можливості”, розробили структуру моделі стратегічного планування, яка відображає комплексний погляд на альтернативне майбутнє та способи взаємодії/реагування на майбутнє. Для реалізації національних інтересів потрібна складна стратегія з трьох частин. Основна стратегія складається з контрольованих дій, відповідей на очікувані ситуації, спрямованих на діяльність у прогнозованому, найбільш бажаному або ж найбільш імовірному зовнішньому середовищі. Стратегія хеджування, яка часто є відповіддю на менш важливі проблеми, додається для врахування умов, які не враховуються основною стратегією, і зовнішніх непередбачених обставин (Ascher, Overholt, 1983, с.31).

Олаф Хельмер, розробник методу Дельфі, справедливо визнає, що майбутнє не сприймається як унікальне, передбачуване і неминуче, натомість усвідомлюється, що є безліч можливих варіантів майбутнього з відповідними ймовірностями, які можна оцінити і певною мірою майбутнім можна маніпулювати (Helmer, 1983, с.17). Хоча майбутнє є невизначеним стратегічне планування пропонує основу для зменшення або, принаймні, визначення невизначеностей (Whitehouse, 1987, с.94). Планування політики включає прогнозування майбутніх подій. Таким чином, розробник стратегії повинен покладатися на досить точну оцінку ймовірного розвитку подій, з одного боку надану розвідувальною спільнотою, так і отриману в результаті аналізу

тенденцій міжнародних відносин. Таким чином, планування має спорідненість із прогнозуванням (Brzezinski, 1969, с.59).

“Планування — це інструмент для маніпулювання майбутнім і визнання виникнення низки можливих майбутніх умов”, стверджує Джон Х. Стюарт II (Stewart II, 1987, с.50). Стюарт II ввів концепцію “альтернативного майбутнього”, яку визначив як опис можливого майбутнього стану подій, що стосуються об’єкта планування (Stewart II, 1987, с.50). Стюарт II запропонував шість методів, які доцільно використовувати для розробки альтернативного майбутнього: екстраполяція трендів, імітаційне моделювання, аналіз матриці перехресних впливів, метод Дельфі, створення сценаріїв, експертне судження та “геніальне прогнозування”(genius forecasting).

Однак невизначеність майбутніх тенденцій і подій можна зменшити шляхом проектування кількох альтернативних варіантів еволюції зовнішнього середовища або використання минулого досвіду та історичний минулих тенденцій. Щоб переконатися, що кожен альтернативний варіант є реалістичним, необхідно описати кожен крок у причинно-наслідковому ланцюжку від теперішнього до майбутнього. Тобто необхідно створювати сценарії (Whitehouse, 1987, с.95). Для розробників зовнішньої політики з’являється все більше можливостей періодично оцінювати довгострокові політичні тенденції в ключових країнах і на цій основі будувати альтернативні політичні відповіді (Brzezinski, 1969, с.60).

Однак помилково розробляти план на кожен непередбачену ситуацію. Кількість теоретично можливих криз практично нескінченна. Джордж Морган у статті “Планування у зовнішній політиці: мистецтво” пропонує три типи зовнішньополітичного планування, головним чином довгострокового (Morgan, 1961, с.277). Один — це розвиток соціально-політичних наслідків неполітичних подій/змін. У деяких галузях економіки, інженерії та військових технологій можна користуватись даними задля чітких прогнозів на п’ять, десять або більше років, на основі яких може частково здійснюватись планування зовнішньої політики. Іншим різновидом

довгострокового планування є аналіз наявних тенденцій, які, ймовірно, визначають структуру певного аспекту майбутнього протягом тривалого періоду. Третій вид довгострокового планування, який за органом є найбільш продуктивним, полягає у створенні комплексної філософії та стратегічної концепції для національних інтересів у цілому.

Слід також виділити засади стратегічного політичного планування:

1. комплексність та повнота: планування має охоплювати всі функціональні відносини та проблемні зони тієї галузі суспільного життя, щодо якої розробляється стратегія;

2. реалістичність (адекватність): стратегія не може включати цілі та завдання, відірваних від реальності (у т.ч. з погляду переоцінки або недооцінки наявних ресурсів).

3. багатоальтернативність, яка одночасно є засобом зниження рівня невизначеності (непередбачуваності), підвищення обґрунтованості та інформативності стратегічних рішень, а також основою для адаптації системи забезпечення національної безпеки до мінливих умов зовнішньої та внутрішньої середовищ з мінімальними втратами;

4. системність та науковість: стратегічне політичне планування ґрунтується на системному розумінні суспільного розвитку та здійснюється на основі науково-обґрунтованої методології, створеної компетентними фахівцями, з урахуванням її постійного вдосконалення, а також з використанням міжнародного досвіду у цій сфері;

5. безперервність: планування здійснюється на постійній основі, є безперервним процесом, який не закінчується моментом формування плану, а потребує перманентної оптимізації;

6. закінченість: незважаючи на безперервність процесу стратегічного планування, в його результаті має з'явитись завершений план досягнення поставленої мети (стратегія);

7. дієвість та ефективність: вибір засобів і методів досягнення зовнішньополітичних цілей має забезпечувати досягнення запланованих результатів з найменшими витратами ресурсів;

8. перевірюваність результатів: план повинен містити чіткі критерії оцінки результатів його реалізації (KPI);

9. гнучкість: стратегія має бути побудована за принципом “відкритої архітектури”, тобто імпліцитно містити можливість оновлення, покращення, доповнення відповідно до еволюції цілей або зміни параметрів зовнішнього середовища; стратегію слід періодично переглядати на основі нових спеціальних (ad hoc) досліджень;

10. гласність і легітимність: стратегічне планування у демократичній державі здійснюється від імені народу і заради народу, тому процес планування має бути прозорим та зрозумілим для громадян та мати суспільну підтримку.

Найочевиднішою вигодою, яку потенційно дає стратегічне планування, є та, що вона стимулює до стратегічного мислення та дій (Горбулін, Качинський, 2010, с.17). Окрім цього, як стверджують Горбулін та Качинський, стратегічне планування дозволяє вдосконалювати процес ухвалення рішень. Щоб отримати найкращі результати, стратегічне планування потребує широкого й водночас ефективного збору інформації, розроблення й вивчення стратегічних альтернатив і посилення уваги до стратегічних ризиків, пов’язаних з ухваленням стратегічних рішень. Стратегічні ризики — це ймовірні збитки для національних інтересів держави і погіршення перспектив її стабільного розвитку, що пов’язане з двома групами факторів: зовнішніми — негативними змінами міжнародного становища держави, насамперед у політичній та економічній сферах внаслідок несприятливих тенденцій світового розвитку; внутрішніми — можливістю кризового розвитку соціально-економічної системи або створенням передумов для такого розвитку, в тому числі внаслідок прийняття неефективних чи неприйняття стратегічних рішень із пріоритетних політичних, воєнно-політичних, економічних, соціально-економічних тощо аспектів розвитку держави (Горбулін, Качинський, 2010, с.255). Стратегічні ризики можуть бути класифіковані за масштабами реалізації загроз (планетарні, міжнародні, регіональні), за масштабами реалізації загроз

(зовнішні, внутрішні), за сферами реалізації (політичні, воєнні, економічні, соціальні, екологічні, техногенні, інформаційні тощо).

Стратегічне планування може допомогти підходити максимально виважено до всіх питань, що належать до компетенції того чи іншого відомства.

Стратегічне планування завжди орієнтоване на дію. Тому, як уже зазначалося, стратегічні проблеми треба формулювати як завдання, що під силу державі, її інституціям та організаціям. Важливо зосередити зусилля на подоланні тих проблем, на які вона впливає, а не на проблеми, що перебувають поза її контролем.

Національні інтереси є фундаментальним поняттям стратегічного планування у сфері національної безпеки. Вони визначають цілі зовнішньої та внутрішньої політики будь-якої країни (Горбулін, Качинський, 2010, с.42). Національні цілі — визначальний елемент стратегічного планування. Національні цілі — це конкретні цілі, що держава ставить перед собою заради захисту національних інтересів. Національні цілі мають бути чітко зрозумілими, обґрунтованими та правильно визначеними, помірно амбіційними та спроможними використовувати всі наявні ресурси. Головні цілі розглядаються з точки зору їх важливості для існування самого міжнародного актора, тому їх ще називають життєво важливими. Вибір національних цілей держави — це вибір пріоритетів на рівні основних напрямів державної діяльності, пріоритетів, що фактично визначають на певний період подальше спрямування усіх її видів, зокрема державної політики та використання наявних ресурсів, стан розвитку держави, її місце у світі й ставлення до неї інших держав, які утворюють її зовнішнє середовище і, зрештою, її успішний розвиток і пов'язане з цим майбутнє.

В цьому контексті доречно згадати теорію хаосу та теорію систем. Загальна теорія систем (теорія систем) — наукова і методологічна концепція дослідження об'єктів, що являють собою системи. Вона тісно пов'язана із системним підходом і є конкретизацією його принципів та методів. Інституційні механізми політики, звичайно, не створюються під впливом

теорії систем, але ця теорія дозволяє краще зрозуміти їхнє функціонування, приносить нові ідеї про можливі зміни в їхньому функціонуванні. Теорія систем зазнала з моменту розробки у 1950-х рр. низку змін, кульмінацією яких у 1970-х рр. стала теорія хаосу та у 1990-х рр. нова теорія мереж. За словами сербського математика Михайла Месаровича, “теорія систем є науковою дисципліною, яка вивчає різні явища, відволікаючись від їхньої конкретної природи, і ґрунтується лише на формальних взаємозв’язках між різними складовими їх факторами та на характері їх змін під впливом зовнішніх умов” (Mesarović, Takahara, 1975, с.95). Загальна теорія систем була запропонована австрійським біологом Людвігом фон Берталанфі у 1930-ті рр. Ідея наявності загальних закономірностей при взаємодії великої, але не нескінченної кількості фізичних, біологічних та соціальних об’єктів була вперше висловлена фон Берталанфі у 1937 р. на семінарі з філософії в університеті Чикаго. Сам фон Берталанфі вважав, що такі наукові дисципліни як теорія ігор та теорія прийняття рішень мають частково спільні цілі або методи з теорією систем (von Bertalanffy, 1969, с.114).

Міжнародні відносини являють собою нелінійну динамічну систему якої характерна властивість детермінованого хаосу. Етимологія терміна “хаос” сягає корінням давньогрецької міфології, де $\chi\acute{o}\varsigma$ являв собою початковий стан світу, з якого виникли всі речі. $\chi\acute{o}\varsigma$ означає “порожнеча” або “безодня”. У контексті науки цей термін почав використовуватися для позначення складних та непередбачуваних систем, позбавлених упорядкованої структури. Хаос, у науковому контексті, являє собою стан складної динамічної системи, що характеризується високою чутливістю до змін, непередбачуваністю та відсутністю структури. Ще Клаузевіц наголошував, що природа невизначеності суттєво впливає на природу стратегії і що уявлення про стратегії без невизначеності не мають змісту (von Clausewitz, 2008, с.86). Саме тому останніми роками вчені, політики та фахівці у сфері національної безпеки різних країн приділяють значну увагу розробленні такої концептуальної основи державної політики, яка

забезпечувала б сталий розвиток і національну безпеку та зовнішню політику в тому числі в умовах невизначеності та ризику.

Концепція хаосу представляє інтелектуальне прагнення до розуміння складних та непередбачуваних систем, у яких невеликі зміни можуть істотно вплинути на розвиток системи. Історія концепції “хаосу” охоплює кілька сторіч і включає еволюцію наукового розуміння динамічних систем та їх складних характеристик. Концепція почала активно розвиватися у другій половині ХХ століття, хоча ще Анрі Пуанкаре описав теорію хаосу у дослідженні про рух трьох тіл у 1890х рр. Пізніше він припустив, що такі явища можуть бути загальними, наприклад, у сфері метеорології (Пуанкаре, 1965, с.71). У хаотичному світі важно передбачити які варіації виникнуть в даний час і в даному місці, помилки та невизначеність зростають експоненційно з плином часу.

Одним з ключових моментів стало відкриття американським математиком Едвардом Лоренцем у 1960 р. ефекту чутливості до початкових умов у моделях атмосферної циркуляції. В ході дослідження Лоренц помітив, що навіть незначні округлення у початкових даних про погоду можуть викликати катастрофічні зміни у прогнозах. Це відкриття пізніше стало відомо як “ефект метелика” і стало одним із ключових компонентів теорії хаосу: метелик, що змахує крилами в Айові, може викликати лавину ефектів, які можуть досягти найвищої точки в дощовий сезон в Індонезії.

Стан хаосу проявляється у випадках, коли система вразлива до нелінійних взаємодій, які призводять до катастрофічних змін у поведінці системи навіть за невеликих змін у вихідних параметрах. Динаміку, чутливу до найменших змін початкових умов системи, з яких починається її розвиток, зміна, і у якій ці найменші відхилення з часом багаторазово примножуються, ускладнюючи прогноз майбутніх станів системи, часто й називають хаотичною (Lorenz, 1993, с.134).

Теорія хаосу знайшла застосування у різних областях науки, включаючи фізику, біологію, хімію, економіку и навіть соціологію.

В контексті міжнародних відносин, концепція хаосу може бути використана для аналізу непередбачуваних та нелінійних взаємодій між державами, створюючи нові можливості для стратегічного аналізу та розуміння складності глобальної політики. Міжнародні відносини, аналогічно як динамічні системи, можуть володіти характеристиками нелінійності та чутливості до початкових умов. Малі зміни у поведінці однієї держави чи регіону можуть викликати каскадну реакцію подій, які призведуть до неочікуваних результатів на глобальній арені.

Таким чином, теорія хаосу може допомогти роз'яснити, чому в міжнародних відносинах можуть виникати нелінійні та непередбачувані ситуації, а також як навіть незначні зміни можуть суттєво вплинути на глобальну динаміку. Розуміння хаоса в контексті міжнародних відносин може сприяти більш глибокому аналізу та стратегічному плануванню у сфері зовнішньої політики держави.

Теорія хаосу — інструмент, що описує поведінку деяких нелінійних динамічних систем, вразливих за певних умов до явища, відомого як хаос (динамічний хаос, детермінований хаос). Поведінка такої системи видається випадковою, навіть якщо модель, що описує систему, є детермінованою. Першопочатково створена як математична концепція “теорія хаосу”, “теорія динамічного хаосу” або “теорія нелінійних математичних систем” описує закони та закономірності випадкових явищ у системах, які повинні підкорятися законам детермінізму. Часто такі явища називають “динамічний хаос” або “детермінований хаос” для розрізнення наукового терміна та загальноживаного поняття хаосу як безпорядку. Теорія хаосу стверджує, що складні системи надзвичайно залежні від першопочаткових умов, і невеликі зміни в оточуючому середовищі можуть призвести до непередбачуваних наслідків. Математичні системи з хаотичною поведінкою є детермінованими, тобто підкоряються деякому строгому закону, і, у деякому сенсі, є впорядкованими.

Зовнішня політика може розглядатися як динамічна система. Вона представляє собою складну мережу взаємодій та залежностей між різними

країнами, організаціями та акторами на світовій арені. Ці взаємодії можуть бути надзвичайно складними та вразливі до змін з часом, що робить зовнішню політику типовим об'єктом для аналізу з використанням методів динамічних систем.

Зовнішня політика та міжнародні відносини як динамічна система мають ряд характеристик:

- чутливість до початкових умов та непередбачуваність: найменші зміни в початкових умовах, в діях однієї країни можуть призвести до серйозних змін у довгостроковій перспективі у міждержавних відносинах.
- перехідність та біфуркації: зовнішню політику можна розглядати як систему, яка переходить через різні стани. Біфуркації — це різкі зміни в динаміці системи, які можуть відбуватися за зміни будь-якого параметра. Такі зміни можуть бути нелінійними та навіть непередбачуваними.
- фрактальна структура/природа: зовнішня політика функціонує різних рівнях масштабу: від двосторонніх відносин між країнами до багатополярних світових систем. На кожному з цих рівнів можна знайти аналогічні патерни взаємодії, що нагадує фрактальну структуру.

Фрактали, як геометричні структури, що мають властивість самоподібності на різних масштабах, дозволяють виявити та аналізувати нелінійну природу та внутрішні відповідності у складних системах, таких як міжнародні відносини. Фрактальна структура міжнародних відносин, як аналогія фракталам, є яскравим проявом динамічності, взаємозв'язку та мінливості у взаємодіях між акторами на глобальній арені. Підкреслена самоподібність і масштабованість дозволяють інтерпретувати міжнародні події та дії як образи, що повторюються, що проявляються як на мікрорівні, так і на макрорівні. Відносини між країнами, конфлікти, коаліції та політичні альянси можна сприймати як елементи фрактальної структури, де патерни поведінки та реакції всередині окремих сценаріїв відображають аналогічні патерни на більш широкому контексті. Вплив однієї країни на іншу, а також перехід впливу від близького оточення до ширших регіонів також знаходить аналогії в масштабованості фракталів. Ключова характеристика фракталів —

поєднання порядку та хаосу — також знаходить свій відбиток у міжнародних відносинах. Невизначеність і непередбачуваність політичних рішень і наслідків конфліктів паралельно існують із певними патернами взаємодії та поведінки, створюючи динамічний контекст, подібний до фракталів. Відносини між державами та акторами можуть мати повторювані патерни та структури на різних масштабах. Фрактальна структура — це особливість, що характеризує багато складних систем, включаючи динамічні системи та геометричні об'єкти. Фрактали мають властивість самоподібності, тобто мають схожу структуру на різних масштабах. Фрактальна структура міжнародних відносин означає, що взаємодії, конфлікти та співробітництво між країнами та акторами мають деякі повторювані патерни та форми на різних масштабах. Тобто, подібно до того, як фрактали мають самоподібність на різних рівнях збільшення, так і в міжнародних відносинах ми можемо бачити аналогічні взаємозв'язки та динаміку. Приклади фрактальної структури у міжнародних відносинах: дипломатичні відносини — взаємодії між країнами можуть мати аналогічні патерни як на глобальному рівні, так і на регіональних або двосторонніх рівнях. Наприклад, співпраця, напруженість та переговори можуть повторюватися на різних масштабах; конфлікти — подібно до того, як конфлікти можуть мати загальні характеристики, такі як участь різних сторін та суперництво за ресурси, вони також можуть повторюватися в різних регіонах та часових періодах; економічні взаємодії — торгівля, інвестиції та економічна співпраця між країнами також можуть мати аналогічні патерни на різних рівнях — від глобального до регіонального; мультиполярність і баланс сил — структури сили та впливу між країнами та регіонами можуть мати повторювані тенденції в історії, які також можуть повторюватися в майбутньому.

- гнучкість і адаптація: зовнішня політика країни може змінюватися в залежності від подій, що розвиваються на глобальному рівні, і від різноманітних зовнішніх факторів на кшталт екологічних криз, появи терористичних загроз тощо.

- структурний динамізм : зовнішня політика включає безліч акторів, які взаємодіють один з одним, створюючи складні динамічні відносини.
- емерджентність: емерджентність є концепцією, згідно з якою складні системи виявляють нові властивості, структури або патерни, які не могли бути передбачені або виведені з властивостей та взаємодій їх окремих компонентів. Емерджентність зовнішньої політики може виявлятися в: адаптивній поведінці — система зовнішньої політики може розвивати нові стратегії та підходи до вирішення складних міжнародних проблем. Ці нові стратегії можуть виникати на основі взаємодії між державами та у відповідь на мінливі обставини, що може створити несподівані та ефективніші підходи; поява нових акторів та коаліцій — зовнішня політика може стимулювати формування нових міжнародних акторів та коаліцій, заснованих на спільних інтересах і викликаних спільною реакцією на мінливі обставини, які можуть істотно вплинути на міжнародну динаміку, незважаючи на те, що їхня поява могла бути складно передбачена; нових формах дипломатичної та політичної взаємодії — наприклад, створення міжнародних організацій, форумів та платформ може виникнути як результат прагнення до співпраці та вирішення спільних проблем, що може призвести до нових динаміків та результатів, які не можуть бути передбаченими ізолювано; зсувах у нормах та цінностях — нові виклики та ситуації можуть призвести до перегляду існуючих норм та створення нових, що у свою чергу може впливати на поведінку держав та акторів.
- множинність атракторів: атрактори є станами, до яких система сходиться в процесі часу, і вони можуть бути ключовим елементом для розуміння довгострокових тенденцій і поведінкових моделей у світовій політиці. Всередині міжнародних відносин існують стабільні стани (атрактори), але вплив змін може призвести до переходів між цими станами.

Атрактори в міжнародних відносинах є стійкими станами або патернами поведінки, до яких прагнуть або сходяться міжнародні актори в ході своїх взаємодій. Це поняття походить з теорії динамічних систем і можна застосувати для аналізу довгострокових тенденцій та структур у міжнародних

відносинах. Атрактори є поняттями з теорії динамічних систем, які описують стабільні стани, яких система прагне. Вони можуть бути точками, лініями, поверхнями або складнішими структурами у просторі станів системи. У міжнародних відносинах атрактори можуть відповідати стійким політичним альянсам, стабільним економічним взаємодіям чи іншим довгостроковим тенденціям. Приклади атракторів у міжнародних відносинах: мирне співіснування — одним із атракторів може бути стійкий стан відсутності збройних конфліктів між країнами, коли країни прагнуть довгострокової стабільності та співпраці; баланс сил — у міжнародних відносинах прагнення збалансування влади та впливу може бути атрактором. Країни прагнуть брати участь у впливі відповідно до балансу сил; інтеграція та альянси - групи країн можуть прагнути утворення альянсів та інтеграційних організацій для зміцнення свого становища на світовій арені; економічний розвиток — стійка економічна співпраця та інтеграція можуть бути атрактором, якого прагнуть країни для досягнення процвітання.

Атрактори можуть змінюватись від стабільних і мирних станів до більш динамічних і конфліктних. Вони є стабільні точки у поступовій динаміці міжнародних відносин, яких прагнуть учасники системи. Аналіз атракторів може допомогти у розумінні тенденцій та напрямів розвитку міжнародних відносин та у створенні стратегій управління цими відносинами.

Такі аспекти роблять міжнародні відносини складними для прогнозування та управління. Тому застосування методів та концепцій, таких як теорія хаосу, може допомогти більш точно оцінювати та аналізувати такі динамічні та непередбачувані процеси. Розробка та впровадження методології керованого хаосу є принципово новим напрямом розвитку теорії стратегічного планування і одночасно подолання невизначеності.

“Теорія хаосу і стратегічне мислення” Стівена Манна є цікавим дослідженням, що поєднує поняття теорії хаосу із застосуванням у стратегічному аналізі та прийнятті рішень. Автор досліджує, як нелінійні та динамічні аспекти систем можуть впливати на стратегічне мислення та допомагати у розумінні складних процесів у бізнесі, політиці та інших

сферах. Основна увага у книзі приділяється тому, як принципи теорії хаосу, такі як чутливість до початкових умов та нелінійні залежності, можуть бути застосовані для розробки більш адаптивних та інноваційних стратегій. Манн аналізує, як зміни всередині системи можуть призвести до непередбачуваних результатів і які стратегічні методи можуть бути використані для управління цією динамікою. В цілому Манн стверджує, що теорія хаосу надає нові інструменти та методи для аналізу, планування та прийняття рішень у сфері зовнішньої політики (Манн, 1992, с.60). Застосування її принципів може допомогти стратегам краще розуміти динамічну та складну природу світової арени та адаптувати свої підходи до мінливої реальності міжнародних відносин.

Каскадні ефекти та нелінійність: принцип каскадних ефектів, характерний для теорії хаосу, вказує на те, що одна подія може спричинити ланцюгову реакцію інших подій. У контексті зовнішньої політики це означає, що рішення, прийняті в одній галузі, можуть вплинути на багато інших аспектів. Манн пропонує аналізувати потенційні каскадні ефекти та передбачати, як зміни в одній області можуть позначитися на інші.

Адаптивне планування: Манн підтримує ідею адаптивного планування, заснованого на навчанні та корекції. Він вважає, що в умовах невизначеності та динамічності світової політики, стратегічні плани не повинні бути статичними, а повинні зазнавати постійного оновлення у відповідь на зміни ситуації. Це дозволяє гнучкіше реагувати на несподівані події та наслідки.

Дослідження альтернативних сценаріїв: теорія хаосу надихає на розгляд безлічі можливих сценаріїв та наслідків, навіть в умовах високої складності. Манн пропонує стратегам розглядати різноманітні альтернативні варіанти та усвідомлено аналізувати, як різні фактори можуть взаємодіяти та впливати на події.

В цілому Манн стверджує, що теорія хаосу надає нові інструменти та методи для аналізу, планування та прийняття рішень у сфері зовнішньої політики. Застосування її принципів може допомогти стратегам краще

розуміти динамічну та складну природу світової арени та адаптувати свої підходи до мінливої реальності міжнародних відносин.

Невизначеність — це реальність для планувальників, як зауважив Колін Грей: “Ми точно будемо здивовані в майбутньому, тому зараз наше завдання — спробувати планувати, щоб уникнути наслідків деяких сюрпризів...це планування на принципах мінімальних вигод і значної гнучкості та адаптивності” (Gray, 2008, с.19).

Важливо відзначити, що зворотним, у певному сенсі, до динамічного хаосу є явища гомеостазу. Гомеостаз — це поняття, що походить з біології і означає здатність організму або системи підтримувати відносну стабільність і рівновагу всередині змінних умов навколишнього середовища. У контексті міжнародних відносин концепція гомеостазу може бути перенесена на аналогічні процеси, що відбуваються на світовій арені.

У міжнародних відносинах гомеостаз може виявлятися так:

Стабільність та баланс сил: держави та міжнародні актори прагнуть до збереження відносної стабільності та балансу у світовій політиці. Це може означати, що країни прагнуть до створення союзів, угод та механізмів стримування, щоб запобігти нерівновазі та конфліктам.

Управління конфліктами: у разі виникнення конфліктів, прагнення до гомеостазу може мати на увазі використання дипломатії та переговорів для досягнення врегулювання та мирного вирішення спорів.

Економічне співробітництво: економічні відносини та торгівля між країнами також можуть бути механізмами підтримки стабільності. Обмін ресурсами та взаємовигідне співробітництво можуть сприяти стійкості світової економіки.

Міжнародне право та норми: система міжнародного права та норм можуть відігравати роль у встановленні стандартів поведінки та регулювання взаємодій між країнами, сприяючи підтримці стабільності.

Концепція гомеостазу у міжнародних відносинах відображає прагнення до стійкості, рівноваги та запобігання дисбалансам на світовій арені. Однак,

як і в біології, досягнення повного гомеостазу може бути складним, враховуючи безліч змінних факторів, що впливають на світову політику.

Качинський у монографії “Індикатори національної безпеки визначення та застосування їх граничних значень” зазначає, що гомеостаз — це специфічне, фактично біологічне, явище, що окреслює сталість певного набору характеристик, за умови підтримання яких зберігається життєдіяльність системи (Качинський, 2013, с. 15). Гомеостаз окреслює ще одну характеристику — спротив системи намаганням зовнішніх чинників змінити сталі внутрішні характеристики. Механізм гомеостазу визначає умови безпечного існування людини, суспільства, екосистем, а також держави загалом. Адже саме розуміння безпеки як стану захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави, а також докільця від різних загроз потребує визначення допустимих величин і значень їхніх негативних впливів на об’єкти безпеки, які не призвели б до загибелі чи деградації. Без знань границі безпечних умов життєдіяльності є неможливим захист життєво важливих інтересів об’єктів безпеки (Качинський, 2013, с.15). Стан динамічно ї рівноваги системи досягається за рахунок використання негативних зворотних зв’язків, вплив яких утримує систему всередині області стійкості. При цьому кожна система має параметри, які є для неї основними, життєво важливими і від значення яких залежить відповідь на запитання, чи існує сама система. Гомеостаз системи зберігає саме ці параметри і тим самим підтримує існування самої системи.

Відтак, стратегічне планування являє собою комплекс фундаментальних інструментів для своєчасної та адекватної відповіді на невизначеність майбутнього та потенційні критичні події, які Насім Ніколас Талеб називає “black swans” — “чорні лебеді”.

У роботі “The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable” Талеб визначає “чорного лебедя” як подію, яка має три ключові характеристики: аномальність, оскільки ніщо в минулому не вказувало на можливу появу цієї події; значна сила впливу; ретроспективна (але не перспективна) передбачуваність, оскільки людська природа змушує людей придумувати

пояснення тому, що сталося вже після того, як подія трапилося, роблячи так чином подію, спочатку сприйняту як сюрприз, зрозумілою і передбачуваною.

“Нездатність проорокувати аномалії веде до нездатності проорокувати хід історії, враховуючи частку аномалій в динаміці подій”, стверджує Талеб (Taleb, 2007, с.89).

Події, які зазвичай називають “чорними лебедями”, часто мають масовий та катастрофічний характер. Наприклад, теракт 11 вересня 2001 року, коли терористи Аль-Каїди атакували Світовий торговий центр у Нью-Йорку та Пентагон у Вашингтоні, можна розглядати як “чорного лебедя”. Ця подія була рідкісною, несподіваною і мала катастрофічні наслідки, які справили глибокий і довготривалий вплив не тільки на США, але глобально, змінивши геополітичну обстановку та ставши відправною точкою для масштабних антитерористичних операцій та змін. Ключовою з таких стала інтервенція в Афганістан (2001) та Ірак (2003), а також США та союзники розпочали військові операції проти терористичних організацій та урядів, які, за попередніми даними, підтримували тероризм.

Загалом, теракт 11 вересня мав масштабний та довгостроковий вплив на світову політику, суспільство та культуру, і його наслідки досі залишаються значними, а відтак, цю подію цілком можна трактувати як “чорного лебедя”.

В цьому контексті доречно згадати роботу американського дослідника Пітера Гальбрейта “Unintended Consequences: How War in Iraq Strengthened America’s Enemies”, у якій аналізуються наслідки війни в Іраку. Основна теза полягає в тому, що війна в Іраку справила небажані та непередбачувані наслідки, які зміцнили ворогів Америки та призвели до нових викликів у міжнародних відносинах (Galbraith, 2009). Деякі з ключових моментів та аргументів, представлених у роботі, включають:

Слабкість керівництва та відсутність планування: автор вважає, що керівництво США на той момент неадекватно оцінило складність та наслідки військової кампанії в Іраку, що призвело до низки непередбачених проблем та викликів після вторгнення.

Зміцнення екстремістських груп: після війни в Іраку виникли та посилилися різні екстремістські групи, які використовували хаос та роз'єднання в країні для поширення своєї ідеології. Втручання США посилило рівень радикалізації у регіоні та призвело до виникнення нових організацій, таких як Ісламська держава (ІД).

Геополітичні наслідки: війна в Іраку вплинула на баланс сил та вплив у регіоні Близького Сходу. Автор розглядає, як озброєння та ідеологія Хезболли та Ірану отримали додаткове живлення через війну в Іраку, а також як зміни в регіональній політиці вплинули на відносини США з іншими країнами.

Книга також обговорює, як війна в Іраку вплинула на національну політику США та призвела до переосмислення стратегії зовнішньої політики, а також викликала критику та дискусію всередині країни.

В цілому, Гальбрейт досліджує складні та несподівані наслідки військової кампанії в Іраку, що вплинула на світовий порядок і стали викликом для США та світової спільноти. Автор наголошує на необхідності аналізу та планування при прийнятті стратегічних рішень у світовій політиці, щоб уникнути небажаних та непередбачуваних наслідків.

Біржовий крах 1929 р., який став однією з ключових подій Великої депресії 1930-х років. Ця фінансова криза була несподіваною і мала величезні та катастрофічні наслідки. Крах на біржі сильно вплинув на фінансову систему США та світову економіку загалом. Стокові ринки впали, банки збанкрутували, мільйони людей втратили свої заощадження, а світовий торговельний оборот знизився. Крах на біржі став каталізатором Великої депресії — найглибшого та найтривалішого економічного спаду в історії США та світової економіки. Ця криза призвела до різкого скорочення виробництва, масового безробіття, банкрутства багатьох компаній і втрати значної частини заощаджень громадян. За цим послідували зниження та зменшення обсягу світової торгівлі, скорочення кредитування — банки та інші фінансові установи зіткнулися з величезними збитками, що призвело до обмеження кредитування та затяжних кредитних криз, посилилася радикалізація суспільства, підвищилася підтримка соціалістичних та

комуністичних рухів, а також посилювалися тертя та протистояння між різними політичними силами. Багато країн вдалися до протекціоністської політики, ввівши мита та обмежуючи міжнародну торгівлю у спробі захистити свою економіку. Крах послужив поштовхом для реформування фінансової системи США, що згодом призвело до створення низки законів та інститутів для регулювання фінансової діяльності та запобігання повторенню подібних криз. В цілому, наслідки біржового краху 1929 р. були глибокими і тривалими, вплинув на світову економіку, політику і суспільну свідомість.

Наведений приклад доречний адже фінансові та економічні кризи можуть нести однозначну загрозу або виклик національній безпеці держави та безпосередньо впливають на зовнішню політику, зокрема, шляхом:

- зміни пріоритетів та інтересів: час фінансових криз та несподіваних подій може змусити керівництво країни переглянути зовнішньополітичні цілі та інтереси. Наприклад, за нестабільної економічної ситуації у світі держава може зосередити більше зусиль на внутрішньому економічному відновленні, що може призвести до зниження активності на міжнародній арені.
- м'яка сила та репутація: на фоні економічних труднощів держава може втратити привабливість для інших країн, що може позначитися на рівні впливу та дипломатичних можливостях.
- геополітичні союзи та альянси: фінансові та економічні кризи можуть призвести до переоцінки існуючих геополітичних союзів та альянсів. Країни можуть варіювати стратегічні партнерства у відповідь на світову економічну обстановку, що змінюється.

Стратегічне планування зовнішньої політики має враховувати можливість появи “чорних лебедів” і включати підготовку до таких рідкісних, несподіваних і часом катастрофічних подій. Важливо розуміти, що однозначне передбачення “чорних лебедів” неможливе, але стратегічне планування має бути спрямоване на підготовку та адаптацію до потенційних кризових ситуацій. Це можливо здійснити за рахунок:

- аналізу ризиків та вразливостей;

- розробки різних сценаріїв та врахування можливості виникнення несподіваних подій та прорахування наслідків;
- гнучкості стратегії зовнішньої політики: стратегія має дозволити швидко адаптуватися до нових та несподіваних обставин за допомогою оперативного коригування;
- резервних планів та ресурсів для швидкої реакції на кризові ситуації (персонал, фінансування), щоб ефективно справлятися з можливими “чорними лебедями”;
- навчання та підготовки персоналу (розробників стратегії) з кризового менеджменту та дій у нестандартних ситуаціях для прийняття рішень в умовах невизначеності;
- системи раннього попередження для виявлення ознак можливих “чорних лебедів” за рахунок аналізу даних та інформації з різних джерел виявлення потенційних загроз і небезпек.

Система раннього попередження є механізмом, комплексом моніторингу та аналізу, який допомагає ідентифікувати та аналізувати потенційні загрози або несподівані події, які можуть мати катастрофічні наслідки. Мета такої системи — не передбачити виникнення “чорного лебедя”, а сигналізувати про наявність високого ризику чи потенційно аномальної події. Ключові складові системи раннього попередження “чорних лебедів” можуть містити:

Аналіз вихідних даних: збір та аналіз інформації з різних джерел, включаючи відкриті джерела, ресурси новин, звіти розвідувальних служб, спеціалізовані аналітичні звіти та експертні думки.

Розробка сценаріїв можливих “чорних лебедів”. Це дозволить зрозуміти, які події можуть мати найбільший потенціал для катастрофічних наслідків.

Оцінка ймовірності виникнення кожного зі сценаріїв “чорних лебедів” та його можливі наслідки допоможе визначити, на що слід звернути особливу увагу та яких заходів можна вжити заздалегідь для пом’якшення наслідків.

Кризове планування: розробка планів реакції на потенційні кризові ситуації та різноманітні заходи, які можна вжити для мінімізації збитків.

Залучення зовнішніх експертів: При системі раннього попередження важливо залучати експертів та фахівців із різних галузей для аналізу даних та надання оцінок. Це допоможе отримати різноманітні точки зору та експертні думки та розробити збалансований прогноз.

Регулярне оновлення та адаптація: система раннього попередження повинна бути постійно оновлюваною та адаптивною. Зміни у світовій політиці, технологічні інновації та інші фактори можуть впливати на потенційні загрози, тому система має бути готова реагувати на ситуацію, що змінюється.

Система раннього попередження допоможе покращити здатність уряду та організацій адаптуватися до несподіваних ситуацій, забезпечувати безпеку та зменшити ризики, пов'язані з “чорними лебедями”.

Фактично систему раннього попередження Талеб описав під терміном “антикрихкість” (antifragility) у роботі “Antifragile: Things That Gain From Disorder” 2012 року. Концепція антикрихкості, запропонована Талебом, є однією з важливих ідей у галузі ризиків та управління невизначеністю. Центральною ідеєю концепції антикрихкості є відмінність між крихкими, стійкими та антикрихкими системами. Крихкі системи схильні до руйнування або погіршення при впливі випадкових або непередбачуваних факторів. Стійкі системи можуть витримувати деякі рівні стресу, але можуть справитися з екстремальними ситуаціями. Антикрихкі системи, навпаки, стають міцнішими та ефективнішими при впливі на них стресових факторів. Антикрихкість визначає властивості систем, здатних не тільки виживати в умовах невизначеності та стресу, але й зміцнюватися, розвиватися та процвітати завдяки цим умовам. “Усвідомивши механізми антикрихкості, можна скласти великий і системний список рекомендацій, який дозволить нам приймати непередбачувані рішення в умовах невизначеності в бізнесі, політиці, медицині, у житті взагалі — у будь-якій ситуації, коли домінує невідомість і ми маємо справу з випадковістю, непередбачуваністю,

непрозорістю або неповним розумінням того, що відбувається” (Taleb, 2012, с.212).

По суті Талеб запропонував методологію підготовки до несподіваних подій, яка вимагає створення та аналізу ланцюгів причинно-наслідкових зв'язків. Одним з методів, що допомагають зменшити крижкість, є опціональність, тобто створення такого стану, коли є свобода адаптаційних реакцій при зміні обставин або настання несподіваних подій. Опціональність є властивістю середовища або структури і тому не працює у парадигмі причин та наслідків, що дозволяє відмовитися від збору інформації про ймовірність настання тих чи інших подій у майбутньому і, отже, уникнути похибок сценарного планування.

Ще одним методом зменшення крижкості за Талебом є використання стратегії штанги (barbell strategy). У сфері фінансів “стратегія штанги” формується, коли трейдер інвестує в довгострокові та короткострокові облігації, але не інвестує в середньострокові облігації. Ця стратегія корисна, коли процентні ставки зростають; оскільки короткострокові терміни погашення переносяться, вони отримують вищу процентну ставку, що підвищує вартість.

Ідея “стратегії штанги” ґрунтується на аналогії із вправами на підтягування на гімнастичній штанзі. Під час виконання підтягувань на штанзі організм піддається фізичному стресу та тиску. Як результат, м'язова система виправляється та укріплюється з метою подолання цього стресу у майбутньому. Талеб пропонує аналогічний підхід у сфері ризиків та прийняття рішень. Він радить створювати системи, які стають сильнішими і адаптуються до стресорів та несподіванок. Замість того, щоб намагатися уникнути ризиків повністю, він пропонує стати більш стійкими до них.

Контрастною стратегією є bullet strategy, яка передбачає інвестування лише в середньострокові облігації. Це представляє собою підхід до прийняття ризикової стратегії та прийняття рішень в умовах невизначеності та непередбачуваності.

Качинський стверджує, що категорія “прийнятної ризику” є основою методології, що дає змогу встановити рівень загрози — надмірний чи прийнятний, а також встановити межі для кількісного виміру рівня безпеки. Прийнятний ризик — рівень індивідуального ризику, виправданий з економічної, соціальної й екологічної точок зору, що також є прийнятним для управлінського адміністративного органу (Качинський, 2006, с.23). Важливу роль у сучасній оцінці індивідуального сприйняття людиною загроз і ризиків відіграють соціальні й географічні фактори, культурні традиції та психологія конкретних груп населення. Врахування географічного фактора спочатку передбачало реакцію людини на природні загрози, стихійні лиха, характерні для даного регіону. Нині рамки таких спостережень розширилися і враховують наслідки розвитку техніки й технологій.

Основною ідеєю “стратегії штанги” є те, що антикрихкі системи не просто виживають в умовах невизначеності, а й стають сильнішими завдяки цій невизначеності. В цілому, “стратегія штанги” в контексті зовнішньої політики передбачає гнучкість, адаптивність та здатність отримувати уроки з непередбачуваних подій. Цей підхід допомагає створити більш антикрихкі стратегії та політичні системи, здатні ефективно реагувати на “чорні лебеді” та мінімізувати їх негативні наслідки.

Антикрихкість може бути розглянута як спосіб підвищення стійкості та ефективності державної стратегії та зовнішньої політики в умовах глобальних змін та невизначеності. Антикрихкість, як концепція, є підхід, який може бути успішно застосований у стратегічному плануванні зовнішньої політики держави. У цьому контексті антикрихкість означає здатність стратегічної політики адаптуватися до змін і навіть отримувати вигоду з них, забезпечуючи стабільність та безпеку державних інтересів.

Основні аспекти застосування концепції антикрихкості у системі стратегічного планування зовнішньої політики можуть бути такими:

- Диверсифікація стратегічних партнерів: антикрихкість передбачає створення безлічі дипломатичних зв’язків та стратегічних партнерств з різними країнами та регіонами. Це дозволяє знизити залежність від одного

або кількох ключових акторів та забезпечити гнучкість у міжнародних відносинах.

- Розвиток механізмів адаптації: планування зовнішньої політики має включати розробку механізмів швидкої адаптації до несподіваних подій і криз. Це може включати розробку сценаріїв, стратегій реагування та використання розвідувальної інформації для оперативного аналізу ситуації.
- Активне використання геополітичної невизначеності: замість спроби уникнути ризику, країни можуть розглядати геополітичну невизначеність як можливість отримання переваги. Це може включати стратегічне використання криз, дипломатичне маневрування в періоди невизначеності та участь у міжнародних конфліктах для захисту своїх інтересів.
- Постійний аналіз та навчання: державні органи та аналітичні структури повинні постійно аналізувати геополітичну обстановку, виявляти нові тренди та зміни у світовій політиці. Ґрунтуючись на цьому аналізі, стратегії зовнішньої політики можуть бути переглянуті та адаптовані у реальному часі. Також важливим є аналіз та вивчення минулих помилок та невдач.
- Допустимі втрати: створення стратегій з урахуванням можливих втрат. Замість того аби прагнути до нульових втрат, необхідно допускати та враховувати певний рівень збитків та визначати прийнятний рівень таких збитків.

Таким чином, концепція антикрихкості може бути інтегрована у стратегічне планування зовнішньої політики для створення більш адаптивних, гнучких та ефективних стратегій, здатних справлятися з викликами та невизначеністю у сучасному геополітичному середовищі. Цей підхід сприяє не тільки виживанню, а й зростанню та розвитку держави в умовах безлічі змінних та мінливості світової політики.

Управління ризиками та стратегічне планування зовнішньої політики, таким чином, тісно пов'язані та відіграють важливу роль у забезпеченні національної безпеки та інтересів держави на міжнародній арені:

- Визначення ризиків і загроз: стратегічне планування зовнішньої політики включає аналіз та оцінку потенційних ризиків і загроз, з якими стикається

держава. Це може містити загрози безпеці, економічні ризики, демографічні зміни, зміна клімату та інші фактори, які можуть вплинути на інтереси країни на міжнародній арені.

- Розробка стратегій запобігання та пом'якшення ризиків: на основі аналізу ризиків стратегічне планування зовнішньої політики дозволяє розробити стратегії запобігання та пом'якшення потенційних загроз. Це може включати дипломатичні зусилля, міжнародні угоди, торгові угоди, співробітництво з іншими країнами та міжнародними організаціями та інші заходи для мінімізації ризиків та захисту національних інтересів.
- Готовність до криз: стратегічне планування зовнішньої політики також включає розробку планів і заходів для реагування на кризові ситуації. Це може бути пов'язано з заходами щодо запобігання ескалації конфліктів, участю у миротворчих операціях, гуманітарної допомоги та іншими заходами для управління кризами та забезпечення стабільності.
- Адаптація до змін: стратегічне планування зовнішньої політики має бути гнучким і здатним адаптуватися до змін, що змінюються на міжнародній арені. Це дозволяє країні успішно реагувати на нові загрози та виклики та розробляти ефективні стратегії для досягнення своїх інтересів.
- Захист національних інтересів: стратегічне планування зовнішньої політики спрямоване на захист національних інтересів та безпеку країни. Управління ризиками та розробка ефективних стратегій зовнішньої політики дозволяють країні зміцнити свою позицію на міжнародній арені, запобігти потенційним загрозам і досягти своїх довгострокових цілей.

Таким чином, управління ризиками та стратегічне планування зовнішньої політики спільно допомагають керівництву країни приймати збалансовані рішення, передбачати потенційні загрози та забезпечувати свою безпеку та інтереси на міжнародній арені.

Забезпечення адаптивності системи стратегічного планування зовнішньої політики є важливим аспектом, який дозволяє урядам і організаціям краще справлятися з умовами і викликами, що швидко змінюються, на світовій арені:

- Регулярне оновлення та перегляд: систему стратегічного планування слід регулярно оновлювати та переглядати з урахуванням глобальної ситуації, що змінюється, нових викликів і загроз. Відтак є потреба у регулярних оглядах та аналізі актуальних даних для уточнення пріоритетів та цілей.
- Залучення експертів та аналітиків: постійна співпраця з експертами та аналітиками з різних галузей допоможе отримати різноманітні точки зору та сучасні дослідження, які можуть збагатити стратегічне планування та сприяти його адаптивності.
- Сценарне планування: розробка різних сценаріїв розвитку подій допоможе краще підготуватися до різних можливостей та викликів. Необхідний аналіз різних варіантів розвитку ситуації та визначення відповідних стратегій для кожного з варіантів.
- Впровадження системи раннього попередження: як уже згадувалося раніше, система раннього попередження дозволяє виявляти знаки попередження та реагувати на погрози та несподівані події. Її використання посилить здатність системи стратегічного планування адаптуватися до нових обставин.
- Гнучкість у реалізації планів: при розробці стратегічних планів зовнішньої політики необхідно приділити увагу гнучкості та можливості коригування. Очевидна потреба у плануванні можливих резервних варіантів дій та забезпеченні швидкого реагування на зміни ситуації.
- Відкрите спілкування та співробітництво між різними відомствами та зацікавленими сторонами. Це дозволить більш ефективно обмінюватися інформацією та досвідом, а також покращити координацію у справі адаптації стратегічного планування.
- Адаптивність системи стратегічного планування зовнішньої політики відіграє вирішальну роль в ефективному реагуванні на геополітичну обстановку, що змінюється, і забезпечує успішне досягнення стратегічних цілей.
- Моніторинг та оцінка: важливо впровадити систему моніторингу та оцінки реалізації стратегічних планів та аналізувати результати стратегічного планування з

метою виявлення успішних практик та помилок задля застосовування отриманих даних у подальшому плануванні.

В цьому контексті важливо зазначити значущість історичної ретроспективи задля планування майбутнього зовнішньополітичного курсу. Доречно згадати американських дослідників — історика міжнародних відносин Ернеста Р. Мея та політолога Річарда Нойштадта (Neustadt, May, 1988). Робота представляє цікавий дослідницький підхід до використання історичних аналогій для прийняття рішень у сфері політики, бізнесу та інших галузей. Автори пропонують розуміти історію як інструмент, який допомагає передбачити можливі наслідки прийнятих рішень та передбачити потенційні майбутні небезпеки та ризики. Дослідження включає багато прикладів різних періодів з історії для демонстрації, як використання історичних аналогій може допомогти приймати більш обдумані і точні рішення. Такий підхід до аналізу подій та прогнозування може бути корисним для планування в умовах невизначеності хаотичної та динамічної системи міжнародних відносин.

Автори стверджують, що задля планування стратегії на майбутнє за допомогою уроків історії необхідно насамперед розвинути історичне мислення (Neustadt, May, 1988, с.151). Історичне мислення в цьому контексті — це здатність адаптувати знання по історії до конкретного кейсу, і водночас відкинути традиційне уявлення про те, що історична ретроспектива може бути автоматичним вирішенням проблеми. Гарний приклад, який пропонують автори — паралель між історією Фукідида про Пелопоннеські війни та рішенням Ліндона Джонсона про ескалацію війни у В'єтнамі. Згадуючи спробу афінян захопити Сиракузи, столицю Сицилії, під час Сицилійської експедиції 415-413 рр. до н. е. автори наголошують, що причиною провалу операції було незнання афінян щодо історії Сицилії, менталітету та психології сицилійців та наявних військових ресурсів. Так само й президент США Ліндон Джонсон, держсекретар Дін Раск чи радник президента з національної безпеки МакДжордж Банді не розумілися на історії В'єтнаму й не були поінформовані достатньою мірою про специфіку менталітету в'єтнамців. Цю думку підтверджує й Роберт Макнамара, колишній міністр

оборони США (1961-1968 рр.), один з архітекторів американської політики у В'єтнамі у мемуарах. Ця книга є спробою Макнамари висвітлити історичний контекст і власну роль у подіях, пов'язаних з в'єтнамською війною, та провести аналіз трагічних наслідків цього конфлікту. У своїй книзі Макнамара визнає, що влада США припустилася серйозних помилок і непорозумінь у розробці та проведенні політики у В'єтнамі. Він висловив жаль з приводу нездатності уряду адекватно розуміти та аналізувати складний характер в'єтнамської війни, а також щодо низки конкретних рішень, які були ухвалені на різних етапах конфлікту (McNamara, VanDeMark, 1996, с.148). Крім того, Макнамара порушує питання про те, чи могла в'єтнамська війна запобігти, і робить висновок про важливість вивчення уроків цієї війни. Він наголошує, що аналіз помилок та провалів у політиці США у В'єтнамі має сенс для того, щоб уникнути подібних ситуацій у майбутньому та розробити більш обґрунтовані стратегії зовнішньої політики.

Історична ретроспектива та оцінка уроків минулого відіграють фундаментальну роль у розробці зовнішньої політики держави. Оцінка уроків минулого допомагає уникати повторення помилок та враховувати раніше допущені непорозуміння при розробці стратегій зовнішньої політики. Це сприяє розробці більш ефективних та осмислених стратегій, що є істотно важливим у контексті складних міжнародних відносин. Історична ретроспектива дозволяє виявити довгострокові тенденції та зміни у світових справах. Це допомагає державі адаптувати свої стратегії до світової обстановки, що змінюється, і передбачати можливі виклики і можливості. Аналіз ефективності стратегій у минулому дає можливість розробляти обґрунтованіші та успішніші стратегії зовнішньої політики на майбутнє. Розуміння, які підходи працювали, а які — ні, допомагає формувати найпродуктивніші підходи. Вивчення історичної взаємодії з іншими країнами дозволяє виявити патерни поведінки, інтересів та амбіцій, стратегічної культури, а також сприяє більш точному розумінню міжнародного середовища та може бути корисним для прогнозування дій інших країн. У результаті оцінка історичного досвіду та аналіз уроків минулого відіграють

важливу роль у розробці поінформованих, адаптивних та успішних стратегій зовнішньої політики, що є значущим для національних інтересів та безпеки держави. Більш того, вивчення історичного досвіду може стати інструментом для проведення аналогій з метою уникнення або зменшення вірогідності появи “чорних лебедів” у майбутньому.

Як зазначив колишній аналітик RAND Расс Гленн, “уроки минулого мають цінність, лише якщо вони адаптовані до потреб майбутнього” (Glenn, 2012). Історичне мислення, таким чином, як важливий інструмент в арсеналі розробки зовнішньої політики забезпечує контекст для більш повного розуміння складних викликів і динаміки світових подій. Минулий досвід та уроки, що були зроблені з нього, допомагають країнам адаптуватися та прогнозувати можливі сценарії в міжнародних відносинах. Проте, сучасне геополітичне середовище характеризується нестандартними викликами, які позначаються терміном “сірий носоріг”.

Концепція “сірого носорога” (grey rhino) була представлена Мішель Вукер, американською політичною аналітикинею, що спеціалізується на світовій економіці та прогнозуванні криз, у роботі, опублікованій у 2016 р. “The Gray Rhino: How to Recognize and Act on the Obvious Dangers We Ignore”. Термін “сірий носоріг” описує складні та очевидні загрози, які часто ігноруються чи відкладаються на майбутнє, незважаючи на їх потенційно катастрофічні наслідки. Дослідниця наводить в якості прикладу ситуацію — загрозу, за якої у разі наближення швидким темпом великого сірого носорога, що було б очевидною загрозою життю, яка не була б проігнорована і задля уникнення цієї загрози було би вжито відповідні заходи захисту. Однак коли йдеться про такі проблеми, як фінансові кризи, політичні конфлікти або екологічні зміни, люди іноді схильні ігнорувати попередження та симптоми потенційних загроз, припускаючи, що ці проблеми не настільки критичні або можуть вирішитися без додаткової уваги (Wucker , 2016, с.51). Ключова ідея Вукер полягає в тому, що навіть коли загрози чи проблеми очевидні, люди можуть наражатися на ризик, не реагуючи завчасно. Це може бути викликано різними факторами, такими як прагнення уникати неприємностей, нестача

інформації або відсутність розуміння, як ефективно діяти. Адже “сірий носоріг” — загроза високоїмовірна та потенційно має значний вплив, але часто викликає змішані емоції, не має простого рішення, що ускладнює її розв’язання.

Робота Вукер надає інструменти для розпізнавання потенційних “сірих носорогів” у різних сферах життя, включаючи економіку, бізнес, політику та навколишнє середовище, зокрема:

- система сигналів тривоги або метрик, які допоможуть визначити, коли ситуація починає погіршуватись. Це можуть бути певні показники, дані або події, які є попередженням про можливу небезпеку.
- різні сценарії розвитку подій в залежності від різних факторів, що допоможе передбачити, які загрози можуть виникнути і які дії можна зробити для їх запобігання.
- “чорний список” найімовірніших і найнебезпечніших загроз та проблем, який допоможе концентрувати увагу на ключових ризиках та загрозах.
- визначення слабких ланок або вразливостей, які можуть погіршити проблему, які складові системи (стратегії зовнішньої політики) можуть найбільше постраждати, і як це може вплинути на загальну ситуацію.
- питання “що якщо?”, яке допоможе глибше аналізувати потенційні загрози.
- аналіз історії та трендів

Загальна ідея роботи полягає в тому, щоб підштовхнути читачів до усвідомлення та відповідального реагування на очевидні погрози та виклики навколо нас, щоб запобігти катастрофам і досягти стійкішого майбутнього. Вона наголошує на важливості усвідомленості, прогнозування та дій для управління ризиками та подолання складних проблем.

Важливо відзначити ключові відмінності між сірим носорогом і чорним лебедем, зокрема в:

<i>Сірий носоріг</i>	<i>Чорний лебідь</i>
події, які хоч і передбачувані, але часто ігноруються або відкладаються рішення щодо їх	події з дуже низькою ймовірністю виникнення та важкопередбачуваними наслідками
загрози, які мають великі наслідки та ймовірність їх виникнення висока	часто описуються як несподівані, рідкісні та руйнівні події.
зазвичай ставляться до системних ризиків, які можуть накопичуватися з часом, доки не станеться криза.	

Обидва ці поняття важливі у контексті управління ризиками та стратегічного планування. “Сірі носороги” наголошують на необхідності активного та передбачуваного підходу до управління складними загрозами, які можна передбачати, але які часто ігноруються через комфортну зону або відстрочення рішень. “Чорні лебеді”, у свою чергу, наголошують на важливості обліку рідкісних та катастрофічних подій, які можуть мати глибокий вплив, але важко передбачувані та виходять за межі стандартних моделей оцінки ризиків.

Подібно до “чорного лебедя” Талеба, “сірий носоріг” є небезпечною і передбачуваною подією, яка, хоча і очевидно, часто ігнорується або не розглядається серйозно. На відміну від “чорних лебедів”, які є рідкісними і несподіваними подіями, “сірі носороги” часто є прийдешніми проблемами чи викликами, які можна передбачити і які можна впливати.

Концепція “сірого носорога” спрямована на те, щоб підкреслити важливість передбачення та вжиття заходів щодо запобігання або пом’якшення загроз, які можуть бути очевидними, але все одно заслуговують на нашу увагу та реакцію. Це також спонукає суспільство та організації бути більш готовими та адаптивними до різних викликів та ризикових ситуацій.

Приклади “сірих носорогів” включають такі проблеми, як зміна клімату, демографічні зміни, старіння населення, економічні кризи, глобальні

пандемії, кібератаки і т.д. належної уваги доти, доки стають неможливими для ігнорування.

Як приклад “сірого носорога” можна назвати азіатську фінансову кризу 1997 р., яка виникла в результаті економічних проблем, що накопичилися в деяких азіатських країнах, таких як Таїланд, Індонезія, Південна Корея та інші. Проблеми в банківській системі, підвищений рівень зовнішнього боргу та розмаїття короткострокових кредитів призвели до нестабільності фінансових ринків та кризи довіри до економік регіону. Хоча виникнення кризи можна було передбачити, її масштаб та наслідки для азіатських економік та світової фінансової системи були недооцінені. Криза поширилася на інші країни і мала довгострокові наслідки для азіатських країн та світової економіки. Таким чином, Азіатська фінансова криза є прикладом сірого носорога у світовій економіці — передбачуваної події, яка мала непередбачувані та важливі наслідки для регіону та глобальної фінансової системи. Азіатська фінансова криза викликала такі політичні наслідки, як відставка індонезійського диктатора Сухарто, проголошення незалежності Східного Тимору та розкол в уряді Махатхіра Мохамеда. Азіатська фінансова криза завдала важкого удару по світовій економіці. Припущення про підвищення попиту на нафту, що лежали в основі джакартської домовленості 1997 р., виявилися невірними.

Переворот у М'янмі 2021 р. можна також розглядати як сірого носорога. Події, що призвели до перевороту, включали тривалі суперечки про результати парламентських виборів, звинувачення у виборчих порушеннях та відмову влади розглянути скарги на результати. В результаті армія М'янми здійснила державний переворот, а тодішню лідерку країни Аун Сан Су Чжі було заарештовано. Події, що передували перевороту, можна було передбачити на основі внутрішніх політичних напружень у країні. Незважаючи на те, що переворот був несподіваним у самому своєму акті та часі, фактори та обставини, що призвели до цієї події, були всередині країни і могли бути відстежені та проаналізовані.

Карибську кризу можна розглядати як приклад “сірого носорога”, а не як “чорного лебедя” всупереч поширеній думці. Карибська криза, хоч і виникла раптово, була результатом тривалих напружених відносин між США та Радянським Союзом. Розміщення радянським Союзом ядерних ракет на Кубі було відповіддю на розміщення американських ядерних ракет, що раніше проводилося в Туреччині та Італії, що викликало занепокоєння радянського керівництва. Таким чином, криза була пов’язана з реальними політичними та стратегічними проблемами у відносинах двох наддержав, а не з рідкісною та несподіваною подією.

Термін “чорний лебідь” застосовується до подій, які є вкрай рідкісними, несподіваними та часто пов’язані з катастрофічними наслідками. Карибська криза, хоч і становила серйозну загрозу ядерної війни, не була рідкісною чи незвичайною подією в історії холодної війни. Зіткнення та напруженість між США та Радянським Союзом були характерними рисами взаємин між двома супердержавами у цей період. У той же час, високий рівень напруженості протягом холодної війни і потенційне розміщення ядерних ракет на Кубі, яке могло призвести до безпосередньої ядерної конфронтації, створювало катастрофічні наслідки і, таким чином, включало деякі елементи “чорного лебедя”.

Таким чином, Карибська криза не є “чорним лебедем”, а можна розглядати її як типовий приклад “сірого носорога” — великої та очевидної загрози, яка була викликана довгостроковими проблемами та напруженістю між двома країнами. Ця криза стала надзвичайно важливою подією в історії холодної війни та міжнародних відносин загалом.

Процес прийняття рішень під час Карибської кризи, описаний у вже згаданому дослідженні Аллісона та Зеліка, підтверджує важливість розробки альтернативних сценаріїв при плануванні стратегії дій (Allison, Zelikow, 1999). Стратегічне планування має включати аналіз усіх можливих ходів, сценаріїв розвитку подій та їх наслідків для вибору найкращої стратегії. Також досвід Карибської кризи підтверджує важливість опрацювання історичної ретроспективи. Крім цього, кейс Карибської кризи демонструє, що

управління ризиками та превентивні заходи займають чи не ключове місце під час планування зовнішньої політики та розробки стратегії. Ефективне стратегічне планування дозволяє виявити потенційні загрози заздалегідь і розробити превентивні заходи для їх запобігання, мінімізуючи ризики для міжнародної стабільності, тобто допоможе запобігти ескалації напруженості та криз.

У підрозділі про стратегічну культуру йшлося про поняття “стратегічного шоку”, який застосовував Лентіс (Lantis, 2002, с.99). Стратегічний шок може бути результатом “чорного лебедя”. Прикладом стратегічного шоку, викликаного “чорним лебедем”, може бути терористична атака, природна катастрофа, фінансова криза або політична поворотна подія, яка відбувається раптово та несподівано, але має значні наслідки для країни чи регіону.

У таких ситуаціях стратегічне планування має бути гнучким та адаптивним, щоб ефективно реагувати на нові виклики та зміни у навколишньому середовищі. Підготовка до “чорних лебедів” та вміння ефективно керувати стратегічними шоками — важливі аспекти для забезпечення стабільності та успішного розвитку держав та організацій.

Чорний лебідь означає подію, яка має значний вплив та може призвести до катастрофічних наслідків, але природа цієї події та вплив можуть бути зрозумілі лише після того, як подія сталася.

Стратегічний шок — це подія чи зміна, що має значний вплив на стратегічні плани, політику чи поведінку держави чи суспільства. Ця подія може бути передбачуваною або непередбачуваною, але вона завжди викликає різку зміну в ситуації і вимагає швидкої реакції та адаптації.

Основна відмінність між чорним лебедем і стратегічним шоком полягає в тому, що “чорний лебідь” підкреслює унікальність і рідкість події, яку неможливо передбачити, тоді як стратегічний шок — це більш загальне поняття, яке описує широкий спектр подій, у тому числі передбачуваних, які викликають серйозні зміни у стратегічних планах та орієнтації. В обох випадках готовність до таких подій вимагає гнучкості, адаптивності та

розробки сценаріїв для передбачення можливих наслідків та планування адекватних заходів. Так, теракт 11 вересня став стратегічним шоком для США, який призвів до серйозних змін у політиці, безпеці, економіці та геополітиці. Цей “чорний лебідь” продемонстрував важливість підготовки до несподіваних та катастрофічних подій та необхідності розробки більш ефективних заходів для запобігання та управління стратегічними шоками.

Ще одним важливим концептом, який доречно було б розглянути в контексті планування зовнішньої політики є “ефект метелика” (butterfly effect).

Концепція “ефекту метелика” походить з теорії хаосу і описує ідею про те, як навіть маленькі чи незначні зміни в початкових умовах складної динамічної системи можуть призвести до значних та несподіваних наслідків у майбутньому.

Термін “ефект метелика”, як вже зазначалося, було вперше застосовано у метеорології, в рамках чого припускалось, що маленькі рухи крил метелика в одному регіоні можуть вплинути на атмосферні умови і, зрештою, призвести до формування урагану чи іншої катастрофічної погоди в іншому регіоні.

Суть концепції полягає в тому, що багато систем у навколишньому світі є чутливими до початкових умов і можуть виявляти хаотичну поведінку. Навіть невеликі зміни у вихідних параметрах можуть призвести до результатів, що сильно відрізняються. Якщо уявити кулю на вершині пагорба, і навіть невелике похитування цієї кулі може призвести до того, що вона скотиться вниз різними шляхами в залежності від початкового кута та сили похитування.

Цей принцип має важливі наслідки у метеорології, а й у інших галузях, як-от економіка, фінанси, біологія, соціальні науки і навіть повсякденне життя. Ефект метелика підкреслює складність передбачення майбутніх подій у таких системах та наполегливість, з якою дрібні фактори можуть вплинути на кінцеві результати.

Застосування ефекту метелика до міжнародних відносин передбачає розуміння того, як малі та незначні зміни в одній країні чи регіоні можуть вплинути на глобальну політичну динаміку та міжнародні відносини. Важливо зауважити, що ефект метелика в контексті міжнародних відносин не є формальною теорією, а скоріше поняттям для аналізу складних взаємозв'язків у світі.

В якості прикладів того, як можна розглянути застосування ефекту метелика до міжнародних відносин можна навести наступні:

- Економічні реформи: Мінімальні зміни в економічній політиці однієї країни можуть вплинути на світову економіку та торгівлю. Наприклад, зміна податкового законодавства, запровадження нових торгових угод або дефолт на зовнішній борг можуть викликати ланцюгову реакцію, торкнувшись світових ринків та економічних відносин.
- Політичні зміни: Малі політичні рішення або кризи в одній країні можуть призвести до міграційних потоків, зміни зовнішньої політики або навіть збройних конфліктів, які впливають на міжнародну безпеку та стабільність.
- Кліматичні зміни: Екологічні проблеми, такі як зміна клімату, руйнування екосистем та зникнення видів, можуть мати глобальні наслідки для природних ресурсів, харчової безпеки та міжнародних екологічних договорів.
- Соціальні рухи: Малі соціальні рухи, акції та протести в одній країні можуть стати натхненням для подібних дій в інших регіонах, що може вплинути на політичні процеси та громадську думку у світовому масштабі.

Світова система є динамічною та часто нелінійною, і розуміння цієї складності допомагає краще передбачати та керувати глобальними подіями та викликами.

Ефект метелика у світовій політиці ґрунтується на ідеї, що невеликі та незначні події чи рішення можуть призвести до несподіваних та великих наслідків у майбутньому. Це поняття походить з характеристик хаосу та

нелінійності у складних системах, таких як світова політика. В якості прикладів ефекту метелика у світовій політиці можна навести:

- співробітництво та мирний розвиток: деякі малопомітні дипломатичні та економічні угоди між країнами можуть створити позитивні наслідки у вигляді зміцнення відносин та співробітництва на довгостроковій основі. Це може призвести до сталого миру та співробітництва у сфері торгівлі, економіки, науки та технологій.
- незначні дії та міжнародні відносини: навіть невеликі рішення урядів та лідерів можуть спричинити значні наслідки у міжнародних відносинах. Одне неправильне слово чи необережна заява може призвести до наростаючих напружень і навіть криз між країнами.

Самоспалення Буазізі в 2010 р. в Тунісі може бути розглянуте як приклад “ефекту метелика”. Оскільки “ефект метелика” пов’язаний з ідеєю, що маленькі та незначні події можуть мати далекосяжні наслідки, і в даному випадку самоспалення Мохамеда Буазізі було саме такою подією. Ця несподівана та каталізуюча подія стала тригером для масових протестів та революційних змін у Тунісі, які у свою чергу призвели до серії протестів та змін в інших арабських країнах, відомих як “арабська весна”. Само по собі самоспалення Буазізі не було катастрофою, але його наслідки та подальший розвиток подій були катастрофічними для старих режимів та призвели до суттєвих змін у регіоні. Таким чином, можна вважати самоспалення Буазізі прикладом “ефекту метелика”, коли невелика та несподівана подія має далекосяжні та несподівані наслідки на світову політичну арену.

Як конкретні приклади “ефекту метелика” у світовій політиці можна навести так звану телеграму Vietnam “*Coup Cable*” / DEPTTEL 243 (Telegram 243, the August 24 Cable, Cable 243). Вона була надіслана американськими чиновниками Авереллом Харріманом, Родеріком Хілсманом та Артуром Редфордом посольству США в Сайгоні та адресована послу Генрі Кебот Лоджу. У цій телеграмі, відправленій 1 серпня 1963 р., йшлося про те, що Вашингтон не перешкоджатиме перевороту в Південному В’єтнамі та зміщенню президента Нго Дінь З’єма, якщо така подія відбудеться (Lindsay,

2016). Це стало одним із сигналів та засобом, з якими США висловлювали своє невдоволення політикою Нго Дінх З'єма та відкрито натякали на можливу підтримку перевороту. Телеграма з Сайгона стала одним із факторів, що сприяли нестабільності в Південному В'єтнамі і вплинула на політичну обстановку в регіоні перед крахом правління Нго Дінх З'єма та його поваленням зрештою у листопаді 1963 р. Це підтверджує Макс Гастінгс (Hastings, 2018, с.308).

Таким чином, стратегічне планування дозволяє побачити основні тренди розвитку міжнародних відносин, еволюцію окремих держав, спілок і коаліцій, а, як наслідок, зовнішні небезпеки, що випливають із цих тенденцій. головне завдання стратегічного планування полягає в тому, щоб передбачати складання якісно нових ситуацій, а в цілому — в зміні парадигм розвитку міжнародних відносин, а також формувати адекватну політику, спрямовану на своєчасну нейтралізацію цих викликів та загроз, що потребує зайвих витрат на. При цьому для адекватного формування зовнішньої політики з метою зменшення невизначеності є визначення можливостей, адекватних широкому спектру майбутніх потенційних загроз: на будь-яку загрозу (виклик, ризик) готується необхідна відповідь на основі наявних ресурсів та можливостей.

Підсумовуючи, стратегічне планування можна визначити як процес аналітичних та синтетичних дій, під час якого визначаються довгострокові/ середньострокові цілі та пріоритети держави (національна безпека, зовнішня політика та інші) одночасно з механізмом їх впровадження. Стратегічне планування спрямоване на визначення можливих майбутніх сценаріїв, розробку варіантів та підготовку відповідей на можливі загрози та виклики. Процес стратегічного планування дозволяє внести елемент визначеності щодо подальшого розвитку міжнародних відносин, забезпечуючи достатнє розуміння їх розвитку і надаючи альтернативи для контрольованого впливу на політичні процеси, події та явища, що є засобом подолання нестабільності у зовнішній політиці.

2.2. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ

Існує багато визначень терміну “стратегія”. Це поняття можна розглядати як: план; набір правил; сукупність засобів; план дій; сукупність (патерн) рішень; напрям, курс; модель (систему) дій; концепцію; планування; мистецтво. Узагальнюючи різноманітні трактування, сутність стратегії можна визначити як модель певних рішень, дій, довгостроковий план.

Поняття “стратегія” походить від поняття “стратег” (д.-гр. *στρατηγός* “воєначальник, полководець”; від *στρατός* “військо” + *ἄγω* “вести, веду”) — головнокомандувача військом давньогрецьких міст-держав.

Протягом тисячоліть термін застосовувався першочергово у військовій справі та позначав мистецтво ведення війни. Однією з перших робіт, присвячених стратегії, є древній китайський трактат “Мистецтво війни”, написаний приблизно в 500 р. н. е. китайським воєначальником Сунь-Цзи (Сунь-Цзи, 2012). Іншою класичною роботою про стратегію є праця прусського генерала Карла фон Клаузевіца “Про війну” (von Clausewitz, 2008). Істотною відмінністю цих двох робіт є те, що Сунь-Цзи вважав стратегію військовим мистецтвом і виходив з уявлень прагматизму, тобто враховував зовнішніх обставин та можливість змін. Клаузевіц вважав стратегію військовою наукою та наголошував на значущості логічного ідеалу, абстрактного та абсолютного. Його погляди засновані на тому, що існує жорстка залежність між причиною та наслідком та чіткий поділ думки та дії.

Пізніше термін почали застосовувати в інших сферах людської діяльності, зокрема представники бізнес-середовища. Перше визначення стратегії в менеджменті сформулював Альфред Чандлер: “Стратегія — це визначення основних довгострокових цілей та завдань підприємства, затвердження курсу дій та розподілу ресурсів, необхідних для досягнення цих цілей” (Chandler, 1969, с.25).

Генрі Мінцберг у співавторстві з Брюсом Альстрандом та Жозефом Лампелем описали десять шкіл стратегій, які “розглядають один і той самий процес кожна у свій спосіб, а створення стратегії завжди передбачає

комбінування різних підходів різних шкіл” (Mintzberg, Ahlstrand, Lampel, 2005).

З них три (прескриптивні або дескриптивні) описують, як стратегія повинна формуватися. Шість наступних шкіл намагаються описати, як стратегія насправді формується практично. Десята школа розглядає стратегію як щось непостійне, що залежить від зовнішніх обставин.

1. школа дизайну (проектування, моделювання, конструювання) розглядає формування стратегії як ментальний процес, як осмислення, що відбувається у свідомості стратега, який і є головним “архітектором” стратегії.

Основні принципи школи були викладені у двох роботах, видавництва Каліфорнійського університета та Массачусетського технологічного інституту: “Leadership in Administration: A Sociological Interpretation” (1957) Філіпа Селзника та “Strategy and Structure” (1962) Альфреда Чандлера.

Ефективні стратегії створюються під час напруженого, але контрольованого розумового процесу. У цьому сенсі побудова стратегії — не вроджене, а набуте чи інтуїтивне вміння, якому необхідно навчатися.

Відповідальність за контроль стратегічного процесу — завдання керівника, який і є стратегом. Зрештою школа дизайну визнає єдиного стратега, яким виступає керівник, який знаходиться на вершині організаційної піраміди.

Дуже важливе для формування стратегії значення мають два інші фактори. Перший — організаційні цінності, або цінності менеджменту, тобто переконання та вподобання індивідів, які очолюють організацію (державу). Другий — соціальна відповідальність, зокрема моральні засади, на яких базується функціонування організації. Хоча більшість авторів, що представляють школу дизайну, за винятком Селзника, не надають особливого значення цінностям і моралі.

Передбачається, що менеджмент компанії (держави) заздалегідь розробляє кілька альтернативних стратегій, з яких після відповідної оцінки необхідно вибрати якусь одну.

2. школа планування розглядає формування стратегії як формальний процес, результатом якого є документ — стратегічний план. Найбільший вплив на розвиток ідей школи стратегічного планування здійснили роботи Ігора Ансоффа (“Corporate Strategy: An Analytic Approach to Business Policy for Growth and Expansion”, 1965), Джорджа Штейнера (“Top Management Planning”, 1969) та Пітера Лоранжа (“Formal Planning Systems: Their Role In Strategy Formulation And Implementation”, 1979).

Прихильники цієї школи вважають, що формування стратегії є невід’ємною частиною процесу планування. Тому це дуже формалізований, раціональний процес, який зазвичай поділяється на конкретні кроки, кожен з яких супроводжується аналітичною роботою.

3. школа позиціонування розглядає формування стратегії як аналітичний процес. Підвалини цієї школи заклали військові стратеги, що вже згадувалися, — Сунь-Цзи і Карл фон Клаузевіц. До неї також відносять досягнення консалтингових компаній Boston Consulting Group (BCG) та McKinsey. До основоположників цієї школи належать Майкл Портер та його робота “Конкурентна стратегія” (1980), де стратегія визначається як формула (Porter, 1980, с.81).

Основну роль у процесі відіграють аналітики (штатні “сірі кардинали” або запрошені консультанти), які забезпечують аналітикою/розрахунками щодо тієї чи іншої стратегії топменеджерів, які й роблять вибір стратегії.

Школа розробила поняття “ключових (генеральних) стратегій”, під якими розуміються стратегії, спрямовані на заняття вигідніших позицій на ринку та забезпечення захисту від атак наявних та майбутніх конкурентів. Ці стратегії також називають стратегіями позиціонування, тобто стратегіями зміни чи зміцнення конкурентного становища підприємства на ринку. У контексті зовнішньополітичної діяльності держави стратегія позиціонування може розумітися як іміджева стратегія, спрямована на просування держави на міжнародній арені та підвищення авторитету країни серед міжнародної спільноти.

4. школа підприємництва трактує розробку стратегії як процес передбачення. Стратегічний процес розглядається крізь призму дій однієї людини, керівника організації, підкреслюється значення властивих лише їй станів та процесів — інтуїції, розсудливості, мудрості, досвіду, проникливості. На цьому будується розуміння стратегії як перспективи, що асоціюється з ідеєю та інтуїтивним відчуттям (вибором) напряму, іменованим баченням (візією). Таким чином, стратегія формується в голові одного лідера, який, спираючись на свою інтуїцію та минулий досвід, вибудовує бачення майбутнього організації (держави) та напрямок її руху, яке може змінюватися з урахуванням навколишніх обставин. Формування ж стратегії трактується як процес розробки передбачення.

Основні позиції школи закладено у роботах Орвіса Коллінса та Девіда Мура (“The Organization Makers: A Behavioral Study of Independent Entrepreneurs”, 1970), Генрі Мінцберга (“Strategic Thinking as «Seeing»”, 1991).

5. когнітивна школа (пізнання) розглядає формування стратегії як ментальний процес. Прибічники цієї школи, спираючись на результати досліджень когнітивної психології, аналізують стратегічний процес з точки зору пізнавальних здібностей людини (керівника – стратега).

Школою розглядаються два варіанти світосприйняття. Згідно першого варіанту, процес пізнання трактується як об’єктивний, згідно другого — як суб’єктивний. Відповідно до концепції об’єктивного пізнання знання розглядається як відбиття, віддзеркалення матеріального світу. Процес пізнання розвивається від живого споглядання до абстрактного мислення, а від нього — до практики. У процесі пізнання використовують експеримент, моделювання, аналіз, синтез тощо. У процесі об’єктивного пізнання не можна повністю дослідити всі сторони світу. Суб’єктивна концепція розглядає знання як інтерпретацію світу. При цьому стратегія будується на основі індивідуальної свідомості та суб’єктивних відчуттів. Прихильники цієї концепції вважають, що пізнання створює світ.

Думки представників когнітивної школи, незалежно від того, якої концепції (об'єктивної чи суб'єктивної) вони дотримуються, сходяться на тому, що формування стратегії є процес пізнання, що відбувається у свідомості стратега, при цьому стратегії зароджуються як перспективи (концепції, схеми, фрейми), які базуються на інформації, отриманій з навколишнього середовища, що проходить через індивідуальні (спотворені) фільтри (сприйняття). Прибічники цієї школи розглядають формування стратегії, скоріш, як індивідуальний процес, ніж колективний та приділяють значну увагу конкретним стадіям процесу формування стратегії: стадії початкового розуміння та усвідомлення стратегії, стадії переосмислення прийнятих стратегій та стадії звикання до них унаслідок пізнавального закріплення.

Відповідно до позицій школи визнається наявність особливого зовнішнього оточення, яке визначається як реально існуюче, об'єктивне, незалежне від організації (держави), після аналізу якого планується стратегія відповідно до умов зовнішнього середовища.

б. школа навчання розглядає створення стратегії як процес, що постійно розвивається (процес накопичення досвіду). Представники школи вважають, що зовнішнє середовище організації (ринок) настільки складне і хаотичне, що практично неможливо сформулювати стратегію у вигляді чіткого плану чи візії, що відповідає реальній динаміці ринку та. Отже, стратегія повинна створюватися поступово, невеликими кроками, у міру того, як організація (держава) адаптується до змін навколишнього середовища або "навчається".

Складне, непередбачуване зовнішнє оточення поряд із необхідністю постійного оновлення інформації про стан ринку визначає низьку ефективність стратегічного процесу. Отже, вироблення стратегії повинне мати форму процесу навчання (накопичення позитивного та негативного досвіду діяльності). Процес навчання є динамічним, а в його основі лежать готові стратегічні рішення/напрацювання. З часом ті стратегічні ініціативи, які вже довели свою ефективність можуть стати основою майбутньої довгострокової стратегії.

Поштовхом до оформлення школи навчання послужила публікація статті професора політології Єльського університету Чарльза Ліндблома “The Science of «Muddling Through»” (1959). У ній автор аргументує свою позицію, відповідно до якої формування політичного курсу (уряду) є не чітким, організованим і контрольованим процесом, а досить хаотичним, бо політики намагаються впоратися зі світом, який, як відомо, надто складний для них (Lindblom, 1959, с.83).

Представниками школи навчання є Джеймс Куїнн (“Strategies for Change: Logical Incrementalism”, 1980), Річард Паскаль (“The Art of Japanese Management”, 1981) та ін.

7. школа влади трактує формування стратегії як переговорний процес, виходячи з того, що в керівному органі завжди існують конфліктуючі групи, що підтримують різні (протилежні) інтереси, а, відтак, процес формування стратегії являє собою боротьбу за просування інтересів та поглядів тієї чи іншої групи.

Основний зміст підходу відображено у роботах Іана Макміллана (“Strategy Formulation: Political Concepts”, 1978), Генрі Мінцберга (“The Organization As Political Arena”, 1985), Джеффри Пфеффера та Джеральда Салансіка (“The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective”, 1978).

Розробка стратегії сприймається як політичний процес. Основні принципи школи наступні:

1. Організація є сукупністю коаліцій різних індивідів, об’єднаних спільним інтересом;

2. Між членами коаліцій існують стійкі відмінності у системах цінностей, вірувань, інтересах та сприйнятті реальності;

3. Найважливіші рішення стосуються розподілу обмежених ресурсів організації;

4. Обмеженість ресурсів і стійкість відмінностей створюють основу конфлікту і роблять його центральним елементом організаційної динаміки, а владу — найважливішим ресурсом;

5. Цілі та рішення є результатом угод, переговорів та “жонгливання” позиціями між заінтересованими групами.

8. школа культури та ідеології розглядає формування стратегії як колективний та кооперативний процес, як соціальну взаємодію, засновану на загальних для членів організації переконаннях, як процес, вкорінений в культурі організації.

Вірування індивіда, групи є результатом залучення до певної культури. При цьому вірування та переконання, на яких базується культура представників організації/уряду, тоді як її джерела можуть залишатися для них малозрозумілими та усвідомлюватися лише частково.

Культура і особливо ідеологія забезпечують статичність, визначеність, збереження поточної стратегії. Допускається коригування у межах загальної стратегічної перспективи організації (держави).

Головним чином зв'язок між культурою організації та стратегією проявляється через такі складові стратегічного процесу, як стилі управлінських рішень, лідерства та домінуючі цінності.

9. школа зовнішнього середовища: формування стратегії як реактивний процес, де зовнішні обставини визначаються основним фактором, що впливає на стратегію.

Школа зовнішнього середовища відводить організації пасивну роль, що полягає у реакції на події, що відбуваються у зовнішньому оточенні. Розробка стратегії при цьому підході, по суті, є відображенням змін зовнішнього оточення (мікро- та макросередовища).

На відміну з інших шкіл, які у центр стратегічного процесу ставлять індивідуального чи колективного стратега, школа середовища стверджує, що стратегією керують зовнішні чинники.

Основні положення школи докільця зводяться до наступних принципів:

1. Зовнішнє оточення є основним елементом процесу стратегування.
2. Організація (держава) повинна адекватно реагувати на зовнішні впливи.

3. Керівництво розглядається як пасивний елемент стратегічного процесу, його завдання — ідентифікація зовнішніх чинників та забезпечення адаптації організації.

Основні ідеї школи викладені в роботах Денні Міллера (“Strategy-Making and Environment: The Third Link”, 1983), Генрі Мінцберга (“Cycles of Organizational Change”, 1992), Майкла Т. Хананна та Джона Фрімана (“Structural Inertia and Organizational Change”, 1984).

10. школа конфігурації (структурна) трактує процес формування стратегії як процес трансформації. Стратегування має на меті зміну орієнтирів діяльності організації (держави), а стратегії покликані стабілізувати рух у вибраному напрямку. Школа конфігурації наголошує на значущості послідовної реалізації стратегії трансформації чи адаптації підприємства (держави) до нових умов.

Основні ідеї школи відображені в роботах Денні Міллера (“Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis”, 1986), Майкла Біра та Нітіна Норія (“Cracking the Code of Change”, 2000).

Основні положення школи полягають у наступному:

1. Організацію (державу) можна описати як стійку конфігурацію складових частин. Тобто протягом певного періоду організація (держава) має чітку структуру, адекватну зовнішньому оточенню, що зумовлює поведінку організації та набір стратегій.

2. Ці періоди стабільності іноді перериваються трансформацією — квантовим стрибком у нову конфігурацію (організаційну форму, що зумовлює розвиток та еволюцію організації).

3. Чергування періодів сталої конфігурації і перехідного процесу трансформації згодом вибудовується в схематичну послідовність відповідно до концепції життєвих циклів організацій.

4. Основна мета стратегічного менеджменту полягає у підтримці стабільності організації протягом тривалих відрізків часу. У періоди необхідної трансформації стратегічний менеджмент покликаний забезпечити

управління процесом переходу та збереження життєздатності організації (держави).

5. Процес стратегування зводиться до розробки концепцій чи формального планування, до систематичного аналізу чи бачення керівництва. Обов'язковою умовою при цьому виступає своєчасність дій та їх адекватність ситуації.

6. Результуючі стратегії набувають форм планів чи схем, позицій, перспектив чи умов — але кожна з них має бути своєчасною та адекватною ситуації.

Автори об'єднують вищезгадані школи у три групи:

- прескриптивні концепції, що мають приписний характер — школи дизайну, планування та позиціонування, які визначають як повинні формуватись стратегії, а не як вони насправді розробляються;

- дескриптивні, що мають описовий характер — школи підприємництва, когнітивна, навчання, влади, культури та зовнішнього середовища, які описують реальний процес розробки стратегії, а не приписують/рекомендують ті чи інші способи розробки стратегії;

- школа конфігурації увібрала у собі попередні підходи.

Зазначені школи стратегій можуть бути застосовані до сфери зовнішньої політики в тому сенсі, що, наприклад, дизайн-школа може допомогти визначити державні інтереси та цілі на міжнародній арені, а також розробити конкретні дії для їх досягнення; школа позиціонування може допомогти визначити місце держави у світовій політиці та спланувати заходи для зміцнення свого впливу та статусу; школа зовнішнього середовища дозволить розробити стратегію з урахуванням міжнародної обстановки.

Мінцберг запропонував розглядати визначення стратегії в рамках п'яти компонентів (“5P”):

1. План (plan) — напрямок, дороговказ або курс дій у майбутньому, шлях, яким потрібно дістатися від точки А до точки В.

2. Прийом або тактичний підхід (ploy). Стратегія — це прийом або “маневр”, спрямований на те, щоб перехитрити супротивника чи конкурента.

3. Поведінкова модель (pattern of behavior). Стратегія — це шаблон, тобто послідовність поведінки протягом певного часового проміжку.

4. Позиція відносно інших (position in respect to others).

5. Перспектива (perspective). Стратегія в якості перспективи,, навпаки, спрямована всередину організації та на мислення стратега, але також спрямована вертикально — як візія організації (держави).

Особливістю “5P” є те, що складові представлені взаємодоповнюючими, а не взаємовиключними компонентами. Мінцберг зазначає, що тільки об’єднання п’яти зазначених характеристик дозволяє розглядати стратегію як систему (Mintzberg, 1987). Таким чином, Мінцбергу вдалося вперше представити стратегію як цілісну категорію.

Ігор Ансофф розуміє під стратегією “набір правил для прийняття рішень, якими організація керується у своїй діяльності” (Ansoff, 1979, с.68). При цьому він бачить у стратегії засіб для досягнення мети, встановлення методом пошуку загальних напрямів зростання та зміцнення позицій організації.

Бенгт Карлофф також пропонує розглядати поняття “стратегія” у вигляді узагальненої моделі, однак, з його точки зору, ця модель повинна бути сукупністю дій, необхідних для досягнення поставленої мети шляхом координації та розподілу ресурсів організації (Karlöf, 1989, с.18).

Джеймс Куїнн зазначає: “Стратегія повинна містити три найважливіші складові: 1) основні ланцюги діяльності; 2) найбільш суттєві елементи політики, що спрямовують або обмежують поле діяльності; 3) програми основних дій, спрямованих на досягнення поставленої мети і не виходять за межі обраної політики” (Quinn, 1980, с.64).

Аналіз наукової літератури дозволяє виокремити основні та найбільш поширені визначення терміну “стратегія”:

Г.Мінцберг	стратегія як принцип поведінки або дотримання певної моделі поведінки; сукупність здійснюваних протягом певного періоду часу різних дій;
------------	--

М.Портер	стратегія як створення унікальної матриці цінностей;
І.Ансофф	стратегія як набір правил для прийняття рішень, якими керується організація у своїй повсякденній діяльності;
Б.Карлоф	стратегія як узагальнююча модель дій, що необхідна для досягнення поставлених цілей через координацію і розподіл ресурсів компанії;
А.Томпсон і А.Стрікленд	стратегія як комбінація запланованих дій та рішень;
К.Ендрюс	стратегія як система завдань, цілей або орієнтирів і планів щодо їхнього досягнення (Andrews, 1987)

Загалом, можна виокремити три підходи до розуміння терміну “стратегія”.

1. Стратегія як абстрактна норма діяльності, абстрагована за змістом, але спрямована на досягнення цілей. Поняття стратегії близьке до поняття стратегічного бачення і розуміється як уявлення про бажаний стан організації (держави). Стратегія як абстрактно-нормативне вираження напряму досягнення нової абстрактної мети спільними зусиллями представників тієї чи іншої спільноти, перед якою виникла необхідність принципової зміни напряму, зміни цінностей та ідеалів або якісної корекції. Таким чином, стратегія реалізується лише через конкретизацію абстракції, є засобом унормування діяльності. Стратегія містить цільовий контекст і спосіб досягнення мети, переходи від одного етапу до іншого, від досягнення однієї проміжної цілі до іншої, аж до фінальної мети.

2. Ототожнення стратегії і стратегічного плану дій. Стратегія є комплексом цільових установок і узагальненою концепцією досягнення цілей, яка визначає основні напрями діяльності, пріоритети, критично важливі ресурси, необхідні нововведення в організації (державі). Для реалізації стратегії розробляються певні плани і програми. Стратегія може стати мозаїкою пов’язаних дій у різних напрямках. На думку Артура Томпсона і Алонзо Стрікленда, стратегію бажано розглядати як комбінацію із

запланованих дій і рішень (Thompson, Strickland, 1999), с.372). Томпсон і Стрікленд зазначають дві основні причини, чому стратегія важлива для бізнесу. Перший важливий аспект стратегії полягає в тому, що керівництво повинно бути проактивним та заздалегідь визначати, як вести бізнес та керувати організацією. Крім того, вони стверджують, що чітка та добре продумана стратегія є основою ведення бізнесу, дорожньою картою для досягнення конкурентної переваги, планом гри для задоволення потреб клієнтів і покращення фінансових показників. По-друге, автори стверджують, що підприємство, яке має стратегію, з більшою ймовірністю буде ефективнішим, ніж компанія без стратегії. Це твердження може однозначно бути застосоване й відносно зовнішньої політики держави:

1. стратегія зовнішньої політики дозволяє встановити ясні цілі та пріоритети для зовнішньополітичної діяльності, що допомагає зосередити зусилля та ресурси на найважливіших аспектах та уникнути розкидання зусиль.
2. наявність стратегії зовнішньої політики надає особам, відповідальним за прийняття рішень більшої впевненості, оскільки ці рішення базуватимуться на проаналізованій інформації та розроблених сценаріях, що допоможе уникнути непередбачуваних наслідків та помилок.
3. стратегія зовнішньої політики допомагає забезпечити координацію та консистентність у зовнішньополітичній діяльності держави.
4. стратегія зовнішньої політики дозволяє більш дбайливо розглядати питання відносин з іншими державами та зменшити ризик конфліктів та допомагає розвивати дипломатичні зусилля та визначати області співпраці з іншими країнами.

Хороша стратегія є чіткою дорожньою картою, що складається з набору керівних принципів або правил, що визначають дії та заходи, які необхідно вжити (і не уникнути), а також те, що має бути пріоритезовано (і не пріоритезовано) для досягнення бажаних цілей (Watkins, 2007).

3. Стратегія як процес. Під стратегічним управлінням розуміється процес, спрямований на розробку і впровадження стратегії розвитку середовища, в якому існує організація, громада, країна, а також

пристосування до цих змін. Стратегічне управління характеризує не тільки основний шлях розвитку системи, а й дозволяє модифікувати його або за необхідності коригувати напрям, враховуючи зміни середовища.

Стратегія є перш за все раціональним зв'язком між цілями і засобами. Як пояснює американський міжнародник Джон Льюїс Джеддіс, “під стратегією розуміється процес, за допомогою якого цілі зв'язуються із засобами, наміри з можливостями, завдання з ресурсами” (Gaddis, 2019, с.28). Думати чи діяти стратегічно означає спробувати вибудувати кореляцію між цілями і ресурсами, які є в розпорядженні через формулу ціни / виграшу, коли наявних ресурсів недостатньо для прямого досягнення мети і необхідно вибудувати цілу систему тактичних кроків для збільшення потенційних ресурсів. Тому сучасне уявлення про стратегію пов'язано з аналізом, оцінкою, плануванням, моделюванням і забезпеченням діяльності держави або корпорації. Зазвичай стратегія розробляється на тривалий період часу, рідко змінюється і формулюється в проєктах, програмах, практичних діях і законодавчих ініціативах, які зберігають загальну стратегічну канву.

Стратегія часто трактується як поєднання цілей, шляхів і засобів (ends, ways, means), як стверджує американський дослідник Томас Оуен Мак'юбін, науковий співробітник Інституту досліджень зовнішньої політики. По суті, стратегія описує спосіб використання наявних засобів для досягнення політичних цілей. Організація (держава) розробляє стратегію на основі місії або бачення майбутнього, розуміння місця організації (держави) в цьому майбутньому та оцінки альтернатив, враховуючи обмежені ресурси (Maskubin, 2007, с.111). За Мак'юбіном стратегія має служити трьом цілям. По-перше, пов'язувати цілі з обмеженими засобами, доступними для їх досягнення. По-друге, сприяти проясненню цілей політики, допомагаючи встановити пріоритети на фоні обмежених ресурсів. Нарешті, стратегія концептуалізує ресурси як засіб (means) підтримки політичного курсу. Ресурси не є засобами, доки стратегія не надасть певного розуміння того, як вони будуть організовані та використані (Maskubin, 2007, с.113).

Найпростішим чином, стратегія — це комплексне застосування доступних засобів (політичних/дипломатичних, психологічних, економічних, інформаційних і військових) для досягнення бажаних цілей, національних інтересів. Часто термін “стратегія” спрощується, як, наприклад, за часів Холодної війни використовувався термін “стратегія стримування”, який позначав теорію, розроблену Джорджем Кеннаном, яка лягла в основу радянсько-американських відносин та світової політики у другій половині ХХ століття. Проте в даному випадку стратегія не може бути простим повторним формулюванням мети, такої як стримування радянської загрози. Це ігнорує той факт, що може бути кілька шляхів підходу до досягнення мети. Стратегія — це безліч дій та ретельно поєднаних доступні засоби для досягнення бажаних цілей (Watkins, 2007).

Тертичка рекомендує розуміти стратегію як механізм державного управління. “Стратегію можна визначити як цілісний взаємопов’язаний комплекс напрямів діяльності, цілей, засобів і методів їх досягнення, які встановлені на певний відрізок часу і переглядаються” (Тертичка, 2017, с.40). Він також зазначає, що стратегія відображає цільовий контекст і зміст способу досягнення мети, переходить від одного етапу до іншого, від досягнення однієї проміжної мети до іншої, аж до фінальної мети — у “загальній формі” (абстрактно, а не конкретно). Це дає змогу враховувати умови, що виникають на шляху, і надавати нормативним уявленням про напрям, потрібну рухливість, гнучкість, конкретизацію, не порушуючи вимог загальних рамок (Тертичка, 2017. с.45).

Інший український дослідник Георгій Почепцов розглядає стратегію як структурування майбутнього (Почепцов, 2004, с.5). В той же час, як зазначає український дослідник Петро Мироненко, політична стратегія виступає одним із чинників оптимізації функціонування системи державного управління, дозволяючи внести елементи визначеності щодо майбутнього перебігу внутрішньодержавних політичних процесів, надаючи достатній обсяг знань та альтернатив для того, щоб здійснювати керований вплив на політичні процеси, події та явища, забезпечуючи легітимацію політико-

владної діяльності як засіб подолання політичної нестабільності (Мироненко, 2016, с.31).

Міністерство оборони США визначає стратегію як “розважливу ідею або набір ідей для синхронізованого та інтегрованого використання інструментів влади для досягнення національних та/або багатонаціональних цілей”³. Габріель Марселла та Стівен Фойт вважають це визначення “бюрократично привабливим, політкоректним, але некорисним” (Marcella, Stephen, 2010, с.60). Роберт Кеннеді заперечує доцільність використання терміну “синхронізований”, який може навести на думку, що наявні засоби реалізації стратегії мають використовуватися синхронно або одночасно. Однак, залежно від обставин, деякі інструменти можуть використовуватися одночасно, а інші — послідовно, як у плані гри майже в будь-якому виді спорту (Kennedy, 2010, с.17).

Стратегію можна розглядати і як певну кодифікацію масиву нормативно-правових актів у сфері зовнішньої політики, і як розробку нових підходів та інструментарію з огляду на геополітичні реалії.

Виходячи з наведеного, зовнішньополітичну стратегію слід розуміти як поєднання концептуальних засад і практичних дій держави, спрямованих на забезпечення національних інтересів. Тобто зовнішньополітична стратегія держави являє собою систему концептуальних підходів, що визначає життєво важливі національні інтереси держави та засоби їх забезпечення шляхом взаємодії з навколишнім світом. Стратегія спрямована на визначення пріоритетів, проте разом з тим дозволяє побачити не тільки мету, але й раціональні шляхи її досягнення, дозволяючи реалізовувати ключові інтереси в умовах відсутності тих чи інших ресурсів. Це зумовлено тим, що стратегія передбачає кореляцію між цілями і ресурсами, які є в розпорядженні осіб, які приймають рішення, через формулу ціни/виграшу, коли наявних ресурсів недостатньо для прямого досягнення мети і необхідно вибудувати цілу систему тактичних кроків для збільшення потенційних ресурсів. Тому

---

³ *Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms*, Washington, DC: Joint Chiefs of Staff, April 12, 2001, as amended through October 17, 2008, p. 525.

сучасне уявлення про стратегію пов'язано з аналізом, оцінкою, плануванням, моделюванням і забезпеченням діяльності держави. Зазвичай стратегія розробляється на тривалий період часу, рідко змінюється і формулюється в проєктах, програмах, практичних діях і законодавчих ініціативах, які зберігають загальну стратегічну канву.

Стратегія зовнішньої політики регулює застосування державними органами всіх засобів зовнішньої політики (дипломатичних, військових тощо), визначає ієрархію зовнішньополітичних цілей держави, а також виступає основою для розробки комплексних програм дій державних органів, спрямованих на досягнення визначених цілей.

Зовнішньополітична стратегія втілюється не тільки всіма засобами зовнішньої політики (дипломатія, економічні зв'язки, розвідка, військова сила, культурний вплив тощо), а й шляхом підтримки її внутрішньонаціональними заходами, що за певних обставин відіграють навіть більшу роль, ніж міжнародна діяльність. Наприклад, економічний розвиток є ключовим елементом зовнішньополітичної стратегії. Зокрема, створення сприятливого інвестиційного клімату та розвиток експортного потенціалу можуть сприяти залученню іноземних інвесторів та розвитку торгових відносин з іншими країнами. Врешті-решт, однією з основних цілей зовнішньої політики будь-якої держави є збільшення добробуту населення та примноження багатства.

Серед основних характеристик зовнішньополітичної стратегії можна назвати довгостроковість, глокалізм та композитність.

У класичному розумінні довгостроковість (довгострокова перспектива) визначається часовими проміжками, наприклад, 5-10 років і більше. Безумовно, кардинальні зміни, що відбуваються у світовій політиці більшою мірою мають не випадковий характер, а продиктовані множинністю стратегічних факторів, що формують ті чи інші тренди різної тривалості, рівня та масштабу. Внаслідок цього зовнішньополітична стратегія повинна розроблятися з урахуванням існуючих макротрендів глобальної політики, враховуючи їхній ймовірний розвиток та наслідки.

Разом з тим, враховуючи мінливий і непередбачуваний характер сучасної системи міжнародних відносин, довгостроковість не має бути однозначною характеристикою зовнішньополітичної стратегії. Ефективність і “живучість” стратегії передбачає її пластичність та адаптивність під непередбачувані зміни стратегічного середовища. Незважаючи на обширний асортимент інструментів, доступних фахівцям у сфері стратегування, однозначно передбачити появу “чорних лебедів” та їх наслідки на світовий порядок часто неможливо. Це своєю чергою зумовлює необхідність формування зовнішньополітичної стратегії не тільки як проактивної, але й реактивної. Особливістю політичної стратегії за сучасних умов, надто у кризових ситуаціях, є те, що вона має бути спрямована саме на агресивне зовнішнє середовище, адекватну реакцію на виклики та ризики глобалізації (Мироненко, 2016, с.30). Портер, зокрема, зазначає, що стратегія — це спосіб реакції на зовнішні можливості й загрози (Porter, 1985, с.154). Таким чином, зовнішньополітична стратегія покликана сформулювати відповіді на потенційні виклики та загрози.

Глокалізм зовнішньополітичної стратегії держави передбачає поєднання глобальних і локальних інтересів та орієнтацій. Ця характеристика зумовлює композитність або багатокomпонентність зовнішньополітичної стратегії. Глокалізм охоплює великі та різні за характером регіональні макроструктури, а також різні міжрегіональні відносини та, крім того, внутрішню структуру кожної окремої регіонального утворення, включаючи держави різних типів, а також регіональні мікроструктури усередині цих держав.

Відтак, зовнішньополітична стратегія дозволяє створити порядок із хаосу, що має на меті допомогти керівництву держави знайти стабільність в умовах крихкого та мінливого стратегічного середовища.

Роберт Кеннеді пропонує наступні етапи розробки стратегії: (1) визначення ситуації, (2) деталізація проблем і цілей, інтересів і цілей основного антагоніста(ів)/конкурента(ів) та інших важливих гравців, (3) визначення та аналіз витрат, ризиків та ймовірність успіху, (4) вибір варіантів

та аналіз альтернатив, (5) повторна оптимізація з урахуванням змін зовнішнього середовища, (6) оцінка варіанту з точки зору його успіху для досягнення бажаних результатів, (7) модифікація або заміна варіанту.

Першим кроком у розробці правильної стратегії є деталізація ситуації. Цей етап передбачає формулювання чистих фактів, ціннісно-нейтральних фактів.

Далі слідує ідентифікація викликів, загроз, проблем. Що саме викликає занепокоєння та побоювання? Роберт Кеннеді зауважує, що на цьому етапі важливо уникати повторення фактів, як це відбувається на першому етапі, наприклад, країна X вторглася в країну Y. Питання, чому це має хвилювати? При цьому важливо не перебільшувати і не применшувати небезпеку, яку потенційно становить та чи інша ситуація. Перебільшення потенційних небезпек частіше за все перешкоджає, аніж розширює перспективи розробки ефективної стратегії, оскільки страх перемагає раціональність (Kennedy, 2010, с.27). Якщо ситуація, що розвивається, викликає багато занепокоєнь, як це найчастіше буває, занепокоєння повинні бути розподілені за рівнем пріоритетності. Наприклад, якщо така країна, як Іран, прагне отримати технології нібито для виробництва атомної енергії, у США можуть бути стурбовані тим, що ці матеріали можуть бути використані у виробництві ядерної зброї або тим, що така зброя, якщо вона буде розроблена, може порушити баланс сил у регіоні, в якому розташована країна, підірвати інтереси США, союзників і призвести до подальшого перешкоджання зусиллям щодо підтримки режиму нерозповсюдження або ж призвести до поширення таких технологій серед терористичних груп. Крім того, США цілком можуть бути стурбовані тим, що така зброя може бути використана проти однієї чи кількох дружніх країн у регіоні, або може призвести до превентивного нападу однієї з ворожих країн і подальшої ескалації ситуації в регіоні, що зрештою змусить Сполучені Штати розпочати військові дії з супутніми втратами і потенційними регіональними та глобальними політичними та економічними наслідками. Крім того, будь-яка бездіяльність з боку США може бути сприйнята як слабкість. Країни в регіоні можуть

почати поважати Іран, і/або інші країни, які покладаються на безпекові гарантії, надані Сполученими Штатами, можуть втратити довіру до цих гарантій. Усі ці проблеми не є рівнозначними і мають бути розподілені в ієрархії пріоритетів. Визначення пріоритетів перед наданням рекомендацій особам, які приймають рішення, дає розробнику стратегії змогу проаналізувати та оцінити варіанти розв'язання існуючої проблеми через призму наявних ресурсів задля того аби вирішити найбільш критичні моменти (Kennedy, 2010. с.29).

Після того, як проблеми визначені та розподілені пріоритети, наступним етапом є визначення коротко-, середньо- та довгострокові цілі на національному, регіональному та глобальному рівнях. Формулювання цілей на національному рівні вимагає, щоб на перший погляд не пов'язані регіональні та глобальні цілі також були окреслені. У сучасному глобалізованому світі кризи рідко відбуваються ізольовано, і події в одній частині світу часто впливають у тій чи іншій мірі на розвиток ситуації в інших регіонах. Майже кожна криза дає можливість залежно від обраного варіанту стратегії сприяти або навпаки перешкоджати досягненню більш широких та значних цілей. Чітке розуміння таких ширших цілей дозволило б стратегам, які шукають рішення, скажімо, іранської дилеми, зазначеної вище, оцінити варіанти політики з точки зору їх впливу на такі ширші цілі. Як і проблеми, цілі також мають бути пріоритетними. Нездатність пріоритезувати може зрештою призвести до вибору такого варіанту стратегії, який, незважаючи на успішне фінальне вирішення поточної проблеми, поставить під загрозу досягнення більш пріоритетних регіональних та глобальних цілей.

Розуміння цілей і проблем головного(их) антагоніста(ів), а також інших головних гравців має першочергове значення при розробці будь-якого плану гри, яким Роберт Кеннеді позначає стратегію. Необхідні глибокі знання таких факторів, як історія країни, культура, минулі дії та стратегії керівництва, а також бюрократичні, інституційні та політичні особливості, які можуть вплинути на процес прийняття рішень у країні. Це доводить значущість

стратегічної культури у процесі стратегування. Макнамара визначив одну з головних причин невдалої стратегії США щодо В'єтнаму у 60-ті та 70-ті роки, зазначивши, що оцінки Пентагону, RAND Corporation, Державного департаменту та навіть аналіз співробітників Управління стратегічних служб, які працювали у Сайгон (нині Хошимін), відображали незнання історії, культури та політики країни, а також специфіку лідерського стилю, про що йдеться також і у вже згаданій роботі Макса Гастінгса (Hastings, 2018, с.322).

Наступним кроком у процесі розробки стратегії є ідентифікація та аналіз опцій/альтернативних варіантів стратегії досягнення цілей, а також аналіз витрат і ризиків, пов'язаних з кожним варіантом або групою варіантів стратегій. Такі інструменти зазвичай поділяються на такі категорії, як політичні/дипломатичні, інформаційні, економічні, психологічні та військові. Варіанти можуть включати використання двох або більше інструментів одночасно чи послідовно, взаємопов'язаність/взаємозалежність одного інструменту від іншого. Таким чином, остаточно обраний(і) варіант(и) стратегії має не тільки пом'якшити занепокоєння держави та досягти цілей в межах прийнятних витрат і ризиків.

Вибір варіанту є завершальним етапом процесу побудови стратегії. Кожен багатогранний варіант, який був раціонально розроблений з точки зору витрат і ризиків, піддається ретельному розгляду стратега з точки зору ймовірності усунення занепокоєнь і досягнення цілей. Саме на цьому етапі значну роль може зіграти інтуїція, як стверджує Роберт Кеннеді. Інтуїція — це не здогад, а “сила або здатність отримувати пряме знання чи пізнання без очевидного раціонального мислення та висновку” (Kennedy, 2010, с.38). Це інсайт, розуміння, яке виникає на основі попередніх знань і досвіду.

Успіх стратегії залежить від здатності гнучко реагувати на зміни та застосовувати альтернативні стратегії, якщо обраний варіант не виправдає розрахунків. Якщо перефразувати французького генерала П'єра-Жозефа де Бурсе: план гри повинен мати кілька розгалужень/напрямоків. Слід прорахувати можливі дії з урахуванням перешкод, які треба буде подолати у

випадку їх виникнення, або переваг, що виникнуть в результаті успіху того чи іншого напрямку (de Bourcet, 1888).

Стратегування ніколи не закінчується реалізацією обраного варіанту стратегії. Вибір тієї чи іншої опції вимагатиме подальшої оптимізації у світлі змін, а потім оцінки з точки зору успіху в контексті вирішення проблем та досягнення коротко-, середньо- та довгострокових цілей.

У політичній науці існує також поняття “велика стратегія” (*англ.* grand strategy) як найвищий рівень зовнішньої та безпекової політики у вигляді комплексного бачення критичних інтересів держави і способів їх ефективного просування.

В основі концепту великої стратегії або гранд-стратегії лежить поєднання цілей і засобів. Велика стратегія встановлює пріоритети, пояснює, чому пріоритети розподілені саме таким чином, і відповідно розподіляє наявні ресурси. Тобто у теорії велика стратегія впорядковує використання дипломатичної, військової й економічної сили відповідно до необхідності їх застосування для досягнення конкретних національних інтересів чи виконанні особливих завдань на міжнародній арені (Міненкова, 2019, с.177).

Поняття “grand strategy” прийшло в політичну науку з військової сфери, але майже за двісті років свого існування термін суттєво еволюціонував. Британський політолог Лукас Мілевський поділяє дослідження еволюції феномену великої стратегії на дві частини. Перша з них стосується періоду виникнення самого терміна та його розвитку до часів “холодної війни” (Milevski, 2016, с.48).

Зародження ідеї гранд-стратегії пов’язане з Наполеонівськими війнами, головним теоретиком яких був Карл фон Клаузевіц. Не використовуючи термін “велика стратегія”, Клаузевіц фактично визначив її сферу дії як найвищий рівень прийняття політичних рішень. Його визначення стратегії наводиться у протиставленні її тактиці: “Тактика є вченням про використання збройних сил у бою, тоді як стратегія — вчення про використання боїв у цілях війни” (von Clausewitz, 2008, с.33). Таким чином, велика стратегія була

покликана слугувати політичним цілям, факторам, які надавали сенсу збройній боротьбі.

Наступним етапом розвитку поняття Лукас Мілевський визначає період появи і становлення Британської школи стратегічної думки, основні ідеї якої були запозичені з теорії військово-морської стратегії.

Одним із основоположників цієї школи став американський військово-морський теоретик та історик, контр-адмірал Альфред Тайер Мехен. На його думку, на рівні великої стратегії державам із відповідними передумовами (географічними, кліматичними, соціально-політичними) морську владу (головним чином, військово-морські сили) слід розглядати як ключ до процвітання. Мехен вважав, що військово-морські сили покликані захищати і розширювати комерційну діяльність, щоб скористатися глобальним економічним можливостями. У свою чергу, комерційну діяльність він розглядав як географічно позиційовану життєву силу держав (Mahān, 1987, с.25-26).

Для британського воєнного історика Джуліана Корбетта військово-морська могутність відкривала важливі шляхи забезпечення перемоги у великих війнах. Військово-морські сили, зазвичай, є тими ресурсами, яких не вистачає континентальним державам. Саме ці ресурси дають можливість довести до загострення чи звести нанівець війну як на суші, так і на морі. Синергія суші та моря, на думку Корбетта, надавала Великій Британії більш широкий стратегічний кругозір та урізноманітнювала ресурсну базу у війнах проти континентальних держав. Море дає змогу Великій Британії (і за певних умов США) використовувати периферію для впливу на хід війни на суші для досягнення економічно ефективного миру. Важливість ідей Корбетта полягає у виокремленні дихотомії “великої стратегії” (“major strategy”) і “малої стратегії” (“minor strategy”), а також теоретичному обґрунтуванні твердження, що саме стратегія задіює всі наявні у держави ресурси (військові, економічні, політичні й дипломатичні) для досягнення перемоги у воєнному конфлікті (Corbett, 1911).

Серед учених, котрі активізували вивчення феномену великої стратегії і тим самим заклали підвалини його сучасного розуміння, є представники як західноєвропейської, так і американської шкіл стратегічної думки: Баррі Позен (Posen, 2014), Едвард Лютвак (Luttwak, 1976, 1983), Пол Кеннеді (Kennedy, 1992), Джон Льюїс Геддіс (Gaddis, 2019) та ін. Спираючись на результати їхніх досліджень, більшість сучасних дослідників розглядають grand strategy як найвищий рівень зовнішньої та безпекової політики, що становить комплексне бачення критичних інтересів держави і способів їх ефективного просування (Міненкова, 2019, с.181). Іншими словами, велика стратегія стосується ролі держави та її становища в світі (Laune, 2006, с.13). Відповідно, з'ясування й аналіз великої стратегій провідних політичних акторів є не лише важливим для розуміння поточного і передбачення майбутнього світового порядку, а й для адекватного реагування на зміни і виклики міжнародного середовища.

Важливо відрізнити “зовнішньополітичну стратегію” та “зовнішньополітичну доктрину”.

Не існує єдиного визначення терміну “доктрина”. Найчастіше в наукових доктринах трактується як:

- вчення, наукова чи філософська теорія, система, керівний теоретичний чи політичний принцип;
- цілісна сукупність принципів, що використовуються як основа програми дій;
- система принципів, цілей та завдань політики держави у певній галузі;
- декларація, що містить систему поглядів та положень про напрям діяльності, її способи та засоби.

Доктрину можна розглядати як систему поглядів (ідей) еліти про певну сферу діяльності (в даному випадку, про зовнішню політику) та виступаючих складовою національної ідеології. Офіційні доктрини мають статус правового акта і є обов'язковими до виконання. Таким чином, офіційні доктрини мають властивості регулятивності та прогностичності.

Зовнішньополітичну доктрину можна термінологізувати як офіційно прийняту державою систему політико-ідеологічних поглядів на характер зовнішньополітичної діяльності. Зовнішньополітичні доктрини, маючи догматичний та декларативний характер, покликані визначати ключові принципи діяльності держави у міжнародних справах.

В якості прикладу національної доктрини можна навести доктрину Монро — декларацію принципів зовнішньої політики США, проголошену 2 грудня 1823 року в щорічному посланні президента США Джеймса Монро до Конгресу США. В цій доктрині було закріплено незалежність США від європейських урядів (від “Старого світу”), було сформульовано існування двох політичних сфер (two spheres), визначено принцип невтручання (non-intervention) США в європейські конфлікти, запропоновано припинення всіх колоніальних кампаній в західній півкулі (non-colonization).

Визначною рисою доктрини було проголошення того, що спроби подальшої колонізації або втручання у внутрішні справи держав, розташованих на обох Американських континентах, розглядатимуться США як акт агресії безпосередньо проти США та призведуть до військового втручання з їхнього боку. В той самий час доктрина містила положення про те, що США не втручатимуться у внутрішні справи існуючих колоній або європейських країн.

В той як доктрина є концептуальним документом, стратегія — методологічно-інструментальним, який включає цілі, завдання, пріоритети зовнішньої політики, а також засоби та ресурси її впровадження.

Стратегія повинна містити проєкт шляху (траєкторії) переходу з вихідної точки до цільової точки. У цьому проєкті шляху або дорожня карта може містити кілька траєкторій руху. До стратегії повинні також входити обґрунтування та докази необхідності та достатності вибору саме цього шляху з усіх можливих та доступних шляхів.

III. АНАЛІЗ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НА СТРАТЕГІЧНОМУ РІВНІ

Один із найважливіших аспектів управління зовнішньою політикою полягає в аналізі та прогнозуванні подій та тенденцій на світовій арені на стратегічному рівні. Стратегічний аналіз дозволяє державі адаптувати свою політику до глобальних змін, визначити ключові напрями дії та вибрати найбільш ефективні шляхи досягнення своїх цілей. Сутність аналізу та прогнозування зовнішньої політики полягає в систематичному вивченні і оцінці зовнішніх відносин держави з іншими суб'єктами міжнародних відносин та в розробці передбачень щодо можливих майбутніх подій і розвитку ситуації на міжнародній арені. Значущість аналізу та прогнозування зовнішньої політики для розробки стратегії держави надзвичайно важлива в контексті забезпечення національних інтересів, оскільки аналіз та прогнозування допомагають державі ідентифікувати свої національні інтереси та розробити стратегії для їх захисту та досягнення. Більш того, шляхом аналізу міжнародного середовища можна заздалегідь визначити потенційні загрози і можливості для держави, що дозволяє планувати відповідні заходи. Також варто зазначити, що процес аналізу та прогнозування є основою для формування стратегії зовнішньої політики, оскільки допомагає визначити пріоритети, цілі та засоби для досягнення конкретних завдань. Аналіз та прогнозування дозволяють уникнути надмірного ризику та незрозумілих наслідків, що сприяє підвищенню ефективності зовнішньополітичних рішень.

3.1 АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЙ

Аналітичне забезпечення зовнішньої політики та прийняття зовнішньополітичних рішень є важливою складовою у функціонуванні

сучасних держав та міжнародних організацій. Взаємодія на світовій арені потребує поінформованих та обґрунтованих рішень, що робить аналітичне забезпечення невід'ємною частиною зовнішньополітичного процесу.

По-перше, аналітика зовнішньої політики дозволяє державам та організаціям систематично аналізувати світове політичне та економічне оточення. Цей аналіз включає оцінку внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на зовнішню політику. Він забезпечує базу для стратегічного планування та прийняття рішень у галузі міжнародних відносин.

По-друге, аналітичне забезпечення дозволяє оцінювати ризики та можливості, пов'язані з різними зовнішньополітичними рішеннями. Це дозволяє країнам та організаціям уникати небажаних наслідків та максимізувати вигоду від своїх дій на світовій арені.

По-третє, аналітика зовнішньої політики сприяє зміцненню дипломатичних відносин, оскільки обґрунтовані аргументи та фактичні дані дозволяють країнам та організаціям вести діалог та переговори на більш конструктивній основі. Це сприяє зменшенню конфліктів та вирішенню міжнародних проблем.

Відтак, аналітичне забезпечення зовнішньої політики та прийняття зовнішньополітичних рішень є критично важливим елементом успішного функціонування сучасних держав та міжнародних організацій. Воно забезпечує інформовані, обґрунтовані та стратегічні рішення, сприяючи безпеці та процвітанню на глобальній арені.

Окрім цього, можна відзначити ефективне управління ресурсами, оскільки аналітика допомагає оптимізувати розподіл ресурсів та фінансів у сфері зовнішньої політики. Це дозволяє країнам та організаціям максимізувати свої можливості для досягнення стратегічних цілей та забезпечує економічну ефективність використання обмежених ресурсів.

Водночас обґрунтовані аналітичні дані та аргументи сприяють збереженню та зміцненню репутації країни чи організації на світовій арені. Це особливо важливо у сучасному інформаційному суспільстві, де публічна думка та образ країни відіграють значну роль у міжнародних відносинах.

Також важливим чинником є підвищення міжнародного впливу, оскільки аналітично обґрунтовані дипломатичні дії та рішення допомагають країнам та організаціям зміцнювати свою позицію та вплив у світовій політиці. Це сприяє розвитку стратегічних союзів та партнерств, а також забезпечує успішніше лобювання своїх інтересів на світовій арені.

Ці аргументи наголошують на ролі аналітичного забезпечення зовнішньої політики як ключового інструменту для досягнення національних та міжнародних цілей та для забезпечення ефективної діяльності на світовій арені.

Вкрай важливо відзначити, що процес формування нового світопорядку, що протікає в даний час, супроводжується наростанням рівня транскордонних загроз безпеці суверенних держав і всієї світової спільноти. Ці загрози та виклики набули настільки сильного та системного характеру, що створюють реальну небезпеку для сучасної цивілізації. До таких загроз належать: поширення зброї масового знищення, міжнародний тероризм, наркоторгівля, організована злочинність, дефіцит ресурсів та продовольства, незаконна міграція, зміна клімату та багато іншого. У міру посилення та поглиблення інтеграційного процесу сучасні міжнародні відносини дедалі більше характеризуються складною диференціацією, структурою та щільністю. Саме тому сучасна зовнішня політика неможлива без аналітичної підтримки.

Аналітика зовнішньої політики є критично важливим інструментом для попередження загроз, ризиків і кризових ситуацій на світовій арені. У сучасному геополітичному контексті зовнішньополітичні рішення країн та міжнародних організацій стикаються з безліччю змінних, невизначеності та динаміки, що наголошує на необхідності систематичного та інтелектуально обґрунтованого аналізу.

Аналітика дозволяє виявити потенційні загрози та ризики, які можуть виникнути внаслідок різних зовнішньополітичних дій. Цей аналіз включає оцінку геополітичних тенденцій, економічних факторів, соціокультурних особливостей і динаміки міжнародних відносин. Такий систематичний підхід

допомагає ідентифікувати потенційні точки конфлікту та пом'якшити їх вплив.

Більше того, аналітичне забезпечення сприяє адекватному реагуванню на кризові ситуації, застерігаючи від них та розробляючи стратегії для їх вирішення. Наявність інформованих аналітичних даних та сценаріїв дозволяє країнам та організаціям готуватися до потенційних криз, вживати ефективних заходів щодо їх запобігання та зниження негативних наслідків.

Таким чином, аналітика зовнішньої політики не тільки сприяє передбаченню загроз, ризиків та криз, але також надає інструментарій для розробки та реалізації проактивних стратегій зовнішньої політики, спрямованих на забезпечення національної та міжнародної безпеки та стабільності.

Експертно-аналітична підтримка зовнішньополітичних рішень — складна, багаторівнева система з великою кількістю учасників та різнохарактерними зв'язками між ними. Експертно-аналітичне забезпечення органів влади може бути внутрішнім та зовнішнім. Вибудовування внутрішньої роботи відноситься до галузі державного управління; у той час як зовнішня експертиза та аналітика — результат відносин із сторонніми установами, організаціями та приватними особами. Така діяльність об'єктивно складніша — як через структурно-організаційні питання, так і через особливості зовнішньополітичного процесу, зокрема, обмежень на поширення інформації поза коло його безпосередніх учасників. Проте, обмежуватися та замикатися виключно на внутрішньовідомчій експертизі та аналітиці недоцільно та неефективно, оскільки залучення сторонніх аналітичних мозкових центрів та професійних експертів допомагає сформувати об'єктивне бачення складних зовнішньополітичних ситуацій та процесів. Взаємодія учасників здійснюється за всіма можливими варіантами - вертикальним, горизонтальним та мережним. Відповідно, зв'язки елементів можуть виявлятися у вигляді адміністративно-директивних вказівок нормативно-правового та договірною регулювання (наприклад, щодо колективу експертів для виконання ними посадових обов'язків або в рамках

договорів цивільно-правового характеру), неформальних домовленостей, приватної ініціативи. Важливим чинником функціонування та пріоритетності think tanks є присутність представників цих центрів у складі консультативних органів при державних структурах. Таким чином вони беруть участь в політичному житті країни та є прямими учасниками міжнародної політики. Наявність неурядових аналітичних центрів, на думку Діксона “є одним з базових елементів національного експертного товариства і важливим показником ефективності держави в цілому” (Dickson, 1971, с.31).

Експертна оцінка, зроблена особою, яка виконує функції радника чи консультанта (так звана індивідуальна експертна оцінка), є традиційною формою аналізу та прогнозу міжнародної обстановки. Роль такого радника у зовнішньополітичному курсі країни є надзвичайно великою. Як приклад, можна назвати посаду радника з національної безпеки США, який призначається президентом Сполучених Штатів без затвердження Сенатом США. Ця посада фактично не пов’язана ні з бюрократичною структурою Держдепартаменту, ні з Міністерством оборони, тому радник має можливість щодо незалежної від них діяльності. При цьому слід зазначити, що від адміністрації до адміністрації роль та вплив радника з національної безпеки можуть зазнавати певних змін.

Однак у світовій практиці більшого поширення має робота експертно-аналітичних груп. Можна виділити такі експертні групи, які безпосередньо беруть участь у виробленні зовнішньополітичних рішень на державному рівні:

А) державні органи — органи, аналогічні Раді Безпеки в США, існують у багатьох країнах і виконують важливі функції в галузі національної та міжнародної безпеки. Роль таких органів може змінюватись в залежності від конкретних політичних систем і завдань, але загалом вони виконують такі функції:

Функція прийняття рішень: державні органи, аналогічні Раді Безпеки, приймають важливі рішення щодо національної та міжнародної безпеки.

Вони розробляють політику та стратегії в галузі оборони, зовнішньої політики та інших питань, пов'язаних із безпекою.

Координація дій: ці органи є майданчиком для координації дій різних органів влади та відомств, що працюють у сфері безпеки. Вони допомагають забезпечити узгодженість та співпрацю між різними структурами, щоб ефективно реагувати на загрози та кризи.

Робота з розвідувальними даними: державні органи безпеки часто працюють із розвідувальними даними та аналізом інформації про безпеку. Це дозволяє їм оцінювати ризики та загрози, а також розробляти стратегії та політику на основі обґрунтованих даних.

Кризове управління: у разі виникнення кризових ситуацій, таких як терористичні атаки, збройні конфлікти або природні лиха, ці органи беруть участь у координації дій уряду та розробляють заходи щодо управління кризою.

Представництво на міжнародній арені: у разі міжнародних відносин ці органи виступають від імені країни або держави, беруть участь у міжнародних переговорах, мультилатеральних організаціях і впливають на зовнішню політику.

У багатьох країнах також існують національні аналоги, як, наприклад, Рада Безпеки та Оборони в Україні або Національна Рада безпеки та оборони у Франції. Ці органи адаптуються до конкретних потреб і політичних систем країни, але загалом виконують аналогічні функції у сфері безпеки.

В) Міністерство закордонних справ відіграє ключову роль в аналітичному забезпеченні зовнішньої політики держави, надаючи аналітичні дані, оцінки та рекомендації, які забезпечують поінформованість та ефективність процесу ухвалення зовнішньополітичних рішень. Роль цього міністерства в аналітичному забезпеченні зовнішньої політики можна охарактеризувати так:

Збір та аналіз інформації: міністерство закордонних справ активно займається збором інформації про світові події, міжнародні відносини та геополітичні тренди. Це включає моніторинг новин, аналіз дипломатичних

каналів та обмін інформацією з посольствами та консульськими установами в інших країнах.

Оцінка ризиків та загроз: міністерство проводить аналіз для визначення потенційних ризиків та загроз, які можуть виникнути внаслідок певних зовнішньополітичних рішень. Це включає оцінку геополітичних конфліктів, економічних факторів, соціокультурних особливостей і багатьох інших аспектів.

Розробка та рекомендації політики: на основі аналітичних даних, міністерство розробляє рекомендації та стратегії для формулювання та реалізації зовнішньої політики. Ці рекомендації можуть стосуватися різних аспектів, включаючи дипломатичні переговори, міжнародні угоди та реакцію на світові події.

Підтримка дипломатичних зусиль: міністерство надає інформацію та аналітичну підтримку дипломатичним зусиллям країни на світовій арені. Це включає підготовку дипломатичних кабінетів та делегацій, аналіз переговорних позицій та надання аргументів для захисту інтересів держави.

Підтримка діалогу та співробітництва: міністерство закордонних справ сприяє підтримці діалогу та співробітництва з іншими країнами, міжнародними організаціями та неурядовими структурами. Аналітичні дані та рекомендації допомагають будувати взаємовигідні відносини та вирішувати світові проблеми.

У результаті міністерство закордонних справ є невід'ємною частиною процесу формування та реалізації зовнішньої політики держави. Його аналітичне забезпечення сприяє прийняттю поінформованих рішень, забезпеченню національних інтересів та участі у міжнародних справах, сприяючи миру та стабільності на світовій арені.

С) Ще однією ланкою в аналітичному забезпеченні зовнішньополітичних рішень є структури зовнішньої розвідки, які, за великим рахунком, реалізують ті ж функції, що й міністерство закордонних справ, проте іншими методами. У тому числі й збирання та аналіз інформації, оцінка ризиків та загроз, а також прогнозування подій — на основі аналізу

розвідувальних даних, зовнішня розвідка допомагає уряду прогнозувати можливі сценарії розвитку подій. Це дозволяє більш ефективно планувати зовнішню політику і реагувати на обставини, що змінюються.

D) громадські експертні, дискусійні групи такі як Ялтинська Європейська Стратегія (YES), Raisina Dialogue грають важливу роль у формуванні та розробці зовнішньої політики держави, адже покликані сприяти більш об'єктивному та збалансованому процесу прийняття рішень, забезпечуючи “фільтрацію” думок. Громадські експертні та дискусійні групи мають значення як для суспільства, так і для осіб, які приймають рішення оскільки запроваджують експертний аналіз, адже зазвичай складаються з висококваліфікованих фахівців та досвідчених аналітиків у галузі міжнародних відносин. Фахівці можуть надати об'єктивний та глибокий аналіз глобальних проблем, тенденцій і потенційних загроз, що допомагає уряду у формулюванні національних стратегій. Окрім цього, експертні та дискусійні групи забезпечують платформу для відкритої дискусії та обговорення класних інтересів та глобальних проблем. Це допомагає різним стейкхолдерам висловлювати свої думки, обмінюватися ідеями та розвивати стратегічне мислення. Важливо, що громадські експертні, дискусійні групи передбачають залучення різних поглядів, оскільки експерти, які беруть участь у такого роду заходах мають різні політичні, економічні погляди, культурний бекграунд. Це сприяє розширенню горизонтів і розгляду різних точок зору, що може призвести до більш інформованих та збалансованих рішень. Врешті - рекомендації, які формулюються громадськими експертами, можуть вплинути на рішення влади та формулювання зовнішньої політики. Це може підсилити раціональність та обґрунтованість прийнятих рішень.

E) наукові експертні колективи та аналітичні центри.

Тематиці мозкових центрів присвячено багато робіт закордонних і вітчизняних науковців. Провідними іноземними дослідниками цієї проблематики є Пол Діксон (Dickson, 1971), Джеймс МакГанн (McGann, 2010), Ендрю Річ (Rich, 2005), Кент Уівер (Weaver, 1989), Річард Хаас (Haass,

2002). Також, багато українських дослідників-аналітиків та вчених, таких як Оксана Маєвська (Маєвська, 2017), Андрій Лучик (Лучик, 2013).

Пол Діксон у роботі “Think Tanks”, виданій ще в 1971 році, фабриками думки називає публічні інститути, які здійснюють консультування з корпоративних та державних контрактів, як правило, з питань оцінки наслідків соціально-економічних у прийнятті політичних рішень та політичного виробництва. Ендрю Річ, професор університету Wake Forest (США) визначає фабрики думки як незалежні, некомерційні політичні організації, які не ґрунтуються на інтересах лобістських груп, які виробляють положення та експертизу, спрямовану на надання впливу на процес вироблення політичного рішення (Weaver, 1989, с.18).

Аналітичні центри є важливим інструментом у сфері прийняття зовнішньополітичних рішень і відіграють значну роль у формуванні національних та міжнародних стратегій. Їх функції та діяльність знаходять широке застосування у контексті державного та міжнародного управління, а також у роботі міжнародних організацій.

Основою співробітництва фабрик думок та органів влади є спільність їх мети — забезпечення прав і свобод громадян, підвищення ефективності державного управління. Результативність співпраці значною мірою залежить від готовності владних структур сприймати альтернативні пропозиції, а також від якості аналітичної продукції неурядових центрів, обґрунтованості їх пропозицій (Шершньова). Ключовим завданням think tanks є дослідження конкретних і нагальних питань, аналіз та аналітика прийнятих рішень та їх виконання, надання прямих рекомендацій задля впливу на процес формування як зовнішньої та внутрішньої політики. Діяльність таких установ потребує максимальної оперативності та рішучої відповіді на сучасні виклики. Вміння знайти підхід до тієї чи іншої ситуації, підлаштуватися під ритм сучасного життя — виступає запорукою їх успішної діяльності та функціонування (Чегорська, Прихненко, 2021. с.79).

Роль аналітичних центрів у контексті зовнішньої політики може бути визначена так:

По-перше, аналітичні центри виконують функцію збору, аналізу та інтерпретації даних про світову політику, міжнародні відносини та глобальні тренди. Це включає моніторинг політичних, економічних, соціокультурних та безпекових подій по всьому світу. Такий аналіз забезпечує основу прийняття інформованих рішень у сфері зовнішньої політики України.

По-друге, аналітичні центри надають оцінки ризиків та сценарії розвитку подій, що дозволяє державам та міжнародним організаціям визначити потенційні загрози та можливості. Ці оцінки дозволяють розробляти стратегії адаптації та запобігання кризам, а також сприяють формуванню більш ефективних методів міжнародної кооперації.

По-третє, аналітичні центри часто надають рекомендації та аналітичні доповіді вищому керівництву, які є основою для прийняття рішень у галузі зовнішньої політики. Ці центри відіграють важливу роль у підтримці діалогу між різними державними структурами та експертами, що сприяє координації дій та виробленню єдиної зовнішньополітичної лінії.

Значимість та вплив цих інститутів на процес формування зовнішньої політики в окремих країнах (зокрема, у США) настільки висока, що їх нерідко називають “інтелектуальним епіцентром процесу політичного планування” та “п’ятою гілкою влади” (McGann, 2010, с.39). Самі експерти центрів, як правило, займаються розробкою та аналізом вузького кола проблем, обмеженого окремим регіоном (Близький Схід, Південно-Східна Азія, Європейський Союз, Євразія тощо), тематичною спрямованістю (демократизація, міжнародний розвиток, конфліктологія, ядерне нерозповсюдження, права людини, питання довкілля), або й тим та іншим.

Потенціал аналітичних центрів полягає у можливості надавати керівним структурам альтернативні варіанти та підходи до реалізації зовнішньої політики країни та стимулювати інтелектуальну дискусію щодо гострих проблем світової політики та актуальних внутрішніх та зовнішніх викликів для держави.

Фабрики думки здатні сильно впливати на політичних діячів. Так, Річард Хаас виділив п’ять різних напрямів, за якими мозкові центри

впливають: вони сприяють виробленню унікальних варіантів політики, надаючи при цьому готовий контингент аналітиків та експертів, здатних працювати в уряді; вони пропонують форуми для обговорень та дискусій на найвищому рівні; займаються просвітницькою діяльністю, забезпечують суспільство інформацією з питань міжнародної політики; допомагають офіційним органам при врегулюванні конфліктів та посередництві (Haas, 2002).

В цілому, аналітичні центри є невід'ємною частиною механізму прийняття зовнішньополітичних рішень. Їхня роль полягає у наданні обґрунтованих даних та аналізу, що дозволяє державам та міжнародним організаціям розробляти та реалізувати стратегії, спрямовані на забезпечення національних інтересів, світової стабільності та кооперації.

Існують як державні аналітичні центри (наприклад, при різних міністерствах або відповідальні безпосередньо перед главою держави), експертні підрозділи відомств та органів влади (такі як Група політичного планування Державного департаменту США або Дослідницька служба Конгресу США), а також незалежні центри, консультативні групи та різноманітні комерційні консалтингові компанії.

Різного роду консультативні органи абсорбують експертні розробки та передають їх особам, які приймають рішення, або безпосередньо, або включаючи в текст вже відомчих аналітичних довідок. Такі підрозділи можуть виконувати як суто посередницьку роль, і проводити власні дослідження. Наприклад, у рамках Державного департаменту США, поряд з Відділом політичного планування, що діє швидше як експертний підрозділ, існує Відділ із зовнішніх досліджень Департаменту досліджень та розвідки Держдепартаменту, покликаний працювати з різними аналітичними центрами та академічними інститутами та залучати їх напрацювання до вирішення державних завдань. Причому сам відділ виконує переважно організаційні функції. Прикладом зворотного підходу є Національна розвідувальна рада, до складу якої входять не лише кар'єрні розвідники, а й експерти-аналітики з недержавних організацій, які залучаються терміном на кілька років. Водночас

він реалізує ініціативу, яка отримала назву “Програма асоціації”. Вона дозволяє залучати додатково позаштатних дослідників. Великі та різноманітні канали співпраці з експертами підтримують ЦРУ та інші розвідувальні структури. Поряд із Державним департаментом та розвідувальною спільнотою послугами зовнішньополітичних експертів активно користуються Рада національної безпеки, Міністерство оборони, Конгрес. Серед інструментів, що дозволяють залучати експертів до вироблення американської зовнішньої політики, досить часто використовується механізм створення консультативних груп з окремих питань при президенті або якомусь відомстві, запрошення аналітиків на слухання до комітетів обох палат Конгресу, проведення конференцій та семінарів, а також державне фінансування окремих дослідницьких проєктів.

Мирослав Беззуб’як справедливо зазначає, що однією з важливих складових національної могутності держави є її аналітичний потенціал (Беззуб’як, 2004, с.231). Під “аналітичною складовою” дослідник розуміє “спроможність національного актора осмислити витoki національної могутності й стан міжнародного середовища задля максимально ефективного застосування першо ї щодо другого”. Відтак, аналітична робота передує реальним заходам зовнішньої політики (Беззуб’як, 2004, с.231).

Історично поняття “потенціал” (лат. *potentia* — сила) спочатку застосовувалось у фізиці на позначення певної кількості енергії, накопиченої системою, яку можна використати в роботі. У тлумачних словниках потенціал розглядається, переважно, з двох боків:

- 1) як засоби, джерела, які є в наявності й можуть використовуватися для досягнення поставленої мети, вирішення конкретного завдання;
- 2) як можливості окремої особи, суспільства, держави загалом у певній сфері.

Інтелектуальний потенціал є важливим і багатоаспектним ресурсом для країни в контексті планування зовнішньої політики та розробки зовнішньополітичних стратегій. Він охоплює знання, досвід, аналітичні

здібності та культурні ресурси, які можуть впливати на успішність та ефективність зовнішніх дій держави.

Аналіз наукової літератури, пов'язаної з проблематикою інтелектуального потенціалу (Антонюк (2015), Базилевич (2015)), свідчить про різноманітність поглядів авторів щодо визначення сутності цього поняття. Як і у випадку категорії “потенціал”, трактування інтелектуального потенціалу здійснюється за трьома підходами: ресурсним, функціональним і результативним. Представники ресурсного підходу розуміють інтелектуальний потенціал як сукупність інтелектуальних ресурсів національної системи: знання, здібності, комп'ютерне забезпечення, інформаційні ресурси та інтелектуальну власність. У функціональному підході науковці трактують інтелектуальний потенціал як інтелектуальні можливості для досягнення певної мети національно-економічної системи. Представники результативного підходу визначають інтелектуальний потенціал як здатність інтелектуальних ресурсів до виконання поставлених завдань.

Теорія інтелектуального капіталу виходить з теорії людського капіталу. Термін “людський капітал” уперше використав Теодор Шульц у 1961 р. (Schultz, 1961), потім його ідеї розвинув Гері Бекер. Обидва згодом стали Нобелівськими лауреатами з економіки.

За Бекером, “людський капітал — це сукупність вроджених здібностей та набутих знань, навичок та мотивацій, ефективне використання яких сприяє збільшенню доходу та інших благ” (Becker, 1994, с.83).

Термін “інтелектуальний капітал” уперше вжив Джон Гелбрейт у листі до Міхала Калецькі в 1969 р., позначивши його як “щось більше, ніж “чистий інтелект” людини, і включає певну інтелектуальну діяльність” (Galbraith, 1973, с.24). Американський дослідник Томас Стюарт визначив інтелектуальний капітал як “інтелектуальний матеріал, що включає знання, досвід, інформацію, інтелектуальну власність і бере участь у створенні цінностей. Це — колективна розумова енергія” (Stewart, 1998, с.18).

Джерелом інтелектуального капіталу є людина (людський капітал), але на відміну людського капіталу, поняття інтелектуального капіталу ширше, яке належить як до окремого індивідууму, до групи людей, і навіть до організації. З розвитком теорії інтелектуального капіталу поступово розширювався і перелік складових капіталу. Якщо спочатку інтелектуальний капітал прирівнювався до “знань, інформації, інтелектуальної власності”, то згодом до нього стали також відносити “здібності, вміння, навички”, “досвід”, “спілкування, корисні відносини”, “освіту, наукову діяльність”, “мотивацію”.

Таким чином, теорія інтелектуального капіталу є концептуальним підходом, який сфокусований на оцінці та максимізації інтелектуальних активів та ресурсів у рамках організації або держави. У контексті планування зовнішньої політики країни інтелектуальний капітал стає важливим інструментом, що сприяє розробці та реалізації стратегій, національних інтересів та зовнішніх відносин. В цілому, інтелектуальний капітал для держави в контексті зовнішньої політики включає знання, ресурси та фахівців, які забезпечують державі можливість аналізу, планування та реалізації своєї зовнішньополітичної стратегії з максимальною ефективністю.

Освіта та підготовка аналітиків в галузі міжнародних відносин та зовнішньої політики представляють собою критичний аспект ефективного функціонування сучасних урядових та аналітичних структур у контексті глобальних відносин. Ця сфера дослідження відіграє важливу роль у підготовці фахівців, здатних аналізувати, розуміти та реагувати на складні виклики, які ставляться перед країнами у світовому масштабі.

У процесі розгляду освіти та підготовки аналітиків у сфері міжнародних відносин та зовнішньої політики слід звернути увагу на кілька ключових аспектів. Перш за все, це оцінка якості освітніх програм та навчальних курсів, що пропонуються у вищих навчальних закладах та інститутах. Важливо, щоб такі програми включали актуальні теми та методи дослідження, відповідали потребам ринку праці, а також забезпечували

розвиток критичного мислення, аналітичних навичок та міжкультурної компетентності.

Другим ключовим аспектом є підготовка аналітиків в реальних умовах. Практичний досвід, стажування та співробітництво з аналітичними центрами та урядовими органами грають важливу роль у формуванні практичних навичок і здатності застосовувати теоретичні знання до реальних ситуацій у сфері міжнародних відносин.

Третім аспектом є розвиток міждисциплінарної спроможності, яка включає здатність аналізувати складні міжнародні питання, враховуючи різні аспекти, такі як політика, економіка, право, безпека, соціокультурні аспекти тощо.

Нарешті, необхідно зазначити важливість постійного навчання та професійного розвитку аналітиків, оскільки міжнародні відносини постійно змінюються, і знання повинні оновлюватися, щоб відповідати сучасним викликам та можливостям.

В цілому, освіта та підготовка аналітиків у сфері міжнародних відносин та зовнішньої політики вимагають балансу між теоретичними знаннями та практичним досвідом, а також постійного вдосконалення і розвитку у міждисциплінарному контексті для досягнення високої ефективності у роботі зі складними міжнародними питаннями та викликами.

Про проникність кордону між теорією та практикою свідчить і досвід рекрутування вчених державними органами. Серед найбільших фігур можна навести приклади економіста Уолта Ростуа, історика Генрі Кісінджера, Збігнева Бжезинського або політолога Стівена Краснера. Подібне явище отримало в американській літературі назву “принцип дверей, що обертаються”. Він полягає в тому, що з приходом до влади нового президента багато політичних та експертних позицій в уряді займають представники університетів і провідних аналітичних центрів. Після закінчення терміну контракту чи зміни адміністрації вони повертаються до дослідницької роботи.

Найчастіше політичні рішення приймаються з урахуванням певної інтерпретації наукової інформації (систематично отриманих даних,

спеціальних концепцій тощо.). Вона проходить через призму критичного сприйняття осіб, які приймають рішення, основу якого лежать певні стійкі переконання, засновані на аналогіях зі своїми колишнім досвідом, простіше кажучи, з їхньої світогляді. В результаті дослідники спочатку залишають за політиками остаточне рішення про те, як розвиватиметься ситуація. Доводиться констатувати, що фахівці-міжнародники працюють над тим, щоб знизити рівень невизначеності у ситуації політичного вибору, а не виключити зовсім невизначеність.

Варто відзначити чотири основні типи експертної роботи: інформаційний, аналітичний, прогностичний та операційний (вироблення пропозицій щодо можливих дій та стратегій поведінки). Поряд із впливом на конкретні дії та операції, дослідники надають і більш довгостроковий вплив на політичний процес. Особи, що приймають рішення, значною мірою спираються у своїй роботі на цінності, переконання, ідеологеми — стратегічну культуру. Теоретичні концепції, що формулюються дослідниками, стають одним із джерел формування та утвердження зовнішньополітичних стратегій, особливо довгострокових. Докладний аналіз впливу теоретичних концепцій світогляд політичних суб'єктів провів ізраїльський дослідник Пікі Іш-Шалом. Він запропонував тріступеневий підхід до пояснення впливу політичної науки на зовнішню політику (Ish-Shalom, 2004). Спочатку теоретична концепція (наприклад, т.зв. “теорія демократичного світу”) певним чином інтерпретує багатозначні поняття “демократія”, “мир”, “війна”, надаючи їм внутрішню суперечливу логічну значущість і пов'язуючи в єдиний комплекс. Після цього протягом декількох років концепція, що склалася, проникає в суспільний дискурс, при цьому втрачаючи суворо науковий характер. Межі її застосування часто суттєво розширюються або зміщуються. Поступово вона перетворюється на постулат повсякденного свідомості. Зрештою, вже у суттєво зміненому та примітивізованому вигляді концепція підхоплюється однією з політичних сил і використовується для відстоювання власної позиції.

Так само різноманітні фундаментальні концепції можуть лягти в основу зовнішньополітичного курсу нової адміністрації. Так, у певні історичні моменти створюються виняткові можливості для того, щоби впровадити нове мислення у зовнішню політику. Одним із прикладів може бути Друга світова війна. Відразу після її початку Council on Foreign Affairs (Рада з міжнародних відносин) взялася за масштабний проект під назвою “Дослідження проблем війни та миру”, намагаючись розробити в його рамках основи для повоєнного світу. Учасниками цієї ініціативи було підготовлено меморандум із широкої тематики. Туди ж входив план створення ООН (Gray, 1977, с.180). Через два роки після закінчення війни журнал “Foreign Affairs” (виpuщений Радою) опублікував вже загадану статтю Джорджа Кеннана, у якій було закладено інтелектуальні основи політики стримування, яку США проводитимуть у наступні десятиліття (Kennan, 1947).

Механізм наукового забезпечення зовнішньої політики для успішного виконання завдань, що стоять перед ним, таким чином, повинен мати характер сформованої системи, що забезпечує як вироблення аналітичного продукту, так і доведення його до осіб, що приймають рішення. Це особливо важливо щодо досліджень, що сприяють вирішенню будь-якої конкретної проблеми, оскільки зовнішньополітичний порядок денний має динамічний характер.

На відміну від технічних та природничих наук, у міжнародних та регіональних дослідженнях, а також у зовнішньополітичній аналітиці, як і раніше, домінує індивідуальний аналітичний підхід, що спирається на логіко-інтуїтивні методи. Ця особливість області пов’язана з тим, що аналіз міжнародних відносин та зовнішньої політики часто пов’язаний із безліччю неструктурованих та унікальних ситуацій, де історичні контексти та людські рішення відіграють визначальну роль. Важливими елементами такого аналітичного процесу є інтуїція, досвід та експертна думка, що зумовлює індивідуальний характер роботи аналітика.

Аналітичний продукт, зазвичай, є результатом незалежної праці окремих авторів чи може бути спільне зусилля небагатьох аналітиків.

Індивідуальний підхід дозволяє аналітикам висловлювати власні точки зору та оцінки, що може бути як перевагою, так і недоліком. З одного боку, це сприяє різноманітності та гнучкості в аналітичному мисленні. З іншого боку, може викликати розбіжності та незгоду в оцінках та рекомендаціях.

Однак, у сучасному інформаційному столітті спостерігається тенденція до більш колективного аналітичного підходу, в якому експерти з різними компетенціями та точками зору об'єднують зусилля для комплексного та об'єктивного аналізу складних світових подій. Це потребує розвитку механізмів співробітництва та координації в аналітичній сфері та наголошує на важливості балансу між індивідуальною творчістю та колективною експертизою в аналізі зовнішньої політики. Такий баланс при нелінійному характері міжнародних відносин сприяє покращенню якості аналітичного продукту та його застосуванню у розробці зовнішньополітичних стратегій та рішень.

3.2 ПРОГНОЗУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

Проблеми передбачення майбутнього завжди були в центрі уваги як широких верств населення, так і вузьких фахівців різних галузей наукового знання. Формування зовнішньополітичної стратегії та розробка зовнішньополітичного курсу будується на відповідних розрахунках про майбутній розвиток міжнародних відносин. Таким чином, планування зовнішньої політики безпосередньо пов'язано з дослідженням майбутнього та *future studies*, суть чого зводиться до прогнозування майбутнього, зокрема шляхом екстраполяції існуючих технологічних, економічних чи соціальних тенденцій чи передбачення майбутніх тенденцій.

Прогнозування як спроба передбачити й оцінити майбутні події існувало в різних виявах ще у Давньому Світі. У Давній Греції була поширена мантика (*дав.-грец. μαντική, μαντευτική* — мистецтво пророцтва, пророчий дар) — практика передбачення майбутнього чи отримання духовної

інформації з використанням різних методів, символів та ритуалів. В античному світі були поширені ворожіння, які проводилися для встановлення волі богів, трактуючи різноманітні знаки та прислівки. Способи ворожіння в античності були різноманітні — за допомогою снів (оніромантія), польоту птахів (ауспіції), вогню (піромантія), будовою людського тіла (морфоскопія і фізіогноміка), за “показаннями покійника” (некромантія), за небесними явищами світил (астрологія), за нутрощами тварин, за будовою руки (хіромантія) тощо. У Стародавньому Римі жерці-ворожувачі об’єднувалися в колегії, серед яких найбільш значущими були гаруспики, що ворожили по нутрощах жертвних тварин, і авгури, що ворожили польотом птахів.

Також давні греки та римляни вірили, що майбутнє можна дізнатися за допомогою сивілл або звернувшись до оракула, які надавали прогнози щодо майбутніх подій - пророцтва або передбачення.

Пророцтво як явище духовної культури належить до виду передбачення, вгадування майбутнього. Пророцтво, на відміну від численних форм передбачень майбутнього, не обмежується тим, що дає людині уявлення про майбутнє, незалежно від того, чи є воно уявленням про близьке чи далеке майбутнє. Воно також не обмежується простим попередженням людини про небезпеку. Головна мета пророцтва полягає в тому, щоб направити людину на істинний шлях поведінки, вказати йому на необхідність оновлення ціннісного світу, що носить трансцендентний характер, але який повинен бути іманентним людині. Оракул (*лат.* oraculum, від ого — “кажу, прохаю”) — найбільш поширена в античності форма пророцтва, суть якої полягала в тому, що передбачення від імені божества за запитом запитувача оголошував жрець-віщун, глашатай волі богів, який і називався оракулом. У ширшому розумінні оракулом називала і святилище — місце, де оголошувалося передбачення, і сам текст передбачення.

Найбільш знаменитий і авторитетний оракул античного світу перебував у Дельфах, які вважалися пупом світу, бо там був омфал (ὄμφαλος — пуп). Віщуванням подій віддаленого майбутнього в храмі Аполлона Дельфійського займалася піфія, яка на думку греків володіла пророчим даром, яким її

наділив бог Аполлон. Піфія не давала усвідомлених прорікань, а була, так би мовити, медіумом Аполлона, його знаряддям. Перед проріканням піфія, очистившись водами священного Кастальського джерела і обкутивши себе лавром і ячмінним борошном, брала до рота лист лавра і, тримаючи в руці гілку того ж дерева, піднімалася на триногу. Натхненна на пророцтво Аполлоном, вона вирікала божественні передбачення.

На думку більшості дослідників, у Дельфах була поширена клеромантія (κλήρος — доля та μαντεῖα — віщий дар) — ворожіння за жеребом. Ворожіння за жеребом найчастіше передбачало відповідь на альтернативне питання — “так” або “ні”, але могло являти собою і більш складне оголошення волі бога, наприклад, вибір царя Фессалії витягуванням жеребу з ім'ям кандидата. Так само, можливо, жеребом міг здійснюватися і вибір з двох або більше проектів рішень будь-яких спірних питань.

Оракули або віщунки мали також і політичний вплив, першочергово і згадані Дельфійські піфії. Геродот, як ніякий інший античний автор, особливо часто посилається на дельфійські пророцтва, він передає близько ста оракулів. Також “батько історії” передає, що під час греко-перських воєн, спартанці, отримавши запит від об'єднаних грецьких військ щодо допомоги в захисті Греції від перського вторгнення, звернулися до Оракула в Дельфах, який передбачив, ніби задля збереження цілісності Лакедемону, спартанський цар Леонід I віддасть життя що і сталось у 480 р. до н.е у битві при Фермопілах⁴ (Геродот, 1993, с.352). Ксенофонт у творі “Лакедемонська політія” розповідає, що видатний правитель древньої Спарти Лікурґ (IX ст. до н.е.) разом із найзнатнішими громадянами вирушив до оракула в Дельфи, просячи схвалення своїх законів, і ввів їх у дію тільки після позитивної відповіді бога (Ξενοφῶν, III, 8, 5). За свідченням Плутарха, який у 90-х рр н.е був обраний одним із двох довічних жерців храму Аполлона в Дельфах,

---

⁴ Геродот, 7.220: *Для вас, жителі широкої Спарти, Або ваше велике і славне місто буде спустошено персами, Або якщо не це, то кордон Лакедемона повинен оплакувати мертвого царя з роду Геракла.*

свідчить, що Тезей, міфологічний цар та засновник Афін, розпочав побудову державного устрою полісу, радячись з оракулом.

У Фулідіда можна знайти важливі зауваження щодо участі Дельф у колонізаційному русі та вказівки на їх роль арбітра у колонізаційному праві. Його твір — головне джерело про події Пелопоннеської війни та позиції Дельф у цьому конфлікті, який також передає тексти договорів про перемир'я 423 р. та світ 421 р., де важлива роль приділяється святилищу у Дельфах.

На думку Мартіна Нільссона (Nilsson, 1972), Дельфи самі по собі не мали політичного лідерства, проте важливу роль у політичному житті грецьких полісів відігравала інтерпретація пророцтв піфії. Міхаель Царнт (Zahrnt, 1989) говорить про реальну участь оракула в подіях П'ятидесятиліття та Пелопоннеської війни.

При аналізі значення Дельф у житті Еллади можна простежити рівень впливу оракула як у міжполісних, і міждержавних справах, по-друге. У політично роздробленому світі грецьких полісів святилища, подібні до Дельфійського, грали роль своєрідних нейтральних точок перетину міждержавних зв'язків. Виступаючи також центрами найбільших загальногрецьких свят, вони були місцем укладання та освячення міжнародних договорів; із загальногрецькими релігійними центрами пов'язувалася організація та відправлення священних посольств — феорій. Внесок у практику міждержавних відносин та розвитку міжнародного права доповнювався участю Дельф в оформленні уявлень про гідні правила ведення війни. Приклад цього служить клятва амфіктіонів і згадка Дельф у початковій частині мирних договорів). Особливо характерними у зв'язку з цим є розглянуті нами численні звернення до Дельфи у зв'язку з військовими підприємствами VI-V ст., які були найважливішою складовою загального контексту міжнародного життя древніх греків. Без ради Піфійського бога чи покровителів інших найбільших святилищ греки не розпочинали жодного зі своїх численних військових підприємств. Консультації, як правило, відбувалися перед початком важливих військових компаній (спартанці перед початком Пелопоннеської війни), в умовах труднощів військових операцій і

безпосередньо перед битвою (афіняни перед Саламіном або греки перед Платеями) і вимагали не простого “благословення”, а дієвої практичної ради. Поради Дельф грекам, що зверталися до них, в епоху греко-перського протистояння були реальною оцінкою сил і практичною порадою в конкретній ситуації.

Внаслідок тієї значної ролі, яку оракул зіграв у Великій грецькій колонізації, він набув слави арбітра у сфері колонізаційного права.

Значення Дельф у сфері міжнародних відносин підкреслює і те, що в порівнянні з іншими грецькими святинами, оракул у Дельфах вже в досить ранню епоху мав особливий авторитет і за межами грецького світу — до нього нерідко зверталися за порадою та божественним освяченням своїх планів та могутні правники, негрецькі держави. Геродот оповідає, що лідійський цар Крез неодноразово звертався до Дельфійського оракула запитати, чи він матиме успіх, коли почне війну проти персів.

Осмисленням світоглядних та методологічних засад пізнання майбутнього почали займатися ще античні філософи. Велике значення у своїй моделі ідеальної держави приділяв Дельфам Платон. З погляду Платона, пророцтво, чи пророцтво анітрохи не суперечать розуму, науці; мало того, він називає віщування “наукою про майбутнє”, хоча при цьому підкреслює, що нею керує і спрямовує розважливість. “Пророцтво — наука про майбутнє, і розважливість, керуючи ним, відлякає всіх шарлатанів, істинних пророків призначить нам віщунами того, чому судилося відбутися” (Πλάτων, Χαρμίδης, 120с).

Платон обґрунтовує необхідність участі віщунів у прийнятті рішень, наводячи як доказ аргумент, що “божественне начало” має розум. На цьому початку відображається людська природа і є віра в те, що людина здатна почути настанови Бога і слідувати їм. У діалозі “Лакет” Платон розкриває сутність пророцтва: воно має вміти вловлювати невидимі риси майбутнього, їх він називає “знаменами” майбутніх подій, що мають не рядовий, але дуже значущий характер. “Віщун повинен всього лише розрізняти ознаки майбутнього — чи суджена смерть чи хвороба чи втрата стану, і навіть

перемога чи поразка у війні чи якийсь інший боротьбі” (Πλάτων, Λάχης, 199а).

Платон “віщування і віщунів” органічно пов’язує з політикою. Так, на перших сторінках основоположного для політичної думки діалогу “Політика” він включає до складу мистецтва державотворчості “мистецтво тлумачення, мистецтво пророкувати”. Роль віщунів у порівнянні з місією політика допоміжна, а ті, хто займається віщуванням, “вважаються між людьми тлумачами волі богів” (Πλάτων, Πολιτικός, 290с). Тут же він відзначає високу значимість і консультативну природу цього мистецтва, яке в античності називали мистецтвом пророкування, наразі — політичним прогнозуванням.

Таким чином, в давні часи царі та політики також як і зараз потребували консультацій для планування військових кампаній, а по суті зовнішньої політики і вдавалися до доступних і актуальних за часом методів, зокрема пророцтв та оракулів, які можна розглядати як перший етап еволюції політичного прогнозування.

Основною мотивацією запитувачів було отримання передбачення щодо майбутнього та бажання прийняти найбільш правильне і вигідне рішення щодо подальших дій. Такого роду передбачення мало форму пророцтва (*англ.* *prophecy* від *дав.-гр.* *προφητεία* та *προφήτης* (“промоваць бога”): *πρό* (“перед, до”) + *φημί* (“говорити, стверджувати”), що позначає твердження про майбутнє, яке зазвичай ірраціональне та носить містичний, культовий або релігійний характер.

Доцільно у цьому контексті розмежувати терміни “пророцтво” та “передбачення”, які часто ототожнюються. Відмінність між пророцтвом і передбаченням позначає французький філософ-екзистенціаліст Альбер Камю, який вважає, що “передбачення описує найближче майбутнє, а пророцтво - це акт провидіння майбутнього, орієнтований далеку перспективу. Передбачення має конкретний характер, ніж пророцтво, його можна перевірити і зробити це швидко, тоді як пророцтво неможливо перевірити на практиці” (Camus, 1951, с.265).

На думку українського дослідника Володимира Горбатенка, “передбачення” є узагальнюючим поняттям, яке охоплює усі способи одержання інформації про майбутнє від міфології до футурології. Власне пророцтво і є одним із видів передбачень, як вважає Горбатенко, яке ґрунтується на містичних відомостях про майбутнє, які не доведені і не перевірені засобами логіки чи науки (Горбатенко, 2005, с.35). Найчастіше основу пророцтв складають релігійна віра, астрологічні знання, вгадування подій за допомогою містичних засобів. Для американського філософа Ніколаса Рєшера передбачення виступає як найбільш загальний термін, як висловлювання про майбутнє, яке може бути категоричним і умовним, мати форму конкретного або загального твердження про майбутній стан справ (Rescher, 1998, с.41).

Таким чином, пророцтво, як і передбачення є твердженнями про майбутнє, які не ґрунтуються на раціональних, наукових методах обробки інформації, що суттєво відрізняє ці терміни від прогнозу.

Фелікс Гросс стверджує, що “мудре управління державою (statesmanship) ґрунтується на передбачливості (foresight) та поміркованості”. Під передбачливістю Гросс позначає розуміння людської природи, а також природи суспільства, надання фактам реалістичної оцінки і (як можна здогадатись, інтуїтивне) відчуття тенденцій, подальшої еволюції людства (Gross, 1981, с.520). Для збереження миру між державами необхідна передбачливість. Це означає не тільки розуміння теперішнього та взаємозв’язку наявних фактів і даних, а й розуміння наслідків цих фактів і даних, антиципація майбутніх подій. Тільки в цьому випадку роздуми та судження повинні визначати цілі та вибір того чи іншого рішення, яке впроваджується завдяки активним діям або політиці.

Про значущість передбачливості свідчить і Фукідід у “Історії”. Говорячи про ефективність політики Перикла, який керував полісом керував мудро і справедливо, давньогрецький історик засуджує афінян, які після смерті великого полководця, “і в справах, які, здавалося, не мали відношення до війни, вони вели політику, що визначалася честолюбством і жадібністю

окремих громадян на шкоду місту та союзникам”. Афіни програли (у Пелопонеській війні) не через демократичний устрій, а тим, що “на чолі демократії стояли люди, яким бракувало поміркованості та передбачливості”, стверджує Фукідід (Θουκυδίδης, II, 65).

Однак, прозорливість або передбачливість (foresight), як стверджує Фукідід, важко протиставити випадковості, несподіванці. Передбачуваність не означає певності. Чим більш раціонально мислить людина, тим більш передбачуваною є її дії, хоча ірраціональність, жорстокість, притаманна тому чи іншому лідеру, яких в якості прикладу Фелікс Гросс наводить Гітлера та Аттілу, також можуть вплинути на те, як легко буде передбачити наступні кроки політиків та керманічів. Коли спартанці розмірковували про війну чи мир, передає Фукідід, мудрі афінські посланці попередили: “Отже, не поспішно приймайте рішення в такій важливій справі і не покладіть на себе тяжкого тягара турбот, піддавшись чужим думкам і скаргам. Перш ніж взятися за зброю, подумайте про те, наскільки непередбачуваний оборот може прийняти війна. Адже затяжна війна зазвичай приносить різного роду випадковості обом сторонам, і як складеться справа зрештою — незрозуміло. Починаючи війну, люди відразу ж приступають до дій, з якими варто було б почекати, і лише після невдачі починають міркувати” (Θουκυδίδης, I, 78).

При цьому, Гросс зазначає, що одним з інструментів передбачливості (foresight) є прогноз (forecast), який є допоміжним засобом при прийнятті рішення (Gross, 1981, с.529).

Відтак, “forecast” та “foresight” — два терміни, пов’язані з розумінням та передбаченням майбутніх подій, але мають різні відтінки значення та використовуються у різних контекстах.

Forecast (прогноз) — процес передбачення майбутніх подій чи трендів на основі доступних даних та аналізу минулих та поточних подій. Прогнози зазвичай ґрунтуються на кількісних методах та статистичних даних. Прогнози, як правило, обмежуються більш конкретними та близькостроковими прогнозами, які можуть бути кількісно виміряні. Наприклад, прогноз економічного зростання наступного кварталу.

Foresight (передбачення) — ширший та стратегічний підхід до передбачення майбутніх подій. Він включає аналіз не тільки поточних даних і трендів, а й змін у навколишньому середовищі, можливих альтернативних майбутніх сценаріїв та їх вплив на прийняття рішень. Передбачення орієнтоване на довгострокове планування та стратегічні рішення. Воно може включати експертні оцінки, сценарні аналізи та прогнозування розвитку технологій та тенденцій.

Таким чином, основна відмінність між “forecast” і “foresight” полягає в тому, що перше орієнтоване на більш вузькі та конкретні передбачення у найближчому майбутньому, тоді як друге охоплює більш стратегічний та довгостроковий підхід до розуміння та аналізу майбутніх подій. Прогноз використовує дані та знання для створення опису події, яка ймовірно відбудеться. Передбачення — здатність передбачити, що станеться в майбутньому, іноді на рівні інтуїції, підкріпленої минулим досвідом, хоча специфіка прогнозування майбутнього передбачає суттєво різницю між історичним, ретроспективним пізнанням й прогностичним, перспективним дослідженням.

Важливо відзначити, що в англійській академічній літературі також розрізняються терміни forecast та prediction, які перекладаються на українську як “передбачення”. Forecast передбачає використання історичних даних та статистичних моделей для опису майбутнього, тоді як prediction спирається на неповну або недостовірну інформацію для продукування суджень про майбутні події, а також можуть включати припущення, відштовхуючись від експертних думок, інтуїції або суб’єктивних суджень, не обов’язково покладаючись на історичні дані.

В цьому контексті доцільно згадати інші види передбачень, запропоновані Горбатенком, зокрема, емпіричне та інтуїтивне. Емпіричне передбачення ґрунтується на життєвому, в тому числі і політичному, досвіді, знаннях про схожі події та процеси. Зазначений різновид передбачень являє собою знання, що спирається на дані спостережень та експерименту, на чуттєвий досвід. Емпіричні передбачення є втіленням соціально політичного

досвіду, що включає практичні аспекти політичного життя — відносини між державою та суспільством, суспільними групами, політичними інституціями, громадянами; наявні можливості щодо оцінки зародження, розвитку і розв’язання політичних конфліктів; здобутки щодо діагностики суспільних ситуацій політичної поведінки, вплив на різних політичних чинників на конкретних часових і просторових відрізках тощо. Інтуїтивне передбачення побудоване на існуючих на рівні підсвідомості передчуттях людини щодо майбутнього. Людське сприйняття складається з двох компонентів — відчуття (відображення фізичного світу) та інтуїція (реалії поза його межами). В основі інтуїції завжди лежить досвід одного конкретного індивіда (керівника чи окремого члена групи). Чим багатший і різноманітніший цей досвід, тим надійніше буде вибір потенційної інформації для прийняття управлінського рішення. Отже, можливість вгадувати ціле до того, як будуть отримані всі частини цілого, здатність охоплювати у свідомості найбільш типове, що є суттєвим ще до отримання результатів його дослідження, у політичному прогнозуванні відіграє значну роль (Горбатенко, 2005, с. 101). Слід згадати, що сер Карл Поппер, британсько-австрійський філософ, логік і соціолог, виділяє два види передбачень. Перший вид — передбачення “відомого роду подій, таких як затемнення або грози”, другий — передбачення “нових видів подій”, а саме того, що у фізиці прийнято називати новими ефектами (Поппер, 1983, с.321-322). У контексті зовнішньої політики відповідно перший тип передбачень відноситься до прогнозування еволюції існуючих трендів, а другий — до перспективної появи нових трендів.

Ключовий висновок полягає у тому, що передбачення можу ґрунтуватись на історичній ретроспективі, досвіді, інтуїції, однак не мати наукового підґрунтя. Це відрізняє передбачення від “прогнозу”. Πρόγνωσις, -εως, ἡ — “передбачення, передбачення, передбачення”, з πρό “попереду, перед” + дав.-гр. γινῶσις “впізнавання, знання” — це науково обґрунтоване судження про можливі стани об’єкта в майбутньому та (або) про альтернативні шляхи та терміни їх утворення. У вузькому значенні, це

імовірнісне судження про майбутній стан об'єкта дослідження. Класичними для усвідомлення феномену прогнозування стали визначення австрійського футуролога Еріха Янча, який стверджував, що прогноз (forecast) — ймовірнісне твердження про майбутнє з відносно високим ступенем вірогідності (Jantsch, 1970, с.35).

Розрахунки або прогнози є основним продуктом процесу прогнозування, яке, відтак, займає центральне місце у стратегічному плануванні зовнішньої політики, є фундаментом для розробки та реалізації національних зовнішньополітичних стратегій. Ефективне прогнозування зовнішньої політики означає здатність передбачати, аналізувати та оцінювати складні світові події та тенденції з високим ступенем точності та надійності. Це вимагає глибокого аналізу даних, використання специфічних методів, а також урахування широкого спектра факторів, включаючи політичні, економічні, соціокультурні та технологічні зміни. Такий підхід дозволяє приймати обґрунтовані рішення та формувати стратегії та ефективно справлятися із викликами та можливостями на глобальній арені. Глобальний ландшафт характеризується визначними змінами, як у геополітичних відносинах, і у економічних та соціокультурних аспектах. Раптові та несподівані зрушення у світовій політиці, такі як геополітичні конфлікти, зміни у світовій економіці, а також швидке поширення нових технологій та інформаційна революція, роблять світову арену складнішою та нестабільнішою.

Здатність аналізувати та прогнозувати зовнішні політичні події стає невід'ємною умовою для забезпечення національних та інтересів. Прогнозування дозволяє адекватно реагувати на мінливість подій, будувати запобіжні заходи та створювати ефективні стратегії, засновані на обґрунтованих прогнозах. Здатність прогнозування є інтелектуальною діяльністю людини, однієї з головних функцій людської свідомості. Платон стверджував, що основна причина, що спонукає людину займатися прогнозуванням, полягає в тому, що існують явища, майбутнє яких вона не

знає, але вони мають важливе значення для рішень, що приймаються людиною сьогодні, тому прагне проникнути очима розуму в майбутнє.

Прогнозування можна розуміти у кількох сенсах. По-перше, як міждисциплінарну галузь досліджень, що характеризуються націленістю на отримання максимально точного опису еволюції об'єкта дослідження та використанням різноманітних, насамперед кількісних та напівкількісних, методів, тісно пов'язаних із спеціальними предметними знаннями та відповідними дисциплінами. Горбатенко пропонує розглядати прогнозування як спеціальне наукове дослідження перспектив розвитку певного явища, переважно з кількісними оцінками із указівкою більш-менш визначених термінів його зміни. По-друге, у ширшому значенні прогнозування можна розглядати як вироблення імовірного судження про стан якого небуть явища в майбутньому (Горбатенко, 2019, с.46), тобто вироблення прогнозу, яке є ключовим поняттям для політичного прогнозування є "прогноз". Сергій Телешун та Анатолій Баронін під прогнозуванням розуміють процес визначення перспектив розвитку того чи іншого явища, події, що ґрунтується на знанні закономірностей суспільного розвитку та врахуванні інформації про минулий і сучасний стан цього явища чи події (Телешун, 2001).

Під прогнозуванням, відтак, можна розуміти процес отримання науково обґрунтованих імовірнісних оцінок можливих шляхів розвитку системи. В контексті зовнішньої політики прогнозування можна розглядати як розробку уявлення про стан, функціонування та напрями еволюції системи міжнародних відносин у різні періоди майбутнього. При цьому, об'єктом прогнозів може слугувати функціонування та розвиток як глобальної макросистеми політичних відносин, так і політичні системи різних країн окремо, а також конкретні ситуації, наприклад, конфлікти.

Політичний прогноз доречно визначати як імовірнісне, науково обґрунтоване судження про можливі стани політичних систем, процесів і суб'єктів у майбутньому, тенденції їх розвитку. При цьому, необхідно розмежувати політичний прогноз у теоретичній та прикладній політології, оскільки теоретична політологія розглядає прогнози перш за все як

прогнозування політично ї макрокартини одніє ї держави або навіть усього світу, тобто як можливі шляхи розвитку одніє ї чи декількох політичних систем на тривали й період. Така традиція політичного прогнозування має давню історію — ма йже всі мислителі минулого намагались створити картину ідеального суспільства, що теж можна назвати прогнозом. Подібні політичні прогнози доцільніше називати політичними проєктами майбутнього, оскільки вони носять глобальни й характер, мають значни й часовий період попередження і намагаються показати можливості базових, принципових для тих чи інших політичних систем якісних змін, які призведуть до суттєвих трансформаці й в них. Саме тому дослідник вважає за потрібне винести політичне проектування, як продукт теоретично ї політології за межі політичного прогнозування, що є результатом прикладних політологічних досліджень. Головним, що відрізняє прогнозування у політиці від політичного проектування, дослідник називає наявність ролі, можливих варіантів і термінів досягнення цих станів і тісни й зв'язок із оперативною реакцією на них у вигляді політичних рішень.

Зовнішня політика, представлена як певни й процес і явище розробки, прийняття і практично ї реалізаці ї владними структурами інтересів тіє ї чи іншої держави на міжнародні й арені. Його невід'ємною складовою завжди залишатиметься забезпечення стратегічними прогнозами національно ї безпекової стратегі ї, відповідних власних безпекових інтересів і ціле й із урахуванням позиці й союзників та існуючих і потенці йних викликів і загроз (Ржевська, 2015, с.93).

Горбатенко зазначає, що політичний прогноз що здійснюється засобами політичної науки завжди покликаний вирішувати проблеми що постають як перешкоди для політичного і суспільного розвитку. Він базується на критичному аналізі конкретних ситуаці й сьогодення, а тому може виступати як рекомендація щодо виправлення напрямків політичного розвитку через побудову моделей майбутнього, яку, однак, не можна ототожнювати з програмою ді й (Горбатенко, 2005, с.49). Політичне прогнозування означає різнопланову й багатогранну діяльність з проведення спеціальних наукових

досліджень і може здійснюватись як безперервний внесок до політичного процесу або як одноразовий вид діяльності, зазначає Юлія Лисенко (Лисенко, 2015, с.152). Прогнозування не можна розглядати як безумовну констатацію, що характеризується дієсловами “буде”, “станеться”. Воно має розглядатися як умовна, інструментальна діяльність, що вкладається у формулу: “може бути або станеться за певних умов”. Такий підхід, відображений, зокрема, у працях Б.де Жувенеля (de Jouvenel, 1964, с.85).

Об’єктом політичного прогнозування виступає політика (внутрішня і зовнішня), а предметом — пізнання можливих станів політичних подій, явищ, процесів. До предмету політичного прогнозування включені суб’єкти політичної діяльності, держава, громадянське суспільство, класи, соціальні прошарки, партії, політичні лідери; соціальні, економічні й культурні стейкхолдери, що здійснюють прямий або непрямий вплив на політику; об’єкти політики — зовнішні і внутрішні, соціум і держава, міжнародне і внутрішнє становище (ситуації й події), сфери життєдіяльності суспільства, цілі й засоби досягнення цілей, політичні інститути, взаємозв’язки, відносини, режими й організаційні процеси (процес прийняття політичних рішень, політичні комунікації, політичний стиль, влада й вплив, управління політичним конфліктом).

На практиці прогнозування зовнішньої політики забезпечує можливість передбачати майбутні світові події та їх вплив на національні інтереси. Це надає державам стратегічну перевагу, дозволяючи їм адаптувати свої політичні стратегії та дії відповідно до очікуваних змін у зовнішньому середовищі. Більше того, прогнозування дозволяє ідентифікувати потенційні ризики та можливості, що сприяє більш ефективному вибудовуванню зовнішньополітичних пріоритетів. прогнозування зовнішньої політики дозволяє передбачати майбутні події та їх вплив на національні інтереси. Це забезпечує країнам стратегічну перевагу, дозволяючи їм адаптувати свої політичні стратегії та дії з урахуванням очікуваних змін у зовнішньому середовищі. Грунтуючись на аналізі даних та трендів, прогнозування також

допомагає ідентифікувати потенційні ризики та можливості, що сприяє більш ефективному визначенню зовнішньополітичних пріоритетів.

Прогнозування зовнішньої політики також відіграє ключову роль у формуванні стратегічних альянсів та міжнародних відносин. У світі, де співробітництво та конфлікти між країнами мають велике значення, адекватне передбачення дій інших держав та їхніх інтересів стає невід'ємною частиною дипломатичної та міжнародної роботи. Важливість цього процесу виходить за межі державних структур і зачіпає інтереси всього світового співтовариства.

Прогнозування зовнішньої політики є потужним інструментом для держав та міжнародних акторів для забезпечення своєї безпеки, стабільності та добробуту, а також сприяє зміцненню дипломатичних відносин та розвитку міжнародного співробітництва.

Прогнозування зовнішньополітичного середовища відіграє критичну роль у розробці та успішній реалізації стратегії зовнішньої політики для будь-якої держави чи організації. Прогнозування зовнішньополітичного середовища дозволяє державам та організаціям глибше розуміти зовнішні чинники, які можуть вплинути на їхні політичні, економічні та соціальні інтереси, що включає аналіз змін у світовій політиці, економіці, соціокультурних трендах і багато інших аспектів.

Прогнозування допомагає виявляти потенційні загрози та можливості, з якими може зіткнутися країна чи організація у майбутньому. Це дає можливість вживати заходів для запобігання кризам та використання можливостей у своїх інтересах. Прогнози допомагають керівництву виявляти пріоритети та визначати, на які зовнішньополітичні аспекти слід зосереджувати ресурси та увагу, що дозволяє більш ефективно розподіляти ресурси та створювати якісніші стратегії. Інформація, отримана з прогнозів, сприяє прийняттю найкращих рішень на зовнішньополітичному рівні. Політики та керівники можуть використовувати ці прогнози для розробки більш обґрунтованих та ефективних стратегій, адже державне у правління поєднує чотири взаємовпливаючих процеси, в яких аналітично-

прогностична діяльність (або прогнозування) виступає засобом досягнення їх якості (Телешун, 2018, с.108-109):

- цілепокладання — процес формування мети з передбаченням досягнення певних результатів на основі врахування особливостей діяльності виконавців;
- проектування — створення конкретних образів майбутнього, конкретних деталей розроблених програм;
- програмування в цьому ряді понять означає встановлення основних положень, які потім розгортаються в плануванні, або послідовності конкретних заходів з реалізації планів;
- планування — перетворення інформації про майбутнє в директиви для цілеспрямованої діяльності.

У світі, який постійно змінюється та в якому події не завжди передбачувані, прогнозування дозволяє зменшити невизначеність та ризики. Це особливо важливо для держав та організацій, які хочуть зберігати стабільність та безпеку. Прогнозування дозволяє ефективніше використовувати обмежені ресурси, оскільки дозволяє визначити, які області вимагають більшої уваги і вкладень, які можуть бути недофінансовані. Прогнозування зовнішньополітичного середовища є фундаментом стратегічного планування зовнішньої політики, оскільки воно надає інформацію та аналіз, необхідних розробки цілеспрямованих і адаптивних стратегій. Воно дозволяє державам і організаціям адекватно реагувати на умови, що змінюються, і досягати своїх інтересів у складній і конкурентній світовій арені. Без надійних прогнозів, стратегічне планування зовнішньої політики стає сліпим процесом, схильним до ризику невдач і невірних рішень. Горбатенко зазначає, що політико-практична роль зовнішньополітичного прогнозування орієнтує на розв'язання комплексу проблем, пов'язаних з виникненням глобалізації, що становить собою з конструктивної точки зору тіснішу і ширшу взаємодію держав і міжнародних організацій в оцінці стану і пошуках розв'язань проблем, що постійно загострюються й зачіпають інтереси не лише окремих держав, а й усього людства (Горбатенко, 2019, с.55). Відтак, до політичного прогнозування

майбутнього належить як глобальні питання, що охоплюють великі регіони людства в цілому, такі локальні, але не менш складні, проблеми в різноманітних сферах людської діяльності. Відповідно політичне прогнозування включає проєктування в політичній сфері, розробку політичних сценаріїв проєктів майбутнього політичного буття, за якими передбачається або планується розвиток подій в певному суспільстві. Аналіз у політиці дозволяє викрити латентні загрози для держави та її інститутів, а при перших ознаках виникнення загрози виявити її фактори та розробити заходи щодо її ліквідації. Політичні суб'єкти, першочергово держави, більшою мірою є вразливими за невизначеності, в умовах кризи й нестабільності, що збільшує потенційні негативні наслідки від майбутньої непрогнозованої загрози, на яку завчасно не відреагувати.

Розпад Радянського Союзу та деяких інших країн Східного блоку відбувався неймовірно високими темпами і, враховуючи всі обставини, досить упорядкованим чином. 12 червня 1987 р. Рональд Рейган, який стояв перед Бранденбурзькою брамою, закликав Михайла Горбачова зруйнувати Берлінську стіну. І тоді його слова здавалися не менш зухвалими, ніж зобов'язання Джона Ф. Кеннеді відправити людину на Місяць. Рейган виявився найкращим пророком: стіна впала менш ніж через два роки. 16 листопада 1988 р. парламент республіки Естонія, держави розміром зі штат Мен, заявив про суверенітет Естонії, тобто про її незалежність від всемогутнього СРСР. Менш як за три роки Горбачову вдалося відобразити спробу перевороту з боку прихильників жорсткої лінії в Москві, а потім радянський прапор був востаннє спущений перед Кремлем; Естонія та інші радянські республіки невдовзі стали незалежними державами. Нейт Сільвер у роботі “Сигнал і шум. Чому більшість прогнозів виявляються хибними” пише, що якщо постфактум падіння радянської імперії і здається цілком передбачуваним, то передбачити його не міг практично жоден провідний політолог. Ті небагато, хто говорив про можливість розпаду цієї держави, піддавалися глузуванням (Silver, 2012, с.89).

Філіп Тетлок, викладач психології та політології, який працював на той час у Каліфорнійському університеті в Берклі, ставив собі саме такі питання. У період розпаду СРСР він організував амбітний та безпрецедентний проект. Починаючи з 1987 р. Тетлок почав збирати прогнози, зроблені великою групою експертів з наукових кіл та уряду з широкого кола питань внутрішньої політики, економіки та міжнародних відносин (Tetlock, 2005). Тетлок виявив, що політичним експертам було досить складно передбачати розвал СРСР, оскільки для розуміння того, що відбувалося в країні, потрібно було пов'язати різні набори аргументів. Самі ці ідеї та аргументи не містили нічого особливо суперечливого, проте вони виходили від представників різних політичних напрямків, і вчені, які були прихильниками одного ідеологічного табору, навряд чи могли так легко користуватись аргументацією опонентів. Існує ціла низка пасток, в які найчастіше потрапляють, наприклад, політична/партійна ідеологія.

Забезпечивши гласність преси, відкривши ринки та давши громадянам більше демократичних прав, Горбачов, по суті, наділив їх механізмом, який каталізує зміну режиму. А завдяки застарілому стану економіки країни люди з радістю скористалися можливістю. Центр виявився надто слабким, щоб утримати контроль, і справа була не в тому, що естонці натомість втомилися від росіян. Росіяни і втомилися від естонців, оскільки республіки-сателіти вносили у розвиток радянської економіки значно менше, ніж отримували з Москви як субсидій. Як тільки до кінця 1989 р. у Східній Європі почали сипатися кісточки доміно — Чехословаччина, Польща, Румунія, Болгарія, Угорщина та Східна Німеччина, — Горбачов, та й будь-хто ще навряд чи міг би щось зробити, щоб запобігти цьому процесу. Багато радянських учених усвідомлювали окремі частини проблеми, проте мало хто з експертів міг зібрати всі шматочки головоломки воєдино, і практично ніхто не міг передбачити раптовий колапс СРСР.

Тетлок, натхненний прикладом з Радянським Союзом, почав проводити опитування експертів та інших областях. Наприклад, він просив їх поділитися думкою і дати прогнози, що стосуються Війни в Затоці, міхура на ринку

нерухомості в Японії, потенційного відділення Квебеку від Канади та практично кожної з інших важливих подій 1980-х і 1990-х рр. У 2023 р. світова експертна спільнота активно висуває різні передбачення та прогнози щодо перспективних сценаріїв завершення російсько-української війни та наслідки для обох сторін конфлікту. Прогнозуються не тільки військові, але й політичні та економічні результати війни. Зокрема деякі експерти, намагаючись врахувати помилки при прогнозуванні еволюції СРСР, передбачають і сецесію окремих суб'єктів Російської Федерації.

Таким чином, можна сформулювати основні функції зовнішньополітичного прогнозування:

Інформативна функція: надання актуальної інформації про світове політичне середовище, включаючи аналіз міжнародних подій та тенденцій.

Управлінська функція: підтримка прийняття рішень у галузі зовнішньої політики на основі передбачень та аналізу міжнародних трендів та можливих сценаріїв.

Орієнтаційна функція: розробка орієнтирів та основних принципів для вибудовування стратегії зовнішньої політики на основі прогнозів, оцінки інтересів та цілей країни, а також аналізу глобальних трендів та викликів.

Аналітична функція: аналіз зовнішніх факторів та їхнього впливу на політичні процеси, щоб зрозуміти, які зміни можуть відбутися в майбутньому.

Стратегічна функція: розробка довгострокових стратегій та тактик зовнішньої політики на основі прогнозів та аналізу світової ситуації.

Запобіжна функція: ідентифікація потенційних загроз та ризиків у світовій політиці та розробка заходів щодо їх запобігання або пом'якшення.

Аналіз наукової літератури з політичного прогнозування дозволяє виокремити наступні типи політичних прогнозів:

Пошукові прогнози — визначення можливих станів певного політичного явища, процесу, події в майбутньому, виходячи з наявних тенденцій, з умовним абстрагуванням від рішень, здатних видозмінити зазначені тенденції. Мета цього типу прогнозів полягає у виявленні й

уточненні перспективних проблем, які підлягають розв'язанню засобами політичного управління за умови збереження наявних соціально-політичних тенденцій. Завдяки пошуковим прогнозам виявляють і уточнюють перспективні проблеми, які підлягають розв'язанню засобами управління, будують “дерево соціальних проблем” — надзвичайно цінну інформацію для осіб, які приймають рішення цільового, програмного, планового, проектного, поточного управлінського характеру.

Нормативні прогнози спрямовані на визначення шляхів і термінів досягнення бажаного стану об'єкта політичного прогнозування на основі заданих норм, ідеалів, стимулів, цілей. Зазначені прогнози дають змогу уточнити “дерево цілей” й покликані виявити такі резерви сфери організації управління, які допомогли б успішно вирішити проблеми підвищення ефективності суспільного виробництва, оптимізації демографічних процесів (у тому числі стан у сфері сім'ї та побуту), подальшого вдосконалення системи установ народної освіти і культури, подолання антисуспільних явищ.

Аналітичні прогнози здійснюються з метою наукового пошуку пізнавальної цінності різноманітних методів і засобів дослідження майбутнього.

Прогнози-застереження застосовуються задля безперервного впливу на свідомість і поведінку людей з метою спонукати суспільство до прийняття відповідних політичних рішень й таким чином вплинути на небажані для майбутнього тенденції соціального розвитку.

Прогнози-розвідники — провокативні концептуальні визначення майбутнього з метою виявлення поглядів і підходів щодо сформульованих проблем з боку ідеологічних супротивників, представників інших цивілізацій.

Відмінність між зазначеними типами є певною мірою умовною, оскільки в одному й тому ж конкретному прогнозі можуть поєднуватися ознаки кількох типів. Нерідко зазначені типи взаємодоповнюють одне одного.

Окрім вищезазначених видів, розрізняють також типологію прогнозів за часовими параметрами:

- оперативний (поточний) — до 1 місяця.
- короткостроковий — до 1 року. Об'єктом короткотермінового прогнозування є політична ситуація на короткому проміжку часу, найближчому до моменту, коли здійснюється прогнозування, стосовно конкретного соціального утворення.
- середньостроковий — до 5 років. Середньотермінові прогнози являють найбільшу цінність для політичного прогнозування оскільки вони як показує практика є найбільш точними та дозволяють приймати рішення спрямовані на зміну розвитку подій у вигідному напрямку.
- довгостроковий — 15-20 років. Об'єктом довготермінового прогнозування є політична ситуація в її історичні динаміці. Довготермінові політичні процеси — більш прогнозовані ніж короткотермінові. Чим більший період прогнозу тим більше значним є вплив об'єктивних чинників законів цінностей тенденції. За поширеною практикою що склалася в сучасній політиці діапазон між коротко і довготерміновістю як правило звужується до меж десятиліття.
- віддалений — 50 років і більше.

За характером здійснення виділяють такі види прогнозів:

прогноз за аналогією. Здійснюється на основі застосування до політичних об'єктів раніше здійснених прогнозів. Використовуючи цей тип варто більшу увагу приділити на вивчення тенденції властивих досліджуваному явищу розгляду подій які мали місце за аналогічних обставин.

прогноз за теорію вірогідності. Здійснення даного типу передбачає визначення на альтернативній основі найоптимальнішого варіанту розвитку об'єкта прогнозування.

прогноз на основі причинних зв'язків. Використовується для прогнозування таких одиничних явищ як переворот початок збройного конфлікту відокремлення території.

прогноз на базі врахування стійких тенденцій. Обумовлені наявністю стабільності політичної ситуації в досліджуваному сегменті.

прогноз за принципом врахування розвитку подій у визначеному я напрямку. Застосовується тоді коли існує визначена тенденція розвитку подій у напрямках погіршення чи поліпшення ситуації. Використовується при створенні прогнозів щодо чисельності населення країни розвитку виробництво зменшення світових запасів сировини та інше.

прогноз на основі циклічності. Створюється з припущення що розвиток певного явища відбувається в одному і тому ж напрямку протягом довгого часу і далі розвиватиметься таким же чином. Для того аби надійно та науково обґрунтовано прогнозувати світовий соціально політичний розвиток, необхідно спиратися на довгострокові тенденції, які мали місце у минулому та будуть актуальні в найближчому майбутньому. До числа таких тенденцій належить довгі хвилі економічного та соціально політичного розвитку, дослідженні радянським економістом та соціологом Миколою Кондратьєвим та застосовані іншими дослідниками, зокрема, австрійським та американським економістом та соціологом Йозефом Шумпетером та американським політологом, соціологом, філософом-неомарксистом Іммануїлом Валлерстайном. У 1922 р. Кондратьєв опублікував спостереження, згідно з яким у довгостроковій динаміці деяких економічних індикаторів спостерігається певна циклічна регулярність, в ході якої на зміну фаз зростання відповідних показників приходять фази їх відносного спаду з характерним періодом цих довгострокових коливань порядку 50 років, охарактеризував та обґрунтував виявлену закономірність. Дослідження та висновки Кондратьєва ґрунтувалися на емпіричному аналізі великої кількості економічних показників різних країн на досить тривалих проміжках часу, що охоплювали 100-150 років, серед вивчених показників — індекси цін, державні боргові папери, номінальна заробітна плата, показники зовнішньоторговельного обороту, видобуток виробництво свинцю, чавуну (Кондратьєв, 2002).

Характерний період кондратівських хвиль — 50 років з можливим відхиленням у 10 років (від 40 до 60 років), цикли складаються з фаз, що чергуються, щодо високих і відносно низьких темпів економічного

зростання. Кондратьєв відзначив чотири емпіричні закономірності у розвитку великих циклів (Рисунок 2).

Перша — перед початком підвищувальної хвилі кожного великого циклу, а іноді на початку її спостерігаються значні зміни в умовах господарського життя суспільства. Зміни виражаються у технічних винаходах та відкриттях, у зміні умов грошового обігу, у посиленні ролі нових країн у світовому господарському житті. Зазначені зміни тією чи іншою мірою відбуваються постійно, але, за твердженням Кондратьєва, вони протікають нерівномірно і найінтенсивніше виражені перед початком підвищувальних хвиль великих циклів та їх початку.

Друга — періоди підвищувальних хвиль великих циклів, зазвичай, значно багатшими великими соціальними потрясіннями і переворотами у суспільстві (революції, війни), ніж періоди знижувальних хвиль.

Третя — знижувальні хвилі цих великих циклів супроводжуються тривалою депресією сільського господарства.

Четверта — великі цикли економічної кон'юнктури виявляються у тому єдиному процесі динаміки економічного розвитку, у якому виявляються і середні цикли зі своїми фазами підйому, кризи та депресії.

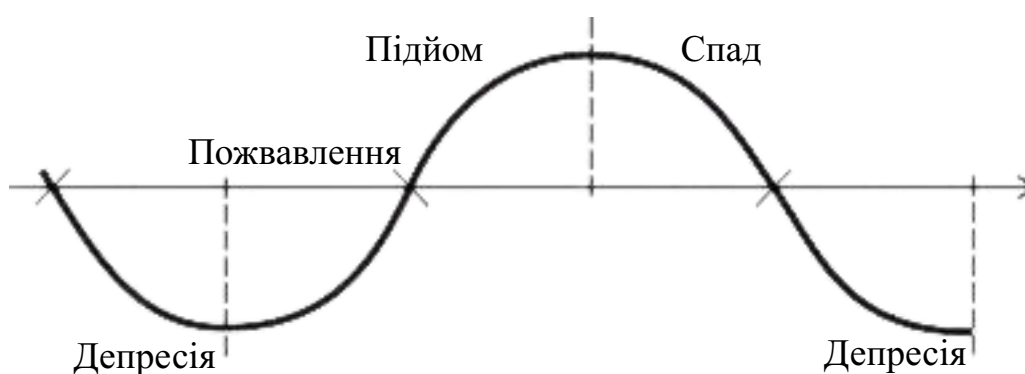

Рисунок 2. Чотирьохфазний цикл Кондратьєва

Шумпетером (Schumpeter, 1939) встановлено зв'язок між довгими циклами Кондратьєва та середньостроковими циклами Жюгляра (середньострокові економічні цикли з характерним періодом 7-11 років). Існує думка, що відносна правильність чергування підвищувальних та

знижувальних фаз кондратьєвських хвиль (кожна фаза 20-30 років) визначається характером групи довоколишніх середньострокових циклів. Під час підвищувальної фази кондратьєвської хвилі швидке розширення економіки неминуче спричиняє суспільство до необхідності зміни. Але можливості зміни суспільства відстають від вимог економіки, тому розвиток перетворюється на знижувальну фазу, протягом якої кризово-депресивні явища і проблеми змушують перебудовувати економічні та інші відносини. Іншими словами загальна закономірність при переході від однієї хвилі до іншої полягає у різкому посиленні соціально політичної напруги у світі, яка призводить до воєн та революції. При цьому при переході від знижувальній хвилі до підвищувальній, як правило, відбуваються масштабні революційні потрясіння або різке зростання політичної нестабільності. При переході від підвищувальній хвилі до знижувальній, як правило, відбуваються масштабні воєни або ж великі воєнні конфлікти, які зачіпають інтереси багатьох великих держав. Таким чином, на основі аналізу поворотних політичних та соціальних подій, а також масштабних воєнних конфліктів та геополітичних зрушень можна з великою коли вірогідності визначити межі довгих хвиль, причому навіть у тих випадках, коли динаміка економічних показників не дає можливості однозначно фіксувати ці межі. Тим самим можна точніше та більш достовірно визначати переломні точки економічного та соціально політичного розвитку, в тому числі майбутні точки переходів світової системи одного стану в інший. Відповідно, прогнози майбутніх “неочікуваних” криз або ж “чорних лебедів” та поворотів у світовому соціально-політичному розвитку стають більш надійними та адекватними до процесів які відбуваються реально.

Важливо підкреслити, що цикли Кондратьєва описують не тільки економічний, але її соціальну політичний розвиток. Іншими словами довгі хвилі тісно пов’язані не тільки з економікою, але з політикою та соціальними процесами. Навіть сам дослідник вказував що: “бурхливе зростання нових виробничих сил, підвищуючи активність зацікавлених всьому класі та груп, всередині створює передумови для загострення боротьби проти застарілих

соціально економічних відносин, які гальмують розвиток, створює передумови для внутрішніх масштабних переворотів. Ось чому, як можна побачити, в реальності період довго підвищення кон'юнктури пов'язаний з радикальними змінами у сфері виробництва, зі змогою частих воєн та революційних потрясінь” (Кондратьєв, 2002, с.219-220). Звідси можна зробити висновок, що датування довгих хвиль та визначення перспектив соціально політичного розвитку можливі не тільки на основі економічних показників, але і з урахуванням знакових, поворотних політичних подій та соціальних процесів на кшталт світових воєн або великих революцій. Значущість концепції Кондратьєва та її переваги у порівнянні з іншими прогностична моделями визначається здатністю враховувати складний, не лінійний характер розвитку світової системи та міжнародних відносин, наявність в цьому розвитку криз та поворотних моментів, які виникають періодично, що доводить можливість здійснення прогнозу на основі циклічності.

За змістом виокремлюють пошуковий прогноз — прогноз, змістом якого є визначення можливих станів об'єкту прогнозування в майбутньому; нормативний — прогноз, змістом якого є визначення шляхів і термінів досягнення можливих станів (що приймаються як заданих); комплексний — прогноз, що містить елементи пошукового і нормативного прогнозів.

За характером властивостей, що відображаються можна зазначити кількісний прогноз — прогноз, який базується на кількісних показниках, якісний — прогноз, який базується на якісних показниках, та системний — прогноз, який базується на системному представленні об'єкту прогнозування.

За дискретністю представлення результату: інтервальний — прогноз, результат якого представлений у вигляді довірчого інтервалу характеристики об'єкту прогнозування для заданої вірогідності здійснення прогнозу; точковий — прогноз, результат якого представлений у вигляді єдиного значення характеристики об'єкту прогнозування без вказівки довірчого інтервалу.

За ступенем детермінованості: детерміновані (визначені або передбачувані) — опис об'єкта без втрат інформації; стохастичні (імовірнісні) — врахування випадкових складових для задоволення вимог точності та достовірності прогнозу; змішані — частково в детермінованому, частково в стохастичному вигляді.

За характером розвитку об'єкта у часі: дискретні (переривані) — регулярна складова (тренд) яких змінюється стрибками у фіксовані моменти часу; аперіодичні — опис регулярної складової у вигляді безперервної функції часу; циклічні — опис регулярної складової у вигляді періодичної функції часу.

У практиці політичного прогнозування можна виокремити 10 основних етапів розробки та впровадження зовнішньополітичного прогнозу.

Крок 1: Ідентифікація факторів та даних

1.1. Постановка проблем, що передбачає побудову їх ієрархії, яка має охоплювати ключові та субключові проблеми. При цьому бажаною є так звана індикація проблем, тобто подання їх у вигляді впорядкованої сукупності індикаторів.

1.2. Визначення характеру, типу, прогнозу, формулювання мети і завдань, робочих гіпотез; визначення методів і процесу організації прогнозування.

Крок 2:

2.1. Вивчення основних тенденцій світового розвитку, особливо тих, які мають вирішальний вплив зміну співвідношення сил між учасниками міжнародних відносин. Це, перш за все, тенденції в економіці, науці, демографії, ідеології і, як кажуть, у розвитку національного людського капіталу, тобто вдосконаленні якості людей. Дані тенденції носять, переважно, об'єктивний характер, і може бути змінені з волі окремих особистостей, впливових груп і навіть урядів країн. З цієї причини передбачити еволюцію цих тенденцій цілком реально, а отже цілком реально визначити основний вектор світового розвитку. Треба також враховувати, що ці тенденції тісно взаємопов'язані й у міру розвитку підкріплюють одна одну.

Крок 3: Збір та аналіз даних

3.1. Збір актуальних даних та інформації щодо об'єкта прогнозування умов, значущих для вирішення його завдань (наприклад, прогноз стабільності політичної системи передбачає врахування прогнозів економічного розвитку на перспективу).

Крок 4: Аналіз даних

4.1. Статистичний аналіз: проведення статистичного аналізу даних для виявлення кореляцій, трендів та залежностей між різними факторами та політичними рішеннями.

4.2. Якісний аналіз: проведення якісного аналізу, включаючи експертні оцінки та думки, для розуміння контексту та динаміки зовнішньої політики.

Крок 5: Створення сценаріїв

5.1. Розробка сценаріїв: Створення різних сценаріїв розвитку подій з огляду на різні комбінації факторів та їх вплив на зовнішню політику.

5.2. Оцінка ймовірності сценаріїв: Оцінка ймовірності кожного сценарію на основі аналізу даних та експертних думок.

Крок 6: Прогнозування та моделювання

6.1. Моделювання: Використання математичних та статистичних моделей для прогнозування можливих сценаріїв розвитку зовнішньої політики держави.

6.2. Сценарне моделювання: Проведення сценарного моделювання для оцінки впливу різних рішень та подій на зовнішню політику.

Крок 7: Верифікація

7.1. Оцінка достовірності й точності, а також обґрунтованості (верифікації) прогнозу.

7.2. Визначення перспектив і вірогідності реалізації прогнозу.

Крок 8: Моніторинг та оновлення

8.1. Регулярне оновлення: Постійний моніторинг подій та даних для актуалізації прогнозів та сценаріїв. Ефективне політичне прогнозування можливе лише за умови постійного коригування прогнозів з урахуванням найновішої інформації.

8.2. Оцінка точності прогнозів: Проведення оцінки точності прогнозів та, при необхідності, корекція моделей та сценаріїв.

Крок 9: Розробка стратегії та рекомендації

9.1. Розробка стратегії: На основі прогнозів та сценаріїв розробка стратегії зовнішньої політики, включаючи довгострокові та короткострокові цілі. При побудові зовнішньополітичного прогнозу слід, перш за все, знайти відповідь на два питання:

— у якому напрямку та як швидко відбуватиметься зміна співвідношення сил у світі;

— наскільки ці зміни є стійкими, тобто, чи є вони наслідком впливу об'єктивних довготривалих факторів, чи є кон'юнктурними девіаціями, які з часом будуть подолані.

У цьому контексті ключову роль відіграє вивчення таких факторів, як тенденції світового розвитку в різних галузях, а також динаміки розвитку суб'єктів міжнародних відносин. Причому під суб'єктами міжнародних відносин розуміються, як, держави та його об'єднання, а й недержавні актори, які діють світової арені і своїми діями помітно впливають на систему міжнародних відносин.

9.2. Надання рекомендацій: Надання рекомендацій та порад особам, що приймають рішення, заснованих на аналізі та прогнозуванні.

Крок 10: Оцінка та корекція

10.1. Оцінка результатів: Оцінка результатів зовнішньої політики та порівняння їх із прогнозами для визначення точності та ефективності методології.

У сучасних дослідженнях майбутнього застосовується широкий та різноманітний арсенал наукових загальних та спеціальних методик, логічних та технічних засобів пізнання. Відповідно до цього політичне прогнозування як важливий елемент управління суспільством має базуватися на певних принципах, що дозволяють оптимально підійти до розуміння сегментів політичного життя. Наукова література дозволяє виділити ключові принципи політичного прогнозування.

Гносеологічний принцип. Однією з об'єктивних підстав політичного прогнозування вважається гносеологічний принцип, згідно з яким у світі не існує речей, явищ, процесів, які неможливо пізнати, а можуть бути лише ще непізнані на даний час закони, окремі сторони і факти дійсності. Об'єктивний характер здійснення прогнозування пов'язаний також з істиною, яка проголошує, що майбутнє певних політичних подій лежить у площині теперішнього часу, а все нове можна знайти у минулому. Водночас слід пам'ятати, що минуле не може бути безумовним орієнтиром для майбутнього.

Принцип альтернативності прогнозування. Пов'язаний з можливістю розвитку політичного життя по різних траєкторіях, за умови різних взаємозв'язків і структурних відносин. необхідно враховувати плюралістичність причин і плюралістичність наслідків.

Принцип системності прогнозування. Передбачає, що політика, з одного боку, розглядається як єдиний об'єкт, а, з іншого — як сукупність відносно самостійних напрямів (блоків) прогнозування. Цей принцип дає змогу отримати цілісну модель досліджуваного об'єкта в усій сукупності його прямих і зворотних, ієрархічних та координаційних зв'язків.

Синтетично-плюралістичний підхід. Щоб передбачити пріоритети й основні параметри модернізаційного процесу певного (в даному разі українського) суспільства, слід неодмінно вийти за межі політичної сфери й спробувати розглянути цей процес у ширшій та універсальнішій перспективі. Це, у свою чергу, об'єктивно передбачає суттєве підкріплення політологічного підходу матеріалами з інших наук — історії, економічної теорії, правознавства, філософії, соціології. Таке поєднання потребує, разом з політологічним аналізом, застосування синтетично-плюралістичного підходу. Плюралізм у даному разі полягає в намаганні охопити якомога ширше наукові здобутки.

Синергетичний принцип. Синергетичне бачення світу пропонує погляд на суспільство як на систему, якій властиві взаємопроникнення, відкритість, самоорганізація, наявність асиметричних структур, нерегулярність зв'язків і функціональна нестабільність. Енергетичні підходи дають можливість

подолати стійкі стереотипи сформовані минулим досвідом і перенесені в часи нинішні. Таким наприклад можна вважати ідеологічно стереотипне уявлення про суспільний розвиток як протистояння капіталізму і соціалізму. Взаємопроникнення відкритість самоорганізація наявність асиметричних структур нерегулярність зв'язків і функціональна нестабільність — характеристики суспільства як система які пропонує синергетична бачення світу. Політичне прогнозування передбачає врахування таких основних ідей і принципів синергетики: По-перше, складноорганізованим системам не можна нав'язувати шляхи їх розвитку, по-друге, для таких систем існує кілька альтернатив розвитку, а, по-третє, враховуючи тенденції самоорганізації можна прискорити еволюцію.

Існує кілька труднощів синергетичного підходу: надзвичайно висока складні соціально політичних систем наявність значної кількості чинників котрій визначають їхню динаміку. Зв'язки між елементами тих чи інших систем відзначається комплексним, багато ступінчастим характером. До цього слід додати не розробленість методів аналізу біфуркаційних фаз і еволюційних катастроф. Зазначені обставини якраз і зумовлюють уповільнений процес практичного застосування синергетичних методик політичного прогнозування.

Принцип реактивності. Відповідно до цього принципу майбутня політична ситуація є реакцією на надмірності і крайнощі попереднього періоду. Культура майбутнього являє собою реакцію на втрати і крайнощі попереднього періоду — тут діють скоріше закони контрасту ніж екстраполяції і спадкоємності. На цей принцип збираються у прагненні змінити політичну ситуацію а також у прогнозування політичних подій що відносяться до після виборчого періоду.

Принцип рентабельності. Передбачає дві основні вимоги: по-перше, співмірність прогнозованих знань про об'єкт і наявних ресурсів його подальшого розвитку, а, по-друге, перевищення ефекту від використання прогнозу над витратами на його розробку.

Принцип безперервності прогнозування. Передбачає коригування прогнозних розробок у міру надходження нової інформації, а також контроль за домінуванням певних тенденцій у розвитку політичних подій, політичної ситуації. Цей принцип у процесі здійснення прогнозу передбачає процедуру так званого проміжного огляду, необхідну для забезпечення своєчасної зміни оперативної політики, заснованої на безпомилковому прогнозі. Проміжний огляд дає можливість модернізувати прогноз, залучаючи до нього нові події та здійснюючи перевірку джерел прогнозування і методології. Безперервність прогнозу наочно проявляється у випадку екстраполяції плавних кількісних закономірностей. Завдяки властивості безперервності прогноз щороку (або ще частіше) дозволяє проводити порівняння з дійсністю.

За короткострокових прогнозів безперервність їх відстеження, як правило, має обов'язковий характер і закладається у саму схему їх поетапного здійснення. Суттєва модернізація прогнозу відбувається за умови надходження нової інформації або виникнення певної надзвичайної події. Перегляд довгострокових прогнозів здійснюється в разі зміни базових даних, офіційної статистики, несподіваного руху вперед або відкату назад внаслідок політичного реформування суспільства. Гнучке реагування на зміни через проміжний огляд дає можливість виправляти помилки й забезпечувати результативність політичних прогнозів, передбачати реальні наслідки політичних рішень.

Принцип дискретності. З дискретність у пов'язане поняття відкритого майбутнього що заперечує не похідність історичних закономірностей, лінійного розвитку. Дискретність означає розрив між порядком минулого і майбутнього, в якому міститься хаос теперішнього.

Принцип верифікації (перевірки). Спрямований на визначення достовірності виробленого прогнозу. Він ґрунтується на трьох методологічних засадах прогнозування — достовірності, точності й обґрунтованості. Досягти надійних висновків про майбутнє можна тільки тоді, коли вдасться верифікувати достатньо широко багато окремих аспектів розробленого

прогнозу. Відносна (попередня) верифікація здійснюється переважно на заключних етапах розроблення прогнозу.

Результат політичного прогнозування не може розглядатися лише з погляду ступеня достовірності, точності прогнозу. Не менш важливо знати, наскільки певний прогноз сприяє підвищенню обґрунтованості, об'єктивності, ефективності розроблених на його підставі рішень. Для прогнозу важливою є не лише абсолютна верифікація, а й відносна (попередня) верифікація, яка дає змогу розвивати наукове дослідження і практично використовує його результати до настання абсолютної верифікації. Стосовно прогнозу абсолютна верифікація можлива тільки після переходу періоду попередження з майбутнього в минуле.

До основних способів верифікації політичних прогнозів належать:

- перевірка отриманих результатів повторними або паралельними дослідженнями;
- опитування експертів — фахівців у певній специфічній галузі, якої найбільше стосуються здійснений аналіз і прогноз;
- зіставлення вихідних положень з реальною політичною ситуацією;
- паралельне розроблення прогнозу методом, відмінним від первісного;
- виявлення і врахування джерел можливих помилок;
- опосередкована верифікація прогнозу шляхом його зіставлення з прогнозами, отриманими з інших джерел інформації.

Принцип випереджувальності подій. Зазначений принцип є головною вимогою при здійсненні прогнозування оскільки прогноз втрачає сенс і перестає бути таким якщо у своєму описі не встигає за динамікою поточних подій.

Принцип обґрунтованості прогнозу полягає в тому, що прогноз повинен бути побудований за допомогою певної дослідницької процедури (алгоритму) на основі інформації про минуле й сьогодення. Прогноз повинен мати основу — базовий період, за даними якого установа екстраполяційна закономірність.

Методологічний принцип об'єктивності розгортається на методичному рівні в принципах системності, синергізму, об'єктно-орієнтованому діяльнісному підході, інноваційності, науковій обґрунтованості й вірогідності (верифікованості).

Принцип ціннісної орієнтації здійснюється за допомогою принципів гуманізму (людиноцентристського підходу в соціальних технологіях в цілому й у прогнозуванні зокрема), принципу реалізму (що заперечує утопізм і псевдопрогнози), принципу соціальної перспективи в діалектичній єдності оптимізму й песимізму, принципі єдності актуального й потенційного (взаємозв'язку актуалізму й фактора майбутнього в практичній діяльності), цільової орієнтації на місію прогнозування (принцип корисності прогнозу).

Оптимальне врахування та органічне поєднання зазначених вище принципів сприятимуть забезпеченню достовірності поглядів у сфері політичних відносин та прийняття політичних рішень.

Принципи прогнозування реалізуються через конкретні методи науково-прогностичних досліджень. Сьогодні існує велика кількість як загальних, так і вузькоорієнтованих способів прогнозування. Еріх Янч нараховує їх до 200, і цей перелік не вважається вичерпним (Jantsch, 1973). В той час як на практиці використовується близько 15-20, зокрема:

Метод колективної генерації ідей (“мозкової атаки”/“мозкового штурму”). Передбачає формування групи учасників з високим рівнем загальної ерудиції (не більше 15 осіб). У процесі підготовки “мозкової атаки” складається проблемна записка для учасників. Генерація ідей здійснюється за загальноприйнятими правилами, що передбачають ясність і стислість висловлювань, неприпустимість критики виступаючих, заборону виступати багато разів, толерантне ставлення ведучого і учасників до висловлених ідей, диктофонний запис здійснення “атаки”. Після аналізу проблеми основна група спершу здійснює систематизацію ідей групою аналізу, а потім критику систематизованих ідей подвоєною групою (25-30 осіб) з погляду перешкод на шляху до їх здійснення. І, нарешті, останній етап передбачає оцінку критичних зауважень і складання списку практично здійснених ідей.

Метод моделювання досить поширений у політичних дослідженнях. Його, зокрема, із застосуванням різних моделей використовували: Зігберт Прайс (Prais, 1955), Девід Бартолом'ю (Bartholomew, Wiley, 1967) — модель соціальної мобільності; Джон Ван Гіг (Van Gigh, 1978), Пітер Чекленд (Checkland, 2000) — модель м'яких систем; Льюїс Річардсон (Richardson, 1960) — модель гонки озброєнь; Ніколай Кондратьєв, Сергій Маслов — модель “довгих хвиль”; Владіслав Тихомиров — модель “вісім коліс” (Семина, 1990); експерти Римського клубу — моделі глобального розвитку; Девід Істон (Easton, 1953), Герберт Спіро (Spiro, 1959), Габріель Алмонд (Almond, 1956), Талкотт Парсонс (Parsons, 1971) — моделі функціонування політичних систем.

Вивчаючи не самі об'єкти, а їх моделі, слід пам'ятати, що події, які, на перший погляд, аналогічні, але відбувалися в різних історичних умовах, можуть призвести до абсолютно протилежних результатів. Модель слід розглядати як аналог певного фрагмента дійсності, концептуально-теоретичного утворення, що використовується при розв'язанні таких завдань: прикладних (дослідження практичних проблем політичного життя); теоретичних (розробка теоретичних конструкцій політичної реальності); інструментальних (створення нових способів дослідження політичної сфери). Для прогностичного моделювання характерною є необхідність вірогіднісного підходу до проблем майбутнього, внаслідок чого на цій основі створено модель, пов'язану зазвичай з розробленням шкали можливостей і побудовою на ній функції розподілу вірогідності (менш вірогідно — більш вірогідно).

Моделі поділяються на матеріальні (макети, муляжі, напрями) та ідеальні, уявні (використовуються в суспільних науках). Ідеальні моделі розподіляються на знакові (математичні) й моделі-образи (теоретичні уявлення, узагальнення). До останніх можна віднести запропоновану Парсонсом інтегративну модель соціетальної суспільності, яка повинна, за словами американського соціолога, “вийти за ті межі, де правлять політична влада, багатство і чинники, які їх породжують, й піднятися до рівня ціннісних прихильностей та механізмів впливу” (Parsons, 1991, с.121).

Одним із інструментів наукового аналізу зовнішньополітичних процесів є метод математичного моделювання. Необхідність використання методів математичного моделювання при вирішенні задач, які стосуються проблеми зовнішньої політики та міжнародних відносин, пов'язана, в першу чергу, із можливістю побудови віртуального об'єкта — копії складної системи, щодо якої відомі численні закономірності у різноманітних базових просторах, з метою подальшого аналізу різноманітних гіпотез при використанні наявних даних. Імітаційне математичне моделювання — це обчислення значень характеристик процесу який розвивається у часі шляхом відтворення перебігу, розвитку процесу на комп'ютері за допомогою нього математичної моделі. Таке відтворення прийнято називати імітаційним експериментом, а модель, за допомогою якої це реалізується — імітаційною моделлю. Імітаційне моделювання дозволяє створювати віртуальні середовища, де можна перевіряти різні сценарії та стратегії. Однією з переваг імітаційного моделювання у порівнянні з іншими засобами математичного моделювання є легкість інтерпретація результатів хвилювання. Більш того імітаційна математична моделювання може застосовуватись до різноманітних сфер людської діяльності, які безпосередньо впливають на прийняття зовнішньополітичних рішень, наприклад економіка, демографія, екологія.

Метод колективної експертної оцінки. Сутність методу полягає у погодженні думок експертів з певних напрямів розвитку зовнішньої чи внутрішньої політики, розвитку політичної ситуації. Цей метод передбачає чотири етапи:

- 1) створення робочих груп для здійснення опитувань, оброблення матеріалів, аналізу результатів колективної експертної оцінки. Робоча група призначає експертів у кількості від 10 до 100-150 осіб;

- 2) уточнення основних напрямів розвитку політичних процесів, подій; виявлення генеральної мети і засобів її досягнення; розробка питань для експертів;

- 3) забезпечення адекватності розуміння питань і незалежності суджень експертів (передбачає запобігання тиску провідної думки);

4) оброблення матеріалів експертної оцінки; синтез прогнозних гіпотез і варіантів розвитку політичних подій.

Такого рода методи прогнозування, які використовують якісні оцінки, в основі яких полягає аналіз суджень висококваліфікованих експертів у ті чи іншій сфері наукового знання, носять універсальний характер і можуть бути застосовані для короткострокового, середньострокового та довгострокового прогнозування. Враховуючи, що точки зору експертів з тих чи інших питань часто не співпадають не можуть бути навіть діаметрально протилежними, для зменшення розбіжностей та підвищення точності прогнозів застосовуються засоби, спрямовані на досягнення згоди сторін. До таких засобів відноситься метод Дельфі, який широко застосовується на практиці.

Метод “Дельфі” отримав назву від вищегаданого оракула в давньогрецького місті Дельфі. Метод розглядається вченими як один з найефективніших експертних методів. Визначається трьома основними особливостями: 1) анонімністю експертів; 2) використанням результатів попереднього туру опитувань; 3) статистичною характеристикою групової відповіді.

Анонімне опитування групи експертів наводиться у письмовій формі в кілька турів. При цьому експерти не вступають у контакт один з одним. їм дають можливість ознайомитися із систематизованими результатами попереднього туру опитувань з повторенням процедури. При цьому кількість турів (переважно від двох до чотирьох) залежить від зведення поляризованих оцінок до мінімуму. Якщо експерти досягають згоди з принципових питань у межах другого туру, опитування припиняється. Точність і надійність результатів експертизи залежать від якісно підібраної групи експертів.

Аналізуючи переваги цього методу, слід зазначити, що анонімність процедури дає змогу послабити вплив окремих “домінуючих” експертів, а регулюючий зворотний зв’язок — знизити вплив індивідуальних і групових інтересів, не пов’язаних з проблемами, які вирішуються. Крім того, запровадження зворотного зв’язку вносить елемент об’єктивності, підвищує надійність прогнозних оцінок. Здійснення опитування у декілька турів дає

можливість зменшити коливання в індивідуальних відповідях, а також обмежує коливання в рамках групи.

Метод побудови сценаріїв. Застосування цього методу пов'язане з необхідністю аналізу політичних ситуацій, які зазвичай розвиваються за кількома різними сценаріями. Сценарій — це спосіб встановлення логічної послідовності подій з метою визначення альтернатив розвитку великих систем типу міжнародних відносин, національної економіки, сфери політики, соціальних відносин тощо.

У підготовці сценаріїв використовуються попередньо підготовлені аналітичні матеріали. Створення сценарію передбачає таку послідовність дій: визначення часового інтервалу формулювання перебігу подій, словесне тлумачення їх сутності, їх кількісну оцінку. Оскільки сценарій описує не реальну, а вірогідну (уявну) ситуацію, він найчастіше передбачає вибір з кількох прогнозованих варіантів розвитку подій. Тому розрізняють однозначний, альтернативний і компромісний вибори. Компромісний вибір — дія на основі поєднання позитивних моментів низки близьких або навіть альтернативних варіантів, що дають змогу знайти оптимальний вихід із ситуації, альтернативне розв'язання якої загрожує існуванню цілого.

Наразі даний метод стає одним із них більш розповсюджених при побудові довгострокових прогнозів розвитку складних систем за відсутності необхідних для цього більш надійних даних. Зазвичай передбачається розробка 3 можливих сценаріїв розвитку подій: оптимістична, песимістична та найбільш вірогідна, який знаходиться десь між двома крайніми випадками.

Спостереження. Може здійснюватись у формі відслідковування конкретних подій упродовж визначеного часу, а також довготривалих наслідків певних політичних рішень. Можна сказати, що спостереження важливе для виявлення закономірностей, однак, як пише Нейт Сільвер зазвичай виявлення закономірностей — це не така вже й легка справа, найчастіше вони перемішані та сплутані (Silver, 2012, с.173). В цьому контексті він згадує атаку Японії на Перл-Харбор у 1941 р. яке Франклін

Делано Рузвельт назвав один з найганебніших сторінок в історії. Після цієї події, Японія, яку не вважали серйозним противником, перетворилася в реальну загрозу. Однак якщо поглянути на таку на Перл-Харбор у ретроспективі, то ця подія видаватиметься доволі передбаченою. Невірогідність і навіть неминучість атаки на Перл-Харбор вказувало багато сигналів. Дипломатичні відносини між США та Японією в листопаді — грудні 1941 р. різко погіршилася. Через прагнення японців до розширення території Тихоокеанський флот США (який перемістили із Сан-Дієго в Перл-Харбор саме з цієї причини) опинився в самому центрі конфлікту. Водночас японський флот постійно змінював позивний, що безсумнівно вказувала на не дружність намірів. Також японські війська і кораблі нарощувала активність біля берегів Китаю і південно-східної Азії. Ключовим сигналом який свідчив про можливо атаку була тиша в ефірі. В цей час японський військово-транспортний флот наближався до Гаваїв. Роберта Вольштеттер (Wohlstetter, 1962) навела безліч причин, які пояснюють, чому японська атака була сюрпризом для американських військових і розвідників. Вона пише: “... набагато простіше виділити важливі сигнали зі скупчення незначних після того як подія вже відбулася. За деякий час сигнал завжди очевидний, ми бачимо, яку саме катастрофу він нам відчував. Однак до цього моменту сигнал переповнений суперечливими значеннями. Він доходить до спостерігача оточений “шумом” тобто разом з усілякою інформацією яка не має значення для передбачення катастрофи” (Silver, 2012, с.177). Однак разом з тим нерідко аналітики мають певне уявлення про те які саме сигнали потребують уваги.

Методи екстраполяції та інтерполяції.

Екстраполяція — поширення висновків, отриманих від спостереження за однією частиною явища, певної реальності, на іншу частину. Відповідно у прогнозуванні метод екстраполяції — це поширення на майбутнє певних елементів соціальних процесів з минулого і сучасного. В основі цього методу полягає припущення, що прогнозований процес має тенденцію до природнього продовження тренду, який відображає динаміку зміни

параметрів цього процесу у минулі періоди. Іншими словами, динаміка прогнозованого процесу в перспективі визначається тенденціями, які були закладені та проявилось на попередніх етапах розвитку системи, тому прогноз розглядається як “проекція минулого у майбутнє”. Точність екстраполяції зникає у міру просування в майбутнє, яке в жодному разі не можна розглядати як лише кількісне продовження сучасного. Отже, за цього методу важливо визначити межу екстраполяції (5-10 років) з метою точності застосування цілей комплексних теорій: вірогідностей, обмежень, ігор, множин та ін. Хоча метод екстраполяції цілком релевантне для прогнозування зовнішньої політики, часто використовуються для прогнозування еволюції економічних макротрендів. Разом з тим метод екстраполяції може призводити до помилкових результатів з огляду на циклічний характер динаміки економічного розвитку, враховуючи теорію великих циклів економічної кон’юнктури Кондратьєва. Оскільки момент початку та закінчення періоду в покращення та погіршення економічної кон’юнктури не піддається точні оцінці, той результати прогнозу можуть розглядатися лише як якісні. З цієї причини, як вже було зазначено, основна область застосування екстраполяційного методу — це коротко- та середньострокове прогнозування. У випадку використання даного методу то довгострокового прогнозування реальна картина та результати можуть бути спотворені.

Інтерполяція — визначення проміжних значень функції на підставі деяких відомих її значень. Це складніший метод, який базується на конструюванні соціальної та політичної реальності. Складність соціально-політичних процесів, динаміка розвитку людської цивілізації більше спонукають до конструювання реальності, до чого, власне, й схиляються сучасні дослідники майбутнього. Тому, прогнозуючи найближче майбутнє, недостатньо враховувати минуле і сучасне, необхідно насамперед зважати на віддалене майбутнє. Це, у свою чергу, є свідченням недостатньої адекватності методу екстраполяції і спонукає до використання методу інтерполяції, коли за минулим, сучасним та віддаленим майбутнім прогнозується найближче майбутнє.

Метод ретрополяції або ж ретроспективне прогнозування — дія, зворотне прогнозування: знаходження за відомими значеннями змінної її невідомих значень на початку динамічного ряду. Ретрополяція застосовується як метод дослідження минулих умов з урахуванням умов у теперішньому, як і метод планування поточних дій з урахуванням поглядів на бажаному майбутньому. Як спосіб дослідження, ретрополяція виходить із поточних і недавніх тенденцій системи визначення її попередніх тенденцій. Як метод планування, ретрополяція починається з визначення бажаного майбутнього, а потім працює у зворотному напрямку для визначення політики та програм, які зв'яжуть це задане майбутнє зі сьогоденням.

Основи ретрополяції як методу планування викладено Джоном Б. Робінсоном з Університету Ватерлоо (Robinson, 1990). Основною відмінністю ретрополяції є фокус не на можливих варіантах майбутнього, а на тому, як можна досягти бажаного майбутнього. Таким чином, ретрополяція є нормативним методом, який передбачає “роботу у зворотному напрямку” від конкретної майбутньої кінцевої точки до сьогодення, щоб визначити, які заходи політики будуть потрібні для досягнення цього майбутнього.

У той час як прогнозування включає передбачення майбутнього на основі аналізу поточних тенденцій, ретроспективне прогнозування підходить до проблеми майбутнього з протилежного боку. Метод ретрополяції, таким чином, може допомогти спрогнозувати подальші цілі іноземних держав та недержавних акторів міжнародних відносин, а також зрозуміти які кроки будуть застосовані задля досягнення відповідних цілей.

Це цілком співпадає з поняттям “зворотнього індуктивного висновку”, основні положення якого використовувалися у роботах Томасом К. Шеллінгом, американським економістом та нобелівським лауреатом з економіки, відомим роботами з теорії ігор та теорії прийняття рішень, які стосуються прогнозування та аналізу майбутнього. Концепція “зворотнього індуктивного висновку” Шеллінга передбачає, що гравці можуть припускати, які рішення ухвалюватимуть інші гравці, починаючи з кінцевого результату і працюючи назад до нинішньої ситуації. Це дозволяє більш точно

прогнозувати майбутнє та ухвалювати рішення на основі такого прогнозу. Поняття “зворотного індуктивного висновку” не було прямо описано в будь-якій окремій роботі Шеллінга, але це поняття та його концепції пов’язані з його дослідженнями в галузі теорії ігор та стратегічного прийняття рішень, які були представлені в його книгах та статтях. Основні ідеї зворотного індуктивного висновку можна знайти у “The Strategy of Conflict” (1960), де Шеллінг досліджував стратегічну взаємодію між сторонами у різних ситуаціях конфлікту та співробітництва. Він описував ідею “прямого індуктивного виведення” та “зворотного індуктивного виведення” в контексті аналізу ігор та стратегічного прийняття рішень (Schelling, 1960). Також праця “Arms and Influence” (1966) містить ключові концепції, пов’язані з прогнозуванням та аналізом зовнішніх рішень, адже Шеллінг досліджував питання впливу, дипломатії та стратегічного планування (Schelling, 1966).

До вже згаданої роботи Вольштеттер Шеллінг написав передмову, у якій писав про людську схильність плутати мало знайома та малоймовірне: “У процесі планування ці поняття доволі часто змішуються. Можливості, які ми не розглядаємо серйозно, здаються нам дивними, дивне — малоймовірним, а малоймовірне не варто розглядати серйозно” (Wohlstetter, 1962). Цим також і пояснюються той факт, що США не змогли передбачити атаку Японії на Перл-Харбор.

Відома фраза колишнього міністра оборони США Дональда Рамсфелда про невідомі невідомі, виголошена у 2002 р. на прес-конференції у відповідь на запитання про наявність зброї масового ураження Іраку, є прямим продовженням думки Шеллінга про людську схильність плутати невідоме з малоймовірним. “Існують відомі чинники. Це — те, про що ми знаємо, що ми не знаємо. Існують відомі невідомі. Це — те, про що ми знаємо, що ми цього не знаємо. Але ще існують невідомі невідомі. Це — те, про що ми не знаємо, що ми про це нічого не знаємо”. Якщо ми запитуємо себе про щось, і можемо дати собі точну відповідь, це — відоме відоме. Чому ставимо собі запитання і не можемо дати на нього точної відповіді, це — відоме невідоме. Невідомий невідомий — це ситуація, коли ми навіть не

замислюємося про те, щоб поставити питання. “У наших знаннях є прогалини, але це прогалини, про існування яких ми навіть не підозрюємо”, — писав Рамсфелд у мемуарах (Rumsfeld, 2011).

Нейт Сілвер пише, що концепцію невідомого невідомого іноді розуміють неправильно. Часто цей термін згадується у формулюваннях, що стосуються цілком реальних, але погано прогнозованих загроз. В якості прикладу він не вів терористичну загрозу з боку Нігерії, посиляючись на Гарлана Улмана (Ullman, 2006). Зокрема, автор писав: “У недалекому майбутньому в Нігерії може статися криза — це невідоме невідоме, що спричинить суттєві наслідки для американської та світової безпеки”. Передбачення терористичної загрози з боку Нігерії виявилось пророчим, однак семантично воно неправильне. Щоразу, коли прораховуються небезпечний або непередбачуваний елемент, виражається відоме невідоме. Більш того, пише Сілвер, не всі події та явища чітко потрапляють в одну із двох категорій — передбачуваного чи непередбачуваного. “Навіть якщо щось є невідомим на 100%, то можна принаймні сформулювати прогноз або хоча б припущення. Припущення може бути досить приблизним або досить точним, прогноз — правильним або помилковим, розумним чи ні. Однак, так чи інакше, аналітик проінформований про наявність проблеми і, звичайно можна це якось відреагувати: невідомо, наскільки сильна терористична загроза, що йде від Нігерії, але, імовірно, вона більша, ніж загроза з боку Люксембурга” (Silver, 2012, с.309).

Крім зазначених основних методів у політичному прогнозуванні застосовуються:

- експертне опитування, що ґрунтується на заповненні спеціальних карт, які розробляються стосовно конкретної проблеми і надсилаються для заповнення представникам провідних політичних партій або відомим політологам;
- історична аналогія, заснована на перенесенні закономірностей розвитку схожих подій за часом чи з інших сфер знання; У практиці політичної діяльності метод аналогій і ефективному тих випадках коли

прогноз будується на основі пізнання законів функціонування соціально-політичних систем у звичайних для них умовах. Об'єктивний характер здійснення прогнозування пов'язаний з істиною яка проголошує що майбутнє тих чи інших політичних подій лежить у площині теперішнього часу а все нове можна знайти у минулому. Цей метод заснований на перенесенні закономірностей розвитку схожих подій за часом ще з інших сфер знання.

Разом з тим класик німецької філософії початку ХІХ ст. Георг Гегель зазначав що історія нічому не вчить: “Правителям, державним людям та народам з важливістю радять отримувати повчання з досвіду історії. Але досвід та історія вчать, що народи та уряди ніколи нічому не навчилися з історії та не діяли згідно з повчаннями, які можна було б витягти з неї”. У цьому цитату, зазвичай, обривають. Тим часом Гегель продовжував: “Кожна епоха є настільки індивідуальним станом, що в цю епоху необхідно і можливо приймати лише такі рішення, які випливають із самого цього стану...блідий спогад минулого не має жодної сили порівняно з життєвістю та свободою сьогодення” (Гегель, 2000, с.213). Таким чином, коріння проблеми полягає не в недооцінці корисності вивчення історії, а в нездатності сучасних суб'єктів приймати обґрунтовані рішення в умовах невпинних термінових завдань і в повному відсутності чіткого розуміння минулого, або інакше кажучи — через недостатню інформованість про історію, яка призводить до неправильних висновків і помилкових вирішень у контексті сучасності і майбутнього. У міру ускладнення політичних та соціальних відносин у суспільстві більш нагальною стає потреба враховувати історичне коріння багатьох явищ, у тому числі і зовнішньої політики. Історичний досвід можна розглядати як складову частину історичного знання, ретроспективну оцінку минулого його відношення до подальшого розвитку та підсумкам цього розвитку з позиції сучасної соціальної практики. Такий підхід дозволяє осмислити історичну ситуацію не просто як факт, який відбувся, а як складний ймовірнісний ємо зв'язок між можливістю та дійсністю, між минулим та теперішнім, тобто дослідити об'єктивні закладені в історичному процесі альтернативні варіанти, позитивні та негативні рішення, прогресивні

та регресивні тенденції, вірогідність їх проявлення у майбутньому і тим самим підійти до прогнозу.

- контекстуальне картографування — системний розгляд об'єкта шляхом послідовного чи комбінованого перегляду, аналізу і синтезу всіх вірогідних комбінацій його складових; Цей метод включає зокрема використання когнітивних карт — матрицю яких фіксується типові реакції лідерів представники влади чи управлінських структур на кризові ситуації, зразки їх дій у стабільних умовах біографічні дані та інша інформація що допомагає прогнозувати їх майбутню поведінку.

- сітьові графи — визначення “критичних вузлів” політичного розвитку, найкоротших шляхів руху до певної мети;

- дерево цілей (будується шляхом поділу об'єкта пізнання на елементи, структури, які ієрархічно пов'язані між собою);

- імітування — побудова, створення математичних моделей з метою вивчення і верифікації прогнозних рішень;

- операційне моделювання (засноване на застосуванні математичного апарату дослідницьких операцій);

- аналіз взаємних впливів, що передбачає використання матриць подій, які впливають на розвиток політичної ситуації або становлять основу дослідження політичних проблем (застосовуються для зведення окремих політичних прогнозів у комплексний політичний прогноз);

- каузальне моделювання (засноване на встановленні причинно-наслідкових зв'язків відомих подій, явищ);

- статистичне моделювання — розроблення й аналіз моделей, які створюються на базі статистичного матеріалу минулого й сучасного;

- метод гри (використовується в безпосередніх передпланових політичних дослідженнях, а також для верифікації політичних прогнозів).

- теорія катастроф та теорія біфуркацій. Терміни “катастрофа” та “теорія катастроф” були введені Рене Томом та Крістофером Зіманом у 1960-х-1970-х рр. (“катастрофа” в даному контексті означає різку якісну зміну об'єкта при плавній кількісній зміні параметрів, від яких він залежить) (Thom

(2019), Zeeman (1977)). Термін катастрофа було введено Томом для позначення якісної зміни об'єкта при плавній зміні параметрів, від яких залежить. Цей термін, який замінив терміни, що використовувалися до нього, біфуркація, перебудова, метаморфоза, завоював широку популярність після того, як Зіман запропонував вживати назву теорії катастроф для поєднання теорії особливостей, теорія біфуркацій та їх додатків. Теорія катастроф знайшла застосування у різних галузях прикладної математики, фізики, соціальної та економіки та політології. Теорія катастроф фокусується на вивченні переходів та дискретних змін у системах, включаючи політичні системи та міжнародні відносини:

Вивчення змін у системах: Теорія катастроф може допомогти зрозуміти, як політичні системи можуть переходити від одного стану до іншого за наявності критичних факторів або подій. Це може бути корисним при аналізі можливих криз або змін у зовнішній політиці.

Оцінка ризиків та стабільності: Теорія катастроф може допомогти в оцінці ризиків та стійкості політичних систем. Вона може допомогти визначити, які фактори можуть спричинити катастрофічні зміни у системі, і яким чином можна керувати ризиками.

Моделювання можливих сценаріїв: Теорія катастроф може бути використана для створення моделей, що передбачають можливі сценарії змін у зовнішній політиці, що ґрунтуються на критичних точках і переходах між станами.

Наприклад, Ірма Адельман та Яір М. Хін з Університету Берклі (США) доводять практичну значимість теорії катастроф при поясненні причин політичних змін та нестабільності, появи авторитарних режимів у п'ятнадцяти країнах Латинської Америки у період 1960-1980 рр. Висновки дослідників полягають у тому, що теорія катастроф справді забезпечує основу для аналізу політичних змін у державі (Adelman, Hihn, 1982).

Теорія біфуркацій динамічних систем — це теорія, що вивчає якісну картину розбиття фазового простору в залежності від зміни параметра (або декількох параметрів). Фазовий простір — простір, кожна точка якого

відповідає одному і тільки одному стану з безлічі всіх можливих станів системи. Параметр, зміна якого призводить до біфуркації, називається критичним параметром (біфуркаційним параметром), а значення параметра, при якому відбувається біфуркація, називається критичним значенням. Точка в параметричному просторі (просторі, в якому кожній точці відповідає певний стан системи, а положення цієї точки визначається значеннями параметрів та змінних стану), в якій відбувається біфуркація, називається точкою біфуркації. З точки біфуркації можуть виходити кілька рішень (стійких та нестійких).

Теорія біфуркацій може бути використана в аналізі зовнішньої політики для вивчення змін у політичних системах, оцінки їхньої стабільності та передбачення можливих переходів між різними станами зовнішньої політики:

Вивчення політичних систем: теорія біфуркацій може використовуватись для аналізу політичних систем та оцінки їхньої структурної стабільності. Це дозволяє визначити, наскільки стійкі політичні режими та які зміни можуть спричинити переходи між різними політичними станами.

Визначення критичних параметрів: теорія біфуркацій допомагає ідентифікувати критичні параметри та фактори, які можуть впливати на політичні рішення та події. Це може включати економічні умови, громадські рухи, міжнародні відносини та інші.

Моделювання можливих сценаріїв: на основі теорії біфуркацій можна створити математичні моделі політичних систем та провести сценарний аналіз, щоб передбачити, які зміни можуть відбутися при зміні ключових параметрів. Це може допомогти у прогнозуванні можливих політичних подій та рішень.

Оцінка ризиків та невизначеності: теорія біфуркацій також дозволяє оцінити ступінь ризику та невизначеності у політичному середовищі. Аналітики можуть визначити, наскільки система піддається критичним точкам і які події можуть спричинити нестабільність.

Управління політичними ризиками: знання про біфуркації в політичних системах може допомогти в управлінні політичними ризиками. Держави та міжнародні організації можуть розробляти стратегії та політику з огляду на потенційні переходи та критичні точки.

Теорія біфуркацій надає інструменти для глибшого розуміння змін у політичних системах і може бути корисною для прогнозування можливих подій та змін у зовнішній політиці.

Доречно згадати роботу “Superforecasting: The Art and Science of Prediction”, написану Філіпом Тетлоком і Деном Гардінером, опубліковану в 2015 році, яка досліджує історію та практику прогнозування, а також виділяє ключові методи, які роблять деяких прогнозерів “суперпрогнозерами”. Основна ідея книги полягає в тому, що прогнозування не є виключно здатністю деяких геніїв, а скоріше результатом певних навичок та стратегій. Автори розглядають дослідження та практику прогнозування, починаючи із змагання, проведеного у 2011 р. серед експертів, включаючи аналітиків ЦРУ, з метою виявити, хто з них краще передбачає майбутні події (Tetlock, Gardner, 2015). Йдеться про дослідження Філіпа Тетлока “Good Judgement Project”, 2011-2014”. Воно стало частиною дослідження про прогнозування, профінансоване Агентством передових досліджень у сфері розвідки (IARPA). Метою було підвищити якість роботи спецслужб. У “Good Judgement Project” міг взяти участь будь-який (в результаті близько 20 тис.чол., в перший рік проекту — 2,8 тис.чол.). Учасники відповідали на такі питання, як: чи набуде чинності протестний рух у РФ, почнеться війна на Корейському півострові тощо. Питання мали горизонт не більше року. В результаті вдалося виявити суперпровісників (2% учасників). Суперпровісники відповідали краще, ніж контрольна група, на 78%, краще, ніж дослідники з інститутів (Мічиганський університет, МІТ та ін.) на 30-70%, а також краще, ніж професійні аналітики, які мають доступ до матеріалів з грифом “таємно”. У першому ж дослідженні Тетлока брали участь лише професійні експерти (1984-2004). Воно показало, що якість передбачень приблизно дорівнює ймовірності попадання шимпанзе в яблучко при грі в дартс.

Дослідження Тетлока та Гардінера також описує різні методи та підходи, які суперпрогнозери використовують для аналізу інформації, такі як використання баєсової статистики, створення прогнозних дерев та розробка прогнозів у формі числових ймовірностей.

Баєсова статистика є статистичний метод, який може бути корисним у прогнозуванні зовнішньої політики. Цей метод заснований на теоремі Баєса, яка дозволяє оновлювати імовірнісні оцінки на основі нових даних та апріорних знань. Теорема Баєса (або формула Баєса), названа на честь її розробника Томаса Баєса англійського математика та священика, який першим запропонував використання теореми для коригування переконань, ґрунтуючись на оновлених даних, — одна з основних теорем елементарної теорії ймовірностей, яка дозволяє визначити ймовірність події за умови, що сталася інша статистично взаємозалежна з нею подія. Іншими словами, за формулою Баєса можна уточнити ймовірність будь-якої події, врахувавши як раніше відому інформацію, так і дані нових спостережень. Формула Баєса може бути виведена з основних аксіом теорії ймовірностей, зокрема умовної ймовірності (ймовірність настання події A за умови, що сталася подія B). Психологічні експерименти показали, що часто невірно оцінюють реальну (математично вірну) ймовірність події, ґрунтуючись на певному особистому отриманому досвіді (апостеріорна ймовірність), оскільки ігнорують саму ймовірність припущення (апріорна ймовірність). Тому правильний результат за формулою Баєса може відрізнятись від інтуїтивно очікуваного.

Застосування баєсової статистики у прогнозуванні зовнішньої політики може включати такі кроки:

Визначення апріорних ймовірностей: на першому етапі аналітики можуть визначити апріорні ймовірності подій чи різних результатів зовнішньої політики. Ці апріорні ймовірності можуть бути засновані на історичних даних, експертних думках та теоретичних моделях.

Збір даних: збір актуальних даних про поточні події, фактори та змінні, які можуть впливати на зовнішню політику.

Застосування теореми Баєса: використовуючи теорему Баєса, аналітики можуть оновити апіорні ймовірності на основі нових даних. Це дозволяє врахувати поточні події та інформацію під час прогнозування майбутніх подій.

Моделювання: баєсова статистика може бути використана для розробки ймовірнісних моделей, які враховують стохастичну природу політичних процесів та дозволяють моделювати різні сценарії та результати.

Оцінка невизначеності: баєсові методи дозволяють оцінити ступінь невизначеності в прогнозах. Це особливо важливо у контексті зовнішньої політики, де багато чинників може бути невизначеними.

Моніторинг та корекція : прогнози можуть регулярно оновлюватися на основі нових даних, що дозволяє врахувати зміни у політичному середовищі та зовнішній політиці.

Перевага баєсової статистики полягає у її здатності адаптуватися до нової інформації та враховувати невизначеність. У контексті зовнішньої політики, де події можуть бути складними і багатозначними, баєсові методи можуть допомогти аналітикам і рішенням краще розуміти і прогнозувати можливі результати та ризики.

Окрім зазначених методів прогнозування зовнішньої політики варто згадати світ-системний аналіз Іммануїла Валлерстайна, автора однієї з версій світ-системної теорії, створеної під впливом французького історика Фернана Броделя. Світ-системний аналіз, розроблений Валлерстайном, є теоретичним підходом до вивчення світових політичних, економічних та соціокультурних систем у рамках глобальної перспективи. Цей підхід зосереджується на аналізі глобальних структур та довгострокових історичних процесів, що формують сучасну світову систему (Wallerstein, Hopkins, 1982).

Світ-системний аналіз Валлерстайна може бути корисним у прогнозуванні зовнішньої політики з наступних причин:

Комплексний аналіз світової системи: світ-системний аналіз дозволяє розглядати світову систему як єдину цілісність, досліджуючи взаємозв'язки та

залежності між різними країнами та регіонами. Це дозволяє краще розуміти глобальні тренди та вплив змін в одній частині світу на інші.

Історична перспектива: Валлерстайн наголошує на важливості історичного контексту для розуміння сучасних подій. Аналіз історичних процесів та циклів може допомогти прогнозувати майбутні зміни у зовнішній політиці.

Ідентифікація системних криз: світ-системний аналіз виділяє системні кризи, які можуть впливати на зовнішню політику різних країн. Це дозволяє аналізувати ризики та можливі сценарії розвитку подій.

Визначення структурної влади та залежності: аналіз структурної влади та залежності у світовій системі дозволяє прогнозувати, які країни та актори можуть впливати на зовнішню політику інших країн, а також передбачати зміни у силових та економічних відносинах.

Аналіз переходів та трансформацій: світ-системний аналіз дозволяє досліджувати переходи та трансформації у світовій системі, що має важливе значення для прогнозування, як зміни можуть вплинути на зовнішню політику та геополітичну стратегію різних країн.

Таким чином, світ-системний аналіз Валлерстайна може надати цінні інструменти та контекст для прогнозування зовнішньої політики, особливо під час аналізу глобальних тенденцій та довгострокових перспектив. Більш того, кондратьєвські хвилі релевантні насамперед саме у масштабах світ-системи, оскільки ці хвилі завжди проявляються в масштабах набагато більших, ніж одна країна, що діють якщо не у всій світ-системі, то в дуже помітній її частині, світ-системні процеси завжди виключно важливі розуміння особливостей кондратьєвських циклів.

Вирішальну роль забезпеченні результату прогнозування грає оптимізація відбору методів, які становлять арсенал цього наукового напрямку. Основне завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити можливу сферу використання кожного способу та вибрати найефективніший у кожному конкретному випадку, оскільки вибір певного методу

прогнозування політичних процесів залежить від мети, термінів та часу, відведеного на розробку прогнозів.

Разом з тим, серед різноманітних методів аналізу та прогнозування зовнішньої політики, моделювання займає центральне становище і перевершує інші методи у низці ключових аспектів. На відміну від якісних методів, таких як експертні оцінки, які можуть бути схильні до суб'єктивних упередженостей, моделювання базується на кількісних даних та математичних моделях. Це забезпечує об'єктивність та суворість аналізу. У порівнянні з традиційними методами прогнозування, які можуть обмежуватися описовим аналізом минулих подій, моделювання надає можливість створювати прогностичні моделі, що базуються на довгострокових трендах та структурних залежностях. Крім того, моделювання дозволяє оцінити не лише окремі фактори, а й їхню взаємодію у зовнішній політиці, що в результаті надає більш точні та обґрунтовані прогнози, які сприяють розробці більш ефективних стратегій та прийняттю поінформованих рішень у питаннях зовнішньої політики. Відтак, основу прогнозування здебільшого становить моделювання.

3.3 МОДЕЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Перш ніж розмірковувати про моделювання міжнародних відносин необхідно термінологізувати поняття “модель” “моделювання” та “політичне моделювання”.

У найширшому сенсі під терміном “модель” (від *лат.* *modulus* — міра, аналог, зразок, взірець) розуміється образ об'єкта (умовний чи уявний), або прообраз об'єкта чи системи об'єктів.

Чарльз Лейв і Джеймс Марч дають таке визначення моделі: “Модель — це спрощена картина реального світу, що володіє деякими, але не всіма його властивостями. Вона являє собою безліч взаємопов'язаних припущень про світ. Як і будь-яка картина, модель простіше тих явищ, які, за задумом, вона

відображає або пояснює” (Lave, March, 1993, с.32). Відповідно до Віктора Штоффа, модель — це “система, яка, відображаючи або відтворюючи об’єкт дослідження, здатна замінювати його так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об’єкт” (Штофф, 1966, с.19).

Метод моделювання, таким чином, пов’язаний з конструюванням штучних, ідеальних і уявних об’єктів і ситуацій, зв’язки і елементи яких подібні до реальних процесів, в тому числі політичних. Методологія моделювання спрямована на впорядковане отримання й обробку інформації про об’єкти, котрі існують поза людською свідомістю й взаємодіють між собою та зовнішнім середовищем (Вовк, 2012, с.10). Моделювання, відтак, полягає у зображенні об’єкта дослідження у формі моделі з метою отримання інформації про найважливіші властивості об’єкта завдяки здійсненню експериментів з моделлю.

Політичне моделювання, відтак, можна термінологізувати як процес або методологія застосування моделей та імітацій для вивчення для аналізу і передбачення політичних явищ, процесу прийняття рішень у політичній системі, міжнародних відносинах.

Таким чином, моделювання у галузі політології та міжнародних відносин може слугувати аналітичним інструментом, прогностичним інструментом, засобом оптимізації прийняття рішень.

Вважається, що початок політичного моделювання був покладений Льюїсом Ф. Річардсоном — англійським математиком, фізиком, метеорологом, психологом і пацифістом, який вперше застосував математичні методи прогнозування погоди для вивчення причин виникнення воєн та їх запобігання. Зокрема, уваги варта стаття *Mathematical Psychology of War* (1935). Річардсона вважають ініціатором або співініціатором (разом з Квінсі Райтом і Пітірімом Сорокіним, а також Кеннетом Боулдінгом, Анатолем Рапапортом і Адамом Керлом) наукового аналізу конфлікту — міждисциплінарної теми кількісних і математичних соціальних наук, присвячених систематичному дослідженню причин війни та умов миру. Будучи метеорологом, Річардсон спробував аналіз динаміки військових

потенціалів за допомогою математичних моделей, що використовуються в природничих науках (наприклад, для розрахунку траєкторій руху планет). Річардсон аналізував війну, використовуючи головним чином диференціальні рівняння та теорію ймовірностей (Richardson, 1935, 1960). Предметом аналізу була гонка озброєнь, що передувала Першій світовій війні. Намагаючись відповісти на запитання, чому держави схильні йти на збройний конфлікт, Річардсон наголосив на наступних змінних. По-перше, до уваги береться реакція на військові потенціали, що є у ймовірного супротивника, і міра загрози, що асоціюється з цими потенціалами: поява у конкурента нових озброєнь вимагає відповіді, наприклад, у вигляді превентивної розробки досконалішої зброї. По-друге, враховується вартість відповіді загрози, тобто межі навантаження для економіки, які може дозволити держава, відповідаючи на виклик конкурента (ресурси обмежені, а нарощування військових зусиль вимагає вилучення коштів з інших сфер). По-третє, береться до уваги досвід минулого: наявність конфліктів чи “образ” у минулому посилює сприйняття загрози. Залежно від значення цих змінних взаємодія двох країн може мати два результати. Перший — стан рівноваги, коли ціна відповіді загрози в обох державах сприймається як занадто висока у тому, щоб дати відповідь загрозу. У цьому випадку нарощування озброєнь має стабільний та поступовий характер без надзвичайно різких зусиль з того та з іншого боку. Другий — порушення рівноваги, коли реакція загрозу переважає міркування економічної ціни відповіді неї. Це веде до вибухового нарощування озброєнь з обох боків, а згодом — до розв’язання війни.

Модель Річардсона зазнала серйозної критики. Опоненти вказували на те, що вона пояснює результат без урахування процесів ухвалення рішень, які призвели до цього результату. Вона також ігнорує цілі, що реально ставлять перед собою держави. Звичайно, експеримент із моделлю, що використовується для вивчення руху планет, цікавий, але планети не роблять того, що роблять держави. Для Річардсона держави виступають неререфлекуючими сутностями, а отже, з поля зору виключаються питання моралі та цінностей, які також можуть вплинути на вибір стратегії. Ще одна

складність полягає в тому, що самі категорії оцінки потенціалів та економічної ціни їх нарощування, не кажучи про “образи”, можуть суттєво відрізнятись (Rapoport (1957), Caspary (1967)).

Незважаючи на критику, модель Річардсона використовувалася, вдосконалювалася і наповнювалася різним змістом у численних емпіричних працях спеціалістів з міжнародних відносин.

У 1982 р. Брюс Буено де Мескіта та Вільям Райкер на основі кількісного аналізу взаємодії ядерних держав загалом підтвердили тезу Кеннета Уолтса про те, що наявність ядерної зброї у двох протиборчих сторін знижує ймовірність конфлікту між ними (de Mesquita, Riker, 1982). Однак якщо такою зброєю володіє лише одна зі сторін, це, навпаки, створює асиметрію та підриває можливість мирного співіснування. Цінність моделі де Мескіта полягає в тому, що вона дає можливість побудови емпірично ґрунтованих сценаріїв можливої взаємодії конкурентів, які прагнуть придбання ядерної зброї. Водночас модель не вирішила суперечки Кеннета Уолтца та його опонентів, які вважали, що поширення ядерної зброї, навпаки, підвищує ймовірність конфлікту.

Швидкому поширенню моделювання, зокрема, математичного, в зарубіжній політичній науці сприяло широке застосування методів, відпрацьованих раніше економістами. Перш за все, мається на увазі теорія прийняття рішень, де в багатьох випадках використовуються результати економічного аналізу. У зв'язку з цим варто згадати Ендрю Даунса, який створив теорію суспільного вибору і моделювання, пізніше адаптовану до вивчення суспільно-політичних процесів (Downs, 1957).

Одні із найзмістовніших проєктів у галузі комплексного моделювання був створений у другій половині ХХ ст. Римським клубом, всесвітньою неурядовою організацією, заснованою в 1968 р. На початку 1970-х років на пропозицію Клубу Джей Форрестер, американський інженер та системолог, розробник теорії системної динаміки, застосував розроблену ним методику моделювання на ЕОМ до світової проблематики. Результати дослідження були опубліковані у книзі “Світова динаміка” (Forrester, 1971). Саме “Світова

динаміка” Форрестера дала поштовх дослідженням, що згодом отримали назву “глобального моделювання”. Сам Форрестер зазначав: “Динамічна модель світових взаємодій, описана в цій книзі, була запропонована як основа для дискусії. Її слід розглядати лише як попередню спробу моделювання таких систем...” (Forrester, 1971, с.10-11).

Форрестер ще на початку липня 1970 р. розробив модель розвитку людства World1. Модель складалася з понад сорока нелінійних рівнянь, що описують взаємозалежність обраних змінних. Декілька пробних прогонів на машині дозволили перевірити узгодженість моделі та виявити деякі помилки та похибки. У World1 світ сприймається як єдина система. Програма видає графіки з десятирічною деталізацією, де статистичні дані екстраполюються у майбутнє. У програмі відстежуються такі змінні: розмір людської популяції, якість життя, доступність природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища та багато інших. На лініях цих графіків видно можливі майбутні кризи. Доопрацьований варіант World1 отримав назву World2. Одним із перших результатів роботи програми став прогноз колапсу людської цивілізації у 2040-х рр. Цей прогноз був опублікований Римським клубом у 1972 р. під назвою “Межі зростання” (Meadows, Meadows, Randers, Behrens III, 1972). У доповіді обґрунтовувалася модель глобальної кризи та занепаду, якщо збережеться гіпертрофоване зростання населення у світі та вкрай несправедливий розподіл багатств на нашій планеті.

Модель Форрестера побудована виходячи з принципів системної динаміки — методу вивчення складних систем із нелінійними зворотними зв’язками, який колись сам Форрестер зі своїми співробітниками розробляв із кінця 50-х. В завдання Форрестера при побудові моделі не входило точне пророцтво кількісних характеристик світової системи, але скоріше виявлення загальних якісних тенденцій динаміки основних змінних, аналіз чутливості результатів по відношенню до різних закладених у модель припущень (сам Форрестер спочатку вважав World2 просто робочою моделлю, що допомагає краще освоїти предмет системної динаміки). Для досягнення цієї мети

істотним є не так точне кількісне визначення всіх параметрів моделі, скільки правильний облік причинно-наслідкових зв'язків системи.

Метод системної динаміки, розроблений Форрестером, передбачає вивчення складних систем, що досліджує їхню поведінку в часі та в залежності від структури елементів системи та взаємодії між ними. Застосування системної динаміки дозволяє отримати комплексне уявлення про динаміку міжнародних відносин, розкривати можливі негативні або позитивні зворотні зв'язки та допомагає у прийнятті обґрунтованих стратегічних рішень, зокрема, системна динаміка дозволяє враховувати різні фактори, такі як владарювання, конфлікти, соціальні та економічні зміни, а також їхні взаємодії, для розуміння і передбачення геополітичних та гео економічних трансформацій у міжнародному масштабі. Більш того, системна динаміка може використовуватися для аналізу економічних відносин, моделювання розвитку торгівлі, економічних циклів міжнародних систем. Метод системної динаміки дозволяє вивчати взаємодії міжнародних акторів у рамках конфліктів, оцінювати стійкість безпекових систем та моделювати можливі сценарії появи нових або врегулювання існуючих конфліктів. Звісно ж, основна цінність системної динаміки у моделюванні глобальних викликів, таких як зміни клімату, пандемії, міграції та інші, та їх вплив на міжнародні відносини.

Одним із співавторів доповіді “Межі зростання” був його учень Денніс Медоуз, який розробив модель World3. Результати її аналізу дозволили авторам дійти висновку у тому, що вплив на довкілля масштабах земної кулі (витрати природних ресурсів і викиди забруднень) суттєво позначиться на глобальному розвитку у XXI ст. Автори доповіді попереджали, що людству доведеться спрямовувати більше зусиль та капіталу на те, щоб боротися з погіршенням стану довкілля. “Можливо, настільки більше, що одного прекрасного дня XXI ст. це призведе до зниження рівня життя” (Meadows, Meadows, Randers, 2004, с.16).

Після публікації зазначених доповідей різко зріс інтерес до глобального моделювання різко зріс, почали розроблятися інші моделі, наприклад, модель

Месаровича-Пестеля (Mesarović, Pestel, 1974). У моделі Форрестера-Медоуза є три основні недоліки, які ця модель Месаровича-Пестеля повинна була подолати (Saavedra-Rivano, 1979, с.384). По-перше, Форрестера-Медоуза модель була повністю агрегованою, враховуючи лише глобальні величини для світової системи, тоді як у моделі Месаровича-Пестеля світ подрібнений на 10 регіонів. По-друге, модель Месаровича-Пестеля набагато гнучкіша, що дозволяє досліджувати альтернативи майбутнього. У цьому сенсі модель Форрестера-Медоуза залишає лише дуже невелике поле для чисельних експериментів. Нарешті, при використанні моделі Форрестера-Медоуза єдиною можливою позицією є позиція глядача комп'ютерно змодельованого майбутнього, неминучого, якщо не відбудуться фундаментальні зміни в системі, в той час як модель Месаровича-Пестеля ніби закликає спостерігача до взаємодії. До речі, цікаво, що в той час як Форрестер і Медоуз зробили забруднення навколишнього середовища центральною темою, Месарович і Пестель повністю ігнорують цю проблема. Енергетика, точніше нафта, безсумнівно, є основним фокусом їхньої моделі. Варто зазначити, що модель Месаровича-Пестеля допомагає розробляти глобальні імітаційні моделі, які можна координуватися між різними країнами як інструменти прийняття рішень і які дозволяють розробляти стратегію співпраці для вирішення різноманітних проблем, таких як енергетика, продовольство, контроль популяції, розробка нових технологій тощо.

Варто відзначити, що існують різноманітні види моделювання, деякі з яких, зокрема, застосовуються і в сфері міжнародних відносин. Український дослідник Роман Вовк викоремлює наступні:

— концептуальне: сукупність уже відомих фактів або уявлень стосовно досліджуваного об'єкта чи системи тлумачать за допомогою спеціальних знаків, символів, операцій над ними або з використанням природної чи штучної мови;

— фізичне: модель і модельовані об'єкти є реальними об'єктами або процесами однакової чи різної фізичної природи, і між процесами, що мають

місце в об'єкті-оригіналі та моделі, відбуваються подібні за суттю фізичні явища;

— структурно-функціональне: моделі подані у вигляді схем, блок-схем, графіків, діаграм, креслень, таблиць, рисунків, які доповнюють спеціальними правилами їх взаємодії;

— математичне: здійснюється засобами математики та логіки;

— імітаційне (програмне): математичну модель досліджуваного об'єкта подають у вигляді алгоритму функціонування об'єкта, що реалізується у вигляді комп'ютерної програми;

— комп'ютерне: здійснюється засобами комп'ютерних технологій.

Вовк також зазначає, що наведені види моделювання в процесі дослідження можна застосовувати незалежно та в поєднанні. За змістом вони не заперечують один одного (Вовк, 2012, с.12-13).

Таким чином, моделювання міжнародної ситуації — це відображення лише абстрактної картини майбутнього, точніше один із її можливих варіантів. Побудова варіанта розвитку майбутнього дозволяє відійти від традиційного мислення, звернути увагу на різноманітні деталі та зокрема, виявити основні етапи розвитку кризової ситуації, гіпотетично визначити можливі політико-дипломатичні контр-дії.

Важливо зауважити, що моделі запропоновані Форрестером і Медоузом, Месаровичем і Пестелем недосконалі в тому сенсі, що спрямовані на розрахунок кількісних показників, які безсумнівно впливають на розвиток міжнародних відносин. Однак зовнішня політика передбачає наявність людського фактору, психології, як вже було описано у попередніх розділах, стратегічної культури, стратегічного мислення, які кількісні, математичні моделі не враховують. Цим обумовлена складність моделювання міжнародних відносин за допомогою сучасних технологій. Процес моделювання міжнародних відносин передбачає оцінку не тільки кількісних показників, але й якісних.

Джеймс Розенау, американський дослідник міжнародних відносин, виділив п'ять основних факторів, що впливають, на його думку, на зовнішню політику (Rosenau, 1971):

1) індивідуальні чинники, під якими розуміються особисті риси, талант, попередній досвід політичних діячів, визначальні особливості прийняття зовнішньополітичних рішень даними лідерами проти іншими;

2) рольові чинники чи, інакше кажучи, чинники, які стосуються зовнішньому поведінці державних діячів, зумовлені роллю, що з займаного ними офіційного становища, а чи не з їх особистих якостей і характеристик;

3) урядові чинники, на думку Розенау, стосуються тих аспектів урядової структури, які визначають межі зовнішньополітичного вибору політичних лідерів;

4) “суспільні змінні” — основні цінності суспільства, ступінь його національної єдності, рівень економічного розвитку тощо;

5) “системні змінні”, тобто фактори, що визначаються впливом зовнішнього середовища та міжнародної системи на зовнішньополітичний вибір державних лідерів (географічні реальності, ідеологічні виклики з боку інших держав, стабільність урядів у країнах, з якими ця держава взаємодіє в системі міжнародних відносин тощо).

Моделювання та прогноз еволюції зовнішньої політики держави, відтак, передбачає досконале розуміння стратегічної культури держави, психологію керівництва, менталітет та психологію, історичний контекст, емоційну складову при процесі прийняття рішень.

Окремо можна зазначити, що людський фактор не можна виключати і для аналітика, який провадить моделювання міжнародних відносин. Після оцінки кількісних показників майбутніх глобальних тенденцій, за наявності знань про основні складові тієї чи іншої держави, дії якої на міжнародній арені необхідно змоделювати, аналітик може застосовувати аналітичну інтуїцію для виділення найбільш значущого фактору розвитку подій, наприклад, загроза обміну ядерними ударами у разі раптового загострення збройного конфлікту. Слід зазначити, що термін “аналітична інтуїція” в

контексті зовнішньої політики та міжнародних відносин описує здатність аналітика чи політичного діяча до швидкого та глибокого розуміння складних ситуацій, що вимагають прийняття рішень у міжнародній арені. Ця інтуїція ґрунтується на аналітичних навичках та досвіді, який допомагає виявити важливі аспекти ситуації, прогнозувати наслідки різних рішень та приймати обґрунтовані політичні чи зовнішньополітичні кроки. Аналітична інтуїція може бути результатом багаторічної роботи у сфері міжнародних відносин, вивчення політичної історії, аналізу світових трендів та розуміння культурних та політичних особливостей різних країн. Цей термін передбачає здатність оцінювати складні ситуації, орієнтуватися в них і пропонувати рішення, що базуються на глибокому аналізі та інтуїтивному розумінні міжнародної динамік. Сучасні технології не враховують ці фактори.

Вже після власної оцінки, аналітик або група експертів має можливість поглибити своє сценарне дослідження шляхом залучення кількісних даних ЕОМ (особливо при оцінці та зіставленні потенціалів сторін при моделюванні конфлікту), побудувати графіки та діаграми про можливе перебіг кризи, визначити висхідну та низхідну лінії та координати розвитку кризи. Заключна частина роботи містить міркування експертів про можливі шляхи виходу з найнебезпечнішої стадії кризи. Разом з тим, моделювання має дозволити виділити потенційно можливі загрози для того, щоб своєчасно виробляти певні профілактичні акції протидії, які мають мати оптимальний характер.

Таким чином, можна виокремити наступні етапи моделювання міжнародних відносин.

На першому етапі визначається об'єкт чи, точніше, сфера моделювання, уточнюються актуальна ситуація. Здійснюється збір, вивчення та систематизація необхідної інформації, проводиться вибір певної теорії та методології або їх синтез для того, щоб сформулювати основні завдання дослідження.

Підготовчі дослідження, проведені першому етапі, дозволяють перейти до другого, аналітичного етапу роботи, коли акцент робиться оформлення

“конфігуратора” моделювання. На даному етапі аналітик має звертати особливу увагу на функції різних змінних, ступінь відповідності моделі, що створюється, основним цілям прогнозування, мінімальну достатність (або, навпаки, дефіцит) накопиченої інформації. Основна функція другого етапу — створення багатофакторної матриці, що відобразатиме основні тенденції у розвитку міжнародних відносин.

Третій етап моделювання передбачає використання економіко-обчислювальних розрахунків (як допоміжних) для імітації та верифікації проекту, що розробляється, з тим, щоб завершити створення прогностичної моделі. При цьому дослідник може, особливо з урахуванням зворотних взаємозв'язків, внести в проект істотні корекції. При узагальнюючому оформленні результатів комплексного міжнародного моделювання виділяються, як правило, не тільки домінуюча, а й альтернативна тенденції майбутнього розвитку (короткострокового, середньострокового, довгострокового). У процесі комплексного прогностичного моделювання аналітик має відстежувати значущість та вагомість таких системоутворюючих факторів світової політики, як національні інтереси, політична та стратегічна культура та якість правлячої еліти, природні ресурси, культурно-цивілізаційний потенціал, геополітичні умови, фінансово-валютний потенціал тощо.

Завершальний, четвертий етап, передбачає оцінку результатів та інтерпретацію результатів моделювання.

Горбатенко та Бутовська зазначають, що у процесі моделювання в сфері міжнародних відносин аналітик вирішує два типи завдань: оціночні (виявляється специфіка об'єкта моделювання — політичні ситуації, політичні процеси — і рівень інформаційної забезпеченості дослідження) та операційні (виявляються характер і форми моделі, які залежать від ступеня схожості з об'єктом моделювання (основні ознаки або узагальнюються, або максимально конкретизуються) (Горбатенко, Бутовська, 2005, с.60).

Отже, розробка теоретичного сценарію розвитку міжнародних відносин є складним багатофакторним міждисциплінарним синтезом філософсько-

соціологічного, історико-культурологічного та політекономічного знання з інтеграцією чисельних показників вимірюваних характеристик міжнародної систем, які піддаються обчисленню.

Останнім часом вчені-міжнародники дедалі частіше звертаються до математичних методів при здійсненні політичних досліджень, що дає їм змогу розширити традиційні методи якісного аналізу і тим самим підвищити точність прогнозних оцінок. Сучасна математика пропонує широкий спектр методів, які допомагають створювати моделі різного типу: від класичних статистичних, динамічних і до моделей, котрі застосовують новітні досягнення теорії нейронних мереж і генетичних алгоритмів, технології штучного інтелекту. Американський фахівець Джон Зінгер у 1968 р. виступив упорядником колективної монографії *Quantitative International Politics: Insights and Evidence* (Singer (Ed.), 1968), що складається з 10 робіт провідних дослідників-міжнародників того часу із застосуванням математичних методів (кількісного когнітивного картування, використання кореляційного та факторного аналізу).

Математичне моделювання належить до видів моделювання, який означає використання математичної мови й апарату для описання та подальшого аналізу основних властивостей об'єкта, явищ і процесів, що супроводжують його функціонування. Математичне моделювання допомагає замінити безпосередній аналіз основних властивостей соціальних явищ аналізом властивостей і характеристик математичних об'єктів — моделей. Математична модель соціального об'єкта подається як сукупність формальних співвідношень між величинами, показниками моделі, котрі поділяють на параметричні змінні. Параметри моделі зазвичай відображають зовнішні чинники і малозмінювані характеристики. Змінні моделі характеризують основні для того чи іншого дослідження характеристики, аналіз значення яких є головною метою моделювання. У суспільних науках не так багато величин, котрі можна було б відповідно виміряти насамперед через складність і багатозначність процесів та явищ у суспільстві.

При всьому різноманітті використовуваних кількісних методів найбільш затребуваними в аналізі міжнародних відносин на сьогоднішній день залишаються чотири основні.

1. Математична статистика (регресійний та кореляційний аналіз), що дозволяє встановлювати залежність між явищами або діями гравців на міжнародній арені, перевіряти правильність гіпотез, що висуваються.

2. Теорія ігор, що дозволяє виявляти спільні та протилежні інтереси держав на міжнародній арені, визначати оптимальні міжнародні коаліції та прораховувати взаємоприйнятні міжнародні угоди. Теорія ігор застосовується найчастіше при побудові формалізованих моделей. У рамках теорії ігор йдеться про комплексні математичні дослідження, пов'язані з поведінкою систем і прийняттям рішень (теорія прийняття рішень/теорія систем, теорія стійкості, теорія організації, невизначеність) або з взаємодією окремих агентів (теорія переговорів, моделі дію-реакція).

3. Мережевий аналіз, що дозволяє створювати формалізоване опис мережі міжнародного взаємодії та надалі проводити математичний аналіз побудованого графа.

4. Теорія систем і системний аналіз, і навіть диференціальні рівняння, дозволяють здійснювати імітаційне моделювання системи міжнародних відносин (за допомогою агентного моделювання чи системної динаміки), вирішувати завдання прогнозування міжнародного розвитку. Про це вже було сказано вище при описі моделей Форрестера-Медоуза та Месаровича-Пестеля.

Одними із найпоширеніших математичних засобів аналізу міжнародних відносин є факторний та кластерний аналізи.

Факторний аналіз застосовується за наявності причин для обмеження кількості змінних. Основна ідея методу полягає в тому, що змінні, щільно скорельовані між собою, вказують на одну й ту ж саму причину. Використовуючи факторний аналіз, можна згрупувати твердження, навівши їх у стислішому вигляді. Тут трапляються випадки, коли з-поміж багатопараметричних об'єктів спостереження потрібно вилучити частину

параметрів або замінити меншою кількістю певних функцій так, щоб це не позначилося на повноті інформації. Вирішення такого завдання має сенс у межах певної моделі, на йбільше наближеної до багатьох реальних ситуацій (Бутовська, 2003). Прикладом є модель факторного аналізу. Поняття “факторний аналіз” не слід змішувати з широким поняттям аналізу причинно-наслідкових зв’язків, коли вивчається вплив різних факторів (їх поєднань, комбінацій) на результативну ознаку. Сутність методу факторного аналізу полягає у вилученні опису множини характеристик, що вивчається, і заміні його меншою кількістю інформаційно ємніших змінних. Останні виконують роль своєрідних функцій вихідних ознак (Горбатенко, Бутовська, 2005, с.59).

Факторний аналіз може застосовуватись при аналізі впливу факторів на міжнародні конфлікти, наприклад, при дослідженні динаміки міжнародних конфліктів. Факторний аналіз може бути використаний для визначення ключових факторів, таких як економічна нерівність, етнічні конфлікти чи доступ до ресурсів, які впливають на ймовірність конфлікту між країнами. Також, доцільно використовувати факторний аналіз при оцінці політичних реформ та їх впливу при визначенні факторів, які впливають на ефективність політичних реформ в країнах для ідентифікації основних змінників, таких як політична стабільність, економічний розвиток чи рівень корупції.

Кластерний аналіз застосовується для розподілу багатьох об’єктів на задану або невідому кількість класів на основі певного математичного критерію якості класифікації. Cluster (англ. — пучок) — скупчення, група елементів, що характеризуються спільною якістю, властивістю. Критерій якості кластеризації відображає такі неформальні вимоги: у групі об’єкти повинні бути щільно пов’язані між собою; об’єкти різних груп мають бути далекими один від одного; за будь-яких рівних умов розподіл об’єктів на групи повинен бути рівномірним.

Горбатенко та Бутовська зазначають, що сутність кластерного аналізу зводиться до групування (кластеризації) сукупності з різноманітними ознаками з метою одержання однорідних груп-кластерів. Перевага цього аналізу полягає в тому, що його математичний апарат дає змогу знайти і

виділити реально існуюче в ознаковому просторі нагромадження об'єктів (точок) на підставі одночасного групування за великою кількістю ознак. Більше того, метод дає можливість виявити й описати структурні закономірності, забезпечивши формування однорідних класів об'єктів (Горбатенко, Бутовська, 2005, с.60).

Кластерний аналіз може бути корисним для групування країн за подібними характеристиками, такими як рівень економічного розвитку, політичний стрій, рівень освіти. Отримані кластери можуть допомогти в розумінні структури міжнародної системи та взаємодій між групами країн. Аналіз даних щодо різних показників, таких як ВВП на душу населення, рівень безробіття та інші за допомогою кластерного аналізу може визначити групи країн із подібними характеристиками, що є важливим для прогнозування економічного співробітництва чи конфліктів.

Отже, математичні підходи в аналізі міжнародних відносин використовуються для вирішення тактичних (локальних) питань і для аналізу стратегічних (глобальних) проблем. Математика тут виступає корисним інструментом для побудови моделей міжнародних відносин різного рівня складності. Як правило, такі моделі застосовуються не для отримання числових результатів, а для визначення наявності відповідної якоїсь властивості, наприклад стійкості, усталеності певної політичної ситуації.

Ще одним найбільш поширеним видом моделювання міжнародних відносин є імітаційне моделювання. Імітаційне моделювання в контексті міжнародних відносин є методом аналізу та прогнозування динаміки взаємодії між державами, міжнародними організаціями або іншими учасниками світової спільноти. Цей метод використовує комп'ютерні моделі, які імітують ключові аспекти міжнародних відносин з метою виявлення патернів, трендів та потенційних наслідків різних стратегій та рішень.

Активні учасники (або "агенти") моделі представляють різні країни, організації чи навіть індивідуальні лідери. Кожен агент має набір характеристик, інтересів, цілей та стратегій. Моделі враховують взаємодію між агентами, які можуть бути як конфліктними, і кооперативними. Ці

взаємодії можуть включати дипломатичні переговори, торгівлю, військові конфлікти та інші аспекти міжнародних відносин. Враховується вплив різних чинників, як-от економічні умови, соціокультурні особливості, ресурси, політичні структури тощо. на прийняття рішень та поведінку агентів. Моделі можна використовувати для симуляції різних сценаріїв, таких як кризи, мирні переговори, зміни зовнішньої політики та інші події. Це дозволяє аналізувати, як різні стратегії можуть вплинути на розвиток подій. Імітаційне моделювання надає можливість тестування різних гіпотез та стратегій без реальних політичних чи економічних ризиків. Існування реального об'єкта неможливе без випадкових зовнішніх впливів, тому за імітаційного моделювання відтворення змодельованих процесів здійснюють багатократно, змінюючи вхідні параметри. Отримані результати аналізують і вибирають оптимальні варіанти функціонування об'єкта. У процесі імітаційного моделювання міжнародних відносин певна ситуація (матриця) сприймається як штучне відображення прогнозованої ситуації.

Одним із малодосліджених інструментів у контексті прогнозування зовнішньої політики та моделювання міжнародних відносин є теорія катастроф. Теорія катастроф є математичною та філософською дисципліною, яка вивчає нелінійні процеси та переходи систем з одного стану в інший. Перші фундаментальні результати в галузі динамічних систем, що відносяться до теорії катастроф, належать Анрі Пуанкаре (метод нормальних форм у теорії диференціальних рівнянь) та Олександрю Андронову-старшому (біфуркації динамічних систем).

У контексті моделювання міжнародних відносин теорія катастроф може надати цінний інструмент для аналізу складних та динамічних ситуацій, які можуть призвести до радикальних змін у політичному та геостратегічному ландшафті. Ця дисертація надає огляд того, як теорія катастроф може бути застосована для аналізу та моделювання міжнародних відносин.

Теорія катастроф, розроблена в рамках математики та фізики, може бути адаптована до аналізу політичних та міжнародних процесів. Вона дозволяє досліджувати моменти переходу, у яких навіть невеликі зміни у

зовнішніх умовах можуть викликати радикальні зміни у системі. Такі зміни в міжнародних відносинах можуть включати кризи, конфлікти, революції, зміни зовнішньої політики і навіть зміна геополітичної карти світу.

Використовуючи математичні моделі, засновані на теорії катастроф, та аналізуючи фактори, що впливають на міжнародні відносини, дослідники можуть передбачити та оцінювати ймовірність різних сценаріїв та катастрофічних подій. Це може допомогти урядам та міжнародним організаціям краще підготуватися до можливих криз та приймати більш поінформовані рішення.

Крім того, теорія катастроф може бути застосована для аналізу та оцінки стабільності міжнародних систем та режимів. Шляхом дослідження критичних точок та бар'єрів у системі міжнародних відносин, дослідники можуть визначити фактори, які можуть призвести до колапсу чи зміни стійкості світового порядку. Нарешті, теорія катастроф може бути використана для вивчення реакції системи на різні стратегії та політичні рішення. Це дозволяє аналізувати можливі наслідки різних дій та вибрати оптимальні стратегії для досягнення бажаних політичних цілей.

Отже, теорія катастроф є потужним інструментом для аналізу та моделювання міжнародних відносин, особливо в контексті складних та нелінійних подій. Її застосування може допомогти політичним аналітикам і рішенням краще розуміти і керувати динамікою світової політики і передбачати критичні події. Хоча використання теорії катастроф в аналізі світової політики не є широко поширеною чи стандартною практикою в галузі політології чи міжнародних відносин. Є окремі експерименти з цією методологією, але такі ініціативи найчастіше залишаються невеликими та ізольованими дослідницькими ініціативами.

Таким чином, моделювання надає аналітикам і приймаючим рішення цінний інструмент для розуміння складних і динамічних світових динамік, що дозволяє ефективно адаптувати стратегії та тактику до умов, що змінюються. Вона також допомагає виявляти потенційні ризики, оцінювати ймовірність різних сценаріїв та приймати обґрунтовані рішення на користь

національної безпеки та добробуту. Моделювання міжнародних відносин доповнює аналіз та досвід, забезпечуючи системний та науково обґрунтований підхід до планування зовнішньої політики, що є невід'ємною частиною успішного функціонування сучасних держав у глобальному світі. У сучасному світі, де держави стикаються зі складними глобальними викликами і динаміками, що змінюються, аналіз і розуміння міжнародних відносин стають ключовими факторами в розробці ефективних політичних стратегій.

Моделювання міжнародних відносин дозволяє враховувати безліч факторів, включаючи економіку, політику, культуру та ідеологію, та аналізувати їхню взаємодію. Це допомагає приймаючим рішенням краще розуміти світову арену та передбачати наслідки різних сценаріїв дій. Особливо важливо, що моделювання дозволяє державам прогнозувати потенційні кризи та конфлікти, що може застерегти від невдалих рішень та сприяти збереженню миру та безпеки. Воно також сприяє оптимізації ресурсів та виробленню стратегій, спрямованих на досягнення національних інтересів. Таким чином, моделювання міжнародних відносин є інструментом, який посилює аналітичні здібності та допомагає державам приймати обґрунтовані рішення, орієнтовані на збереження стабільності та добробуту на світовій арені.

ВИСНОВКИ

1. Узагальнено наукові підходи до розуміння ключових для стратегічного планування понять стратегічної культури та стратегічного мислення. Удосконалено понятійно-категоріальний апарат та запропоновано авторські визначення термінів. Обґрунтовано значущість зазначених феноменів та зроблено висновок, що світогляд створює тип мислення, характерний для індивідуума зокрема і для народу в цілісності. Мислення на державному рівні проявляється у стратегічному мисленні, результатом якого є прийняття адекватного стратегічного рішення. Стратегічне мислення відображається на поведінці: формулюванні національних інтересів, процесі прийняття рішень, постановці цілей і реагуванні на кризові ситуації. Тобто, стратегічне мислення є основою системи державного стратегічного планування, завдяки якій держава вибудовує основні напрямки політики національної безпеки. Іншими словами, певний тип мислення відображається на певній моделі поведінки, яка і є втіленням стратегічної культури.
2. Уточнено поняття стратегічного планування як процесу аналітичних та синтетичних дій, під час якого визначаються довгострокові/ середньострокові цілі та пріоритети держави (національна безпека, зовнішня політика та інші) одночасно з механізмом їх впровадження. Стратегічне планування спрямоване на визначення можливих майбутніх сценаріїв, розробку варіантів та підготовку відповідей на можливі загрози та виклики. Процес стратегічного планування дозволяє внести елемент визначеності щодо подальшого розвитку міжнародних відносин, забезпечуючи достатнє розуміння їх розвитку і надаючи альтернативи для контрольованого впливу на політичні процеси, події та явища, що є засобом подолання нестабільності у зовнішній політиці. Позначено відмінність між стратегічним та оперативним плануванням. Запропоновано 7-ступеневу модель стратегічного планування та визначено основні засади процесу зовнішньополітичного планування, зокрема: комплексність та

повнота, реалістичність (адекватність), багатоальтернативність, системність та науковість, безперервність, закінченість, дієвість та ефективність, перевірюваність результатів, гнучкість, гласність і легітимність.

3. Розглянуто основні характеристики зовнішньої політики та міжнародних відносин як динамічної системи: чутливість до початкових умов та непередбачуваність: перехідність та біфуркації, фрактальна структура/ природа, гнучкість і адаптація, структурний динамізм, емерджентність, множинність атракторів. Доведено значущість теорію хаосу та теорії систем при плануванні зовнішньої політики. Розглянуто поняття “чорний лебідь”, “сірий носоріг”, “ефект метелика” та обґрунтовано їхню релевантність стратегічному зовнішньополітичному плануванню. Розроблено схему процесу стратегування.
4. Ідентифіковано основні школи та підходи до трактування поняття “стратегії”, при чому бізнес термінологія адаптована під вимоги політологічної науки. Запропоновано визначення терміну “зовнішньополітична стратегія” та визначено основні характеристики, а саме довгостроковість, глокалізм та композитність. Розроблено покроковий механізм розробки зовнішньополітичної стратегії. Визначено відмінність між поняттям “зовнішньополітична стратегія”, “зовнішньополітична доктрина”, “гранд-стратегія”.
5. Досліджено сутність та значення аналітичного забезпечення процесу зовнішньополітичного планування. Виокремлено експертні групи, які відіграють або мають відігравати роль в аналітичному забезпеченні, зокрема: державні органи, аналогічні Раді Безпеки в США, Міністерство закордонних справ, структури зовнішньої розвідки, громадські експертні, дискусійні групи такі як Ялтинська Європейська Стратегія (YES), Raisina Dialogue, наукові експертні колективи та аналітичні центри. Позначено функції кожної з груп. Роль кожної з груп розглянуто через призму поняття “інтелектуальний потенціал”.

6. Досліджено витoki політичного прогнозування та проведено аналогією з античними оракулами та мантикою. Визначено різницю між поняттями “пророцтво”, “прогноз”, “prediction”, “foresight”, “forecast”. Позначено види та функції політичних прогнозів, розроблено класифікацію за різними показниками. Досліджено методи політичного прогнозування. Запропоновано методологію розробки зовнішньополітичного прогнозу.
7. Обґрунтовано доцільність моделювання міжнародних відносин як одного з основних методів для стратегічного планування зовнішньої політики, оскільки моделювання міжнародних відносин дозволяє враховувати безліч факторів, включаючи економіку, політику, культуру та ідеологію, та аналізувати їхню взаємодію. Це допомагає приймаючим рішенням краще розуміти світову арену та передбачати наслідки різних сценаріїв дій. Особливо важливо, що моделювання дозволяє державам прогнозувати потенційні кризи та конфлікти, що може застерегти від невдалих рішень та сприяти збереженню миру та безпеки. Воно також сприяє оптимізації ресурсів та виробленню стратегій, спрямованих на досягнення національних інтересів. Таким чином, моделювання міжнародних відносин є інструментом, який посилює аналітичні здібності та допомагає державам приймати обґрунтовані рішення, орієнтовані на збереження стабільності та добробуту на світовій арені. Запропоновано етапи процесу моделювання та визначено ключові принципи. Розглянуто основні види моделювання міжнародних відносин, зокрема математичне та імітаційне, а також ключові методи, зокрема, кластерний та факторний аналіз як найбільш поширені серед кількісних методів. Запропоновано застосування теорії катастроф в якості одного з можливих методів моделювання міжнародних відносин.
8. Зроблено висновок, що стратегічне зовнішньополітичне планування є наріжним каменем національної безпеки. За допомогою різноманітних технологій, науково обґрунтованих методів аналізу та прогнозування стратегічне планування дає змогу визначити майбутню зовнішню політику держави з урахуванням потенційних викликів та загроз. Стратегічне

зовнішньополітичне планування є інструментом, який значно підвищує ефективність зовнішньої політики, від якої значною мірою залежить національна безпека.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Adelman, I., Hihn, J. M. (1982). Politics in Latin America: A Catastrophe Theory Model, *The Journal of Conflict Resolution*, 26(4), 592-620.
2. Almond, G. A. (1956). Comparative Political Systems, *Journal of Politics*, 18(3), 391-409.
3. Almond, G. A., Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press,.
4. Allison, G., Zelikow, P. (1999). *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. Pearson PTR.
5. Andrews, K. R. (1987). *The Concept of Corporate Strategy*. R.D. Irwin.
6. Ansoff, H. I. (1965). *Corporate Strategy: An Analytic Approach to Business Policy for Growth and Expansion*. McGraw-Hill.
7. Ansoff, H. Igor. (1979). *Strategic Management*. Palgrave Macmillan.
8. Ascher, W., Overholt, W. H. (1983). *Strategic Planning and Forecasting: Political Risk and Economic Opportunity*. NY: John Wiley & Sons.
9. Bartholomew, D.J., Wiley, J. (1967). Stochastic Models For Social Processes, *The Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 4(2), 171-172.
10. Becker, G. S. (1994). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis*. University of Chicago Press.
11. Berger, T. U. (1998). *Cultures of Antimilitarism: National Security in Germany and Japan*. Johns Hopkins University Press.
12. Bloomfield, L. P. (1978). Planning Foreign Policy: Can it Be Done? *Political Science Quarterly*, 93(3), 369-391.
13. Booth, K. (1979). *Strategy and Ethnocentrism*. NY: Holmes and Meier.
14. Brzezinski, Z. (1969). Purpose and planning in foreign policy. *The Public Interest*, (14), 52-73.
15. Camus, A. (1951). *L'Homme Révolté*. URL: <http://surl.li/nigdz>
16. Caspary, W. R. (1967). Richardson's Model of Arms Races: Description, Critique, and an Alternative Model, *International Studies Quarterly*, 11(1), 63-88.

- 17.Chandler, A. D. Jr. (1969). *Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise*. MIT Press.
- 18.Checkland, P. (2000). Soft Systems Methodology: A Thirty Year Retrospective, *Systems Research and Behavioral Science*, 17,(S1), 11-58.
- 19.Collins, O., Moore, D. G. (1970). *The Organization Makers: A Behavioral Study of Independent Entrepreneurs*. NY: Appleton-Century-Crofts, Inc.
- 20.Corbett, J. S. (1911). *Some Principles of Maritime Strategy*. URL: <http://surl.li/nigdw>
- 21.Cornish, P., Edwards, G. (2005). The Strategic Culture of the European Union: A Progress Report, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, 81(4), *Britain and Europe: Continuity and Change*, 801-820.
- 22.de Bourcet, Pierre-Joseph. (1888). *Principes de la Guerre de Montagnes*, URL: <http://surl.li/nigds>
- 23.de Jouvenel, B. (1964). *L'art de la conjecture*. Éditions du Rocher.
- 24.de Mesquita, B.B., Riker. W.H. (1982). An Assessment of the Merits of Selective Nuclear Proliferation, *The Journal of Conflict Resolution*, 26(2), 283-306.
- 25.Dickson, P. (1971). *Think Tanks*. NY, Atheneum.
- 26.Downs, A. (1957). An Economic Theory of Political Action in a Democracy, *Journal of Political Economy*, 65(2), 135-150.
- 27.Easton, D. (1953). *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science*. NY, Alfred A. Knopf, Inc.
- 28.Eckstein, H. (1988). A Culturalist Theory of Political Change, *The American Political Science Review*, 82(3), 789-804.
- 29.Forrester, J. W. (1971). *World Dynamics*. Pegasus Communications.
- 30.Gaddis, J. L. (2019). *On Grand Strategy*. Penguin.
- 31.Galbraith, J. K. (1973). *Economics and the Public Purpose*. Houghton Mifflin Harcourt.
- 32.Galbraith, P. W. (2009). *Unintended Consequences: How War in Iraq Strengthened America's Enemies*. Simon & Schuster.
- 33.Geertz, C. (1973) *The Interpretation of Cultures*. Basic Books.

34. Glenn, R. W. (2012). All Glory Is Fleeting. Insights from the Second Lebanon War. URL: <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG708-1.html>
35. Gray, C. S. (1977). "Think Tanks" and Public Policy, *International Journal*, 33(1), *Opinion and Policy*, 177-194.
36. Gray, C. S. (1981). National Style in Strategy. The American Example, *International Security*, 6(2), 21-47.
37. Gray, C. S. (1984) Comparative Strategic Culture, *The US Army War College Quarterly: Parameters*, 14(1), 26-33.
38. Gray, C. S. (1999). Strategic Culture as Context: The First Generation of Theory Strikes Back, *Review of International Studies*, 25(1), 49-69.
39. Gray, C. S. (2008). The 21st Century Security Environment and the Future of War. *Parameters*, 38(4), *Article 7*.
40. Gross, F. (1981). Foreign Policy Forecasting, *Il Politico*, 46(4), 517-548.
41. Guibernau, M. (2007). *The Identity of Nations*. Cambridge: Polity Press.
42. Haass, R. N. (2002). *Think Tanks and U.S. Foreign Policy: A Policy-Maker's Perspective*, URL: <https://2001-2009.state.gov/s/p/rem/15506.htm>
43. Hannan, M. T., Freeman, J. (1984). Structural Inertia and Organizational Change, *American Sociological Review*, 49(2), 149-164.
44. Hastings, M. (2018). *Vietnam: An Epic Tragedy, 1945-1975*. William Collins.
45. Helmer, O. (1983). *Looking Forward: A Guide to Futures Research*. Beverly Hills: Sage Publications.
46. Hudson, V. M. (1997). *Culture & Foreign Policy*. L.: Lynne Rienner Publishers.
47. Huntington S. P. (2011). *Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster.
48. Ish-Shalom, P. (2004). *The Role of Theoretical Concepts in Forming American Foreign Policy: The Case of Rostow, the Modernization Theory, and the Alliance For Progress*. URL: <https://files.iwm.at/uploads/jc-13-04.pdf>
49. Jantsch, E. (1970). From Forecasting and Planning to Policy Sciences, *Policy Sciences*, 1(1), 31-47.
50. Jantsch, E. (1973). Forecasting and Systems Approach: A Frame of Reference, *Management Science*, 19(12), *Application Series*, 1355-1367.

51. Johnston, A. I. (1995). Thinking about Strategic Culture, *International Security*, 19(4), 32-64.
52. Johnston, A. I. (1998). *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*. Princeton University Press.
53. Karlöf, B. (1989). *Business Strategy: A Guide to Concepts and Models*. Palgrave Macmillan London.
54. Kennan, G. F. *The "Long Telegram"*. URL: <http://surl.li/nigem>
55. Kennan, G. F. (July 1947). The Sources of Soviet Conduct. *Foreign Affairs*, 25(4), 566-582.
56. Kennan, G. F. (1982), *The Nuclear Delusion: Soviet-American Relations in the Atomic Age*. NY: Pantheon Books.
57. Kennedy, P. (1992). *Grand Strategies in War and Peace*. Yale University Press.
58. Kennedy, R. (2010). The Elements Of Strategic Thinking: A Practical Guide in *Teaching Strategy: Challenge And Response*, Strategic Studies Institute, US Army War College, 9-46.
59. Klein, B. S. (1988), Hegemony and Strategic Culture: American Power Projection and Alliance Defence Politics, *Review of International Studies*, 14(2), 133-148.
60. Klein, Y. (1991). A Theory of Strategic Culture, *Comparative Strategy*, 10(1), 3-23.
61. Kozub, M. (2011). Strategic Thinking about Future Security, *Connections*, 11(1), 29-42.
62. Lantis J. S. (2002). Strategic Culture and National Security Policy, *International Studies Review*, 4(3), 87-113.
63. Lantis, J. S. (2006). *Strategic Culture: From Clausewitz To Constructivism*. URL: <https://irp.fas.org/agency/dod/dtra/stratcult-claus.pdf>
64. Layne, C. (2006). *The Peace of Illusions: American Grand Strategy from 1940s to the Present*. Ithaca, NY and London : Cornell University Press.
65. Lave, C. A., March, J. G. (1993). *An Introduction to Models in the Social Sciences*. University Press of America.

- 66.Liedtka, J. M. (1998). Strategic thinking: can it be taught? *Long Range Planning*, 31(1), 120-129.
- 67.Lindblom, C. E. (1959). The Science of “Muddling Through”, *Public Administration Review*, 19(2), 79-88.
- 68.Lindley-French, J. (2002), In the Shade of Locarno: Why European Defence is Failing, *International Affairs*, 78(4), 789-812.
- 69.Lindsay, J. M. (2016). *Remembering the Vietnam “Coup Cable”*. URL: <https://www.cfr.org/blog/remembering-vietnam-coup-cable>
- 70.Lorange, P. (1978). *Formal Planning Systems: Their Role In Strategy Formulation And Implementation*, URL: <http://surl.li/nbngc>
- 71.Lorenz, E.N. (1993). *The Essence of Chaos*, U. Washington Press.
- 72.Luttwak, E. N. (1976). *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century AD to the Third*. Johns Hopkins University Press.
- 73.Luttwak, E. N. (1983). *The Grand Strategy of the Soviet Union*. NY: St. Martin’s Press.
- 74.Macmillan, I. C. (1978). *Strategy Formulation: Political Concepts*. West Publishing Company.
- 75.Mackubin, T. O. (2007). Strategy and the Strategic Way of Thinking, *Naval War College Review*, 60(4), Article 10.
- 76.Mahan, A. T. (1987). *The Influence of Sea Power Upon History 1660-1783*. Dover Publications.
- 77.Mann, S. R. (1992). Chaos Theory and Strategic Thought, *Parameters* 22(1), Article 19.
- 78.Marcella, G., F., Stephen O. (2010). Teaching Strategy in the 21st Century. In G. Marcella (Ed.) *Teaching Strategy: Challenge And Response*, (pp. 79-104), Military Bookshop.
- 79.McGann, J. G. (2010). The Fifth Estate. Think Tanks and American Foreign Policy, *Georgetown Journal of International Affairs*, 11(2), 35-42.
- 80.McNamara, R. S., VanDeMark, B. (1996). *In Retrospect: The Tragedy and Lessons of Vietnam*. Vintage Books.

81. Meadows, D. L., Meadows, D. H., Randers, J., Behrens III, W. W. (1972). *The Limits to Growth*. Potomac Associates — Universe Books.
82. Meadows, D. L., Meadows, D. H., Randers, J. (2004). *Limits to Growth: The 30-Year Update*. Chelsea Green Publishing.
83. Mesarović, M. D., Pestel, E. (1974). *Mankind at the Turning Point: The Second Report to the Club of Rome*. Dutton.
84. Mesarović, M. D., Takahara, Y. (1975). *General Systems Theory And Its Mathematical Foundation*. Elsevier Science.
85. Meyer C. O. (2004). *Theorising European Strategic Culture: Between Convergence and the Persistence of National Diversity*, URL: <http://surl.li/nigev>
86. Meyer C.O. (2005). Convergence Towards a European Strategic Culture? A Constructivist Framework for Explaining Changing Norms, *European Journal of International Relations*, 11(4), 523-549.
87. Milevski, L. (2016). *The Evolution of Grand Strategic Thought*. NY: Oxford University Press.
88. Miller, D., Friesen, P. H. (1983). Strategy-Making and Environment: The Third Link, *Strategic Management Journal*, 4(3), 221-235.
89. Miller, D. (1986). Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis, *Strategic Management Journal*, 7(3), 233-249.
90. Mintzberg, H. (1985). The Organization As Political Arena, *Journal of Management Studies*, 22(2), 133-154.
91. Mintzberg, H. (1987). The Strategy Concept 1: Five Ps For Strategy, *California Management Review*, 30(1), pp. 11-24.
92. Mintzberg, H. (1991). Strategic Thinking as “Seeing”. In Juha Näsi (Ed.) *Arenas of Strategic Thinking*, (pp. 41-54). Foundation for Economic Education.
93. Mintzberg, H., Westley, F. (1992). Cycles of Organizational Change, *Strategic Management Journal*, (13), *Special Issue: Fundamental Themes in Strategy Process Research*, 39-59.
94. Mintzberg, H. (1994). *The Fall and Rise Of Strategic Planning*. URL: <https://hbr.org/1994/01/the-fall-and-rise-of-strategic-planning>

95. Mintzberg, H., Ahlstrand, B., Lampel J. (2005). *Strategy Safari: A Guided Tour Through The Wilds of Strategic Management*. NY: Free Press.
96. Morgan, G. A. (1961). Planning in Foreign Affairs: The State of the Art, *Foreign Affairs*, 39(2), 271-278.
97. Neustadt, R. E., May, E. R. (1988). *Thinking in Time: The Uses of History for Decision-Makers*. NY: Free Press.
98. Nilsson, M. P. (1972). *Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece*. NY: Cooper Square Publishers Inc.
99. Nohria, N., Beer, M. (2000). *Cracking the Code of Change*, URL: <https://hbr.org/2000/05/cracking-the-code-of-change>
100. Ohmae, K. (1991). *The Mind Of The Strategist: The Art of Japanese Business*. McGraw Hill.
101. O'Shannassy, T. (1999). *Strategic thinking: a continuum of views and conceptualization*. URL: <http://surl.li/nhmfw>
102. Parsons, T. (1971). *The System Of Modern Societies*. Prentice Hall.
103. Parsons, T. (1991). *The Social System*. Routledge & Kegan Paul Ltd.
104. Pascale, R. T., Athos, A. G. (1981). *The Art of Japanese Management: Applications for American Executives*. Simon&Schuster.
105. Pfeffer, J., Salancik, G. R. (2003) *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*. Stanford University Press.
106. Porter, M. E. (1980) *Competitive Strategy*. NY: Free Press.
107. Posen, B. R. (2014). *Restraint: A New Foundation for U.S. Grand Strategy (Cornell Studies in Security Affairs)*. Cornell University Press.
108. Prais, S. J. (1955). The Formal Theory of Social Mobility, *Population Studies*, 9(1), 72-81.
109. Quinn, J. B. (1980). *Strategies for Change: Logical Incrementalism*. R.D. Irwin.
110. Rapoport, A. (1957). Lewis F. Richardson's Mathematical Theory of War, *Journal of Conflict Resolution*, 1(3), 249-299.

- 111.Rasmussen M. V. (2005). What's the Use of It?: Danish Strategic Culture and the Utility of Armed Force, *Cooperation and Conflict*, 40(1), *Special Issue on Nordic Strategic Culture*, 67-89.
- 112.Rescher, N. (1998). *Predicting the Future: Introduction to the Theory of Forecasting*. State University of New York Press.
- 113.Rich, A. (2005). *Think Tanks, Public Policy, and the Politics of Expertise*. Cambridge University Press.
- 114.Richardson, L. F. (1935). Mathematical Psychology of War, *Nature*, (136), 1025-1026.
- 115.Richardson, L. F. (1960). *Arms and Insecurity: A Mathematical Study of the Causes and Origins of War*. Boxwood Press.
- 116.Robinson, J. B. (1990). Futures Under Glass: A Recipe For People Who Hate To Predict, *Futures*, 22(8), 820-842.
- 117.Rosenau, James. (1971). *The Scientific Study of Foreign Policy*. NY: Free Press.
- 118.Rumsfeld, D. (2011). *Known and Unknown: A Memoir*. Sentinel.
- 119.Saavedra-Rivano, N. (1979). A Critical Analysis Of the Mesarovic-Pestel World Model, *Applied Mathematical Modelling*, (3), 384-390.
- 120.Schelling, T. C. (1960). *The Strategy of Conflict*. Oxford University Press.
- 121.Schelling, T. C. (1966). *Arms and Influence*. Yale University Press.
- 122.Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital, *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- 123.Schumpeter, J. A. (1939). *Business Cycles: A Theoretical, Historical, And Statistical Analysis of the Capitalist Process*. NY: McGraw Hill Book Co.
- 124.Selznick, P. (1984). *Leadership in Administration: A Sociological Interpretation*. University of California Press.
- 125.Silver, N. (2012). *The Signal and the Noise: Why So Many Predictions Fail — but Some Don't*. Penguin Group.
- 126.Singer D. J. (Ed.). (1968). *Quantitative International Politics: Insights and Evidence*. NY: Free Press.

- 127.Snyder, J. L. (1977). *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*. URL: <http://surl.li/nigfc>
- 128.Steiner, G. A. (1969). *Top Management Planning*. NY: Free Press.
- 129.Stewart II, J.H. (1987). Methods for Developing Alternative Futures and Long-Range Planning. In Perry M. Smith, (Perry McCoy), Jerrold P. Allen, J.H. Stewart II, D. F. Whitehouse, *Creating Strategic Vision: Long-Range Planning for National Security* (pp. 49-92). Washington, D.C.: National Defense University Press.
- 130.Stewart, T. A. (1998). *Intellectual Capital: The New Wealth Of Organization*. Crown Business.
- 131.Stone, E. L., Twomey, C. P., Lavoy, P. R. (2005). *Comparative Strategic Cultures Workshop — Phase I*. URL: <http://surl.li/nizhe>
- 132.Spiro, H. (1959). *Government By Constitution: The Political Systems of Democracy*. NY: Random House.
- 133.Swidler, A. (1986), Culture in Action: Symbols and Strategies, *American Sociological Review*, 51(2), 273-286.
- 134.Taleb, N. N. (2007), *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. Random House.
- 135.Taleb, N.N. (2012). *Antifragile: Things That Gain From Disorder*. Random House.
- 136.Tetlock, P. E. (2005). *Expert Political Judgment: How Good Is It? How Can We Know?* Princeton University Press.
- 137.Tetlock, P. E., Gardner, D. (2015). *Superforecasting: The Art and Science of Prediction*. Crown Publishers.
- 138.Thom, R. (2019). *Structural Stability and Morphogenesis: An Outline of a General Theory of Models*. CRC Press.
- 139.Thompson, A. A., Strickland, A. J. (1999). *Strategic Management: Concepts and Cases*. Irwin/McGraw-Hill.
- 140.Ullman, H. (2006). Known and Unknown Dangers (Terrorism), *National Interest*, (83), 69-73.
- 141.Van Gigch, J. P. (1978). *Applied General Systems Theory*. Harper & Row.

- 142.von Bertalanffy, L. (1969). *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. George Braziller Inc.
- 143.von Clausewitz, C. (2008). *Vom Kriege*. Nikol.
- 144.Wallerstein, I., Hopkins, T. K. (1982). *World-Systems Analysis: Theory and Methodology*. Beverly Hills: Sage
- 145.Watkins, M. D. (2007). Demystifying Strategy: The What, Who, How, and Why. URL: <https://hbr.org/2007/09/demystifying-strategy-the-what>
- 146.Weaver, R. K. (1989). The Changing World of Think-Tanks. *PS: Political Science & Politics*, 22(3), 563-578.
- 147.Whitehouse, D. F. (1987). Coping with Alternative Soviet Futures: A Case Study in Strategic Planning. In Perry M. Smith, (Perry McCoy), Jerrold P. Allen, J.H. Stewart II, D. F. Whitehouse, *Creating Strategic Vision: Long-Range Planning for National Security* (pp. 93-130). Washington, D.C.: National Defense University Press.
- 148.Wilson, I. (1994). Strategic planning isn't dead — it changed, *Long Range Planning*, 27(4), 12-24.
- 149.Wohlstetter, R. (1962). *Pearl Harbor: Warning and Decision*. Stanford University Press.
- 150.Wucker, M. (2016). *The Gray Rhino: How to Recognize and Act on the Obvious Dangers We Ignore*. St. Martin's Press.
- 151.Zahrnt, M. (1989). Delphi, Sparta und die Rückführung der Alkmeoniden, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, (76), 297-307.
- 152.Zeeman, E.C. (1977). *Catastrophe Theory-Selected Papers 1972-1977*. Addison-Wesley Publishing Company, Advanced Book Program.
- 153.Θουκυδίδης. *Ίστορία*. URL: <http://surl.li/njhmy>
- 154.Ξενοφῶν, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*. URL: <http://surl.li/njhly>
- 155.Πλάτων. *Λάχης*. URL:<http://surl.li/njhgh>
- 156.Πλάτων. *Πολιτικός*. URL: <http://surl.li/njhei>
- 157.Πλάτων. *Χαρμίδης*. URL: <http://surl.li/njhht>
- 158.Антонюк, В. П. (2015). Інтелектуальни й капітал України: проблеми його формування та нагромадження. URL: <http://surl.li/nhmfj>

- 159.Базилевич, В. Д. (2015). *Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку*. К.: Знання.
- 160.Беззуб'як, М. Й. (2004). Аналітичний потенціал зовнішньополітичної діяльності, *Антологія творчих досягнень, (1)*, 231-236.
- 161.Берданова, О. В., Вакуленко, В. М., Тертичка, В. В. (2008). *Стратегічне планування: навчальний посібник*. Львів: ЗУКЦ.
- 162.Бутовська, І. О. (2003). Моделювання міжнародних відносин із використання методу факторного аналізу, *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії, (13)*, 34-37.
- 163.Вовк, Р. В. (2012). *Моделювання міжнародних відносин: навчальний посібник*. К.: Знання.
- 164.Гегель, Г. (2000). *Лекції по філософії історії*. СПб.: Наука.
- 165.Геродот (1993). *Історії в дев'яти книгах*. К.: Наукова думка.
- 166.Горбулін, В. П., Качинський, А. Б. (2010). *Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки. Монографія*. К.: НІСД.
- 167.Горбатенко, В. П., Бутовська, І. О. (2005). *Політичне прогнозування: Навчальний посібник*. К.: МАУП.
- 168.Горбатенко, В. П. (2006). *Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика*. К.: Генеза.
- 169.Горбатенко, В. П. (2019). *Футурологія і політика*. К.: Академвидав.
- 170.Грамші, А. (2014). *В'язничні зошити. Вибрані записи*. К.: Вперед.
- 171.Дроб, О. М. (2013). Континуум поглядів на стратегічне мислення. *Актуальні проблеми економіки, (2)*, 8-18.
- 172.Капітонено М. Г. (2010). “М’яка сила” у сучасній світовій політиці: теоретичні аспекти. *Актуальні проблеми міжнародних відносин, 94 (Частина II)*, 20-29.
- 173.Качинський, А. Б. (2006). Засади системного аналізу безпеки складних систем. К.: ДП “НВЦ “Євроатлантикінформ”.
- 174.Качинський, А. Б. (2013). *Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія*. К.: НІСД.

175. Кондратьев, Н. Д. (2002). *Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения*. М.: Экономика.
176. Лисенко, Ю. В. (2015). Теоретичні основи політичного прогнозування, *Нова парадигма*, (126), 150-159.
177. Лучик, А. О. (2013). Аналітичні центри в умовах демократичної трансформації України, *Держава і право. Юридичні і політичні науки*, (61), 514-520.
178. Маєвська, О. М. (2017). Класифікація “мозкових центрів” світу: основні підходи. *Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку*, (1-2), 125-129.
179. Міненкова, П. В. (2019). Концептуальні основи зовнішньополітичного стратегування у сфері національної безпеки, *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*, (22), 174-182.
180. Мироненко, П. В. (2016). Методологічні основи політичної стратегії і тактики як системи засобів подолання політичної нестабільності. *Політичні інститути та процеси*, (1), 29-33.
181. Поппер, К. (1983). *Логика и рост научного знания*. М.: Прогресс.
182. Почепцов, Г. Г. (2004). Стратегія як мистецтво і особливий вид аналітики, *Політичний менеджмент*, (2), 3-27.
183. Пуанкаре, Анри (1965). *Лекции по небесной механике*. М.: Наука.
184. Ржевська, Н. Ф. (2015). Стратегічний прогноз як концептуальне підґрунтя зовнішньої політики держави, *Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право*, (1/2 (25/26)), 92-95.
185. Семина, Л. (1990). “Колеса Тихомирова”, *Диалог*, (3), 32-46.
186. Сунь-Цзи. (2012). *Мистецтво війни*. Видавництво Старого Лева.
187. Телешун, С.О. (2001). *Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації. Курс лекцій*. К.: Паливода А.В.
188. Телешун, С.О. (2018). *Стратегічне управління та політичне прогнозування в публічній сфері: навчальний посібник*. К.: НАДУ.
189. Тертичка, В. В. (2017). *Стратегічне управління: підручник*. К.: “К.І.С.”.

190. Тригоб'юк, С.С.(2008). Стратегічне мислення як основа сучасного стратегічного планування. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: *Логістика*, (633), 718-725.
191. Чегорська, Г. Р., Прихненко, М. І. (2021). Аналітичні центри в Україні та їх роль у формуванні зовнішньої політики держави, *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*, 2(13), 78-82.
192. Шершньова, Н. *Фабрики думок в Україні як складова формування зовнішньополітичного курсу країни*. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2241>.
193. Штофф, В.А. (1966). *Моделирование и философия*. М.: Наука.